

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

«Μισέλ Φουκώ: Γνώση και πειθαρχία στην εκπαίδευση»

Διδακτορική διατριβή

Παναγιώτα Παπανικολάου

Ιωάννινα 2023

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως (Ν.5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2).

«Μισέλ Φουκώ: Γνώση και πειθαρχία στην εκπαίδευση»

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπουσα:

Μαρία Πουρνάρη, Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Γκόλφω Μαγγίνη, Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιορδάνης Μαρκουλάτος, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Μαρία Πουρνάρη, Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γκόλφω Μαγγίνη, Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιορδάνης Μαρκουλάτος, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γεράσιμος Κακολύρης, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ιωάννα Κατσιαμπούρα, Επίκουρη Καθηγήτρια, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Άγγελος Μουζακίτης, Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Νικόλαος Μποζατζής, Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Στον Μιχάλη

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	9
Abstract	10
Ευχαριστίες.....	11
Εισαγωγή	13
Κεφάλαιο πρώτο: Η μεθοδολογία	19
1.1 Η αρχαιολογική μέθοδος και η ανάλυση του λόγου	27
1.2 Η γενεαλογική μέθοδος και η ανάλυση των πρακτικών λόγου.....	37
1.3 Η έννοια του εαυτού	44
Κεφάλαιο δεύτερο: Οι σχέσεις εξουσίας και γνώσης.....	49
2.1 Η εξουσία ως σχέση δύναμης	49
2.2 Η πειθαρχία ως άσκηση εξουσίας και πειθαρχικές τεχνικές	62
2.3 Τεχνικές – δίκτυα εξουσίας, πειθήνιο σώμα και μορφές γνώσης	67
2.4 Σχέσεις εξουσίας – γνώσης και Επιστήμες του Ανθρώπου.....	73
Κεφάλαιο τρίτο: Η έννοια της υποκειμενικότητας και το υποκείμενο στην εκπαίδευση	83
3.1 Η γενεαλογία του υποκειμένου ως αντικείμενο εξουσίας-γνώσης.....	83
3.2 Διαφωτισμός και υποκειμενοποίηση: η στροφή από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης στις τεχνικές του εαυτού	91
3.3 Οι Επιστήμες της Αγωγής ως Επιστήμες του Ανθρώπου	104
3.4 Το πειθαρχικό σχολείο και η επιμέλεια του εαυτού	114
Κεφάλαιο τέταρτο: Η εκπαιδευτική πραγματικότητα και η προβληματική της γνώσης ως πειθαρχίας.....	131
4.1 Η μεθοδολογική προσέγγιση στην εκπαίδευση	131
4.2 Παιδική ηλικία και σχολική πειθαρχία, η μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή.....	134
4.3 Η αξιολόγηση ως εκπαιδευτική πρακτική της πειθαρχικής κανονικοποίησης.....	149
4.4 Το αίτημα για αυτονομία στην εκπαίδευση	161
4.5 Η πανδημία και οι νέες προκλήσεις ως προς την κανονικοποίηση του μαθητικού πληθυσμού	176
Συμπεράσματα	193
Πηγές	201
Βιβλιογραφία	203
Διαδικτυακές πηγές.....	211

Περίληψη

Το κύριο ζήτημα που θέτει η παρούσα διατριβή είναι η αναζήτηση της σχέσης την οποία η κατά Φουκώ γνώση ως πειθαρχία μπορεί να έχει με την κανονικοποίηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Αρχικά, τίθενται οι βασικές πτυχές των μεθοδολογικών παραδοχών του φιλοσόφου, προκειμένου να προσεγγιστεί η σύλληψη του υποκειμένου ως μέριμνα εαυτού. Στη συνέχεια, εξετάζεται η θέση που το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης καταλαμβάνει στις Επιστήμες του Ανθρώπου, για να αναζητηθεί ο ρυθμιστικός ρόλος των συναφών καθεστώτων αλήθειας στη συγκρότηση του υποκειμένου. Ακολούθως, σκιαγραφείται η έννοια της υποκειμενοποίησης μέσω συγκεκριμένων τεχνικών του εαυτού, στο πλαίσιο των Επιστημών της Αγωγής ως συμπλέγματος εξουσίας-γνώσης, η άσκηση των οποίων κάνει το παιδαγωγικό υποκείμενο να γίνεται αυτό που είναι. Η διατριβή ολοκληρώνεται με αναφορά στην έκτακτη συνθήκη της τρέχουσας πανδημίας covid-19, ως παραδειγματικής περίπτωσης άσκησης βιοεξουσίας στον θεσμό του σχολείου. Τέλος, η παρούσα οπτική αποσκοπεί να συμβάλει στον γόνιμο διάλογο που η φουκωική σκέψη διανοίγει με την εκπαιδευτική πραγματικότητα, ως μια απόπειρα εύρεσης ορισμένων ορατών και μη ορατών πτυχώσεων και δυνατοτήτων της ανάσχεσης των σχέσεων εξουσίας στην εκπαίδευση.

Abstract

The main issue posed by this thesis is the search for the relationship that, according to Foucault, knowledge as a discipline can have with the normalization of the subject in education. First, the basic aspects of the philosopher's methodological assumptions are set, in order to approach the conception of the subject as self-care. Next, the place that the indivisible pair of power-knowledge occupies in the Human Sciences is examined, in order to seek the regulatory role of the relevant regimes of truth in the constitution of the subject. Then, the concept of subjectification through specific techniques of the self is outlined, in the context of the Educational Sciences as a complex of power-knowledge, the exercise of which makes the pedagogical subject become what it is. The thesis is concluded with a reference to the emergency of the current covid-19 pandemic as an exemplary case of the exercise of biopower in the institution of school. Finally, the present perspective aims at contributing to the fruitful dialogue that Foucaultian thought opens with educational reality, as an attempt to find certain visible and invisible folds and possibilities of the inhibition of power relations in education.

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι αποτέλεσμα μακρόχρονης και συνάμα δημιουργικής εργασίας, η οποία ολοκληρώθηκε με την αρωγή σημαντικών ανθρώπων, τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω. Πρωτίστως, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα κ. Μαρία Πουρνάρη, Καθηγήτρια Επιστημολογίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η οποία με μύησε στα μονοπάτια της φιλοσοφικής και επιστημολογικής σκέψης. Η υποστήριξή της ήταν πολύτιμη σε όλα τα στάδια μέχρι την ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής. Οι οδηγίες, οι παρατηρήσεις και οι συμβουλές της με βοήθησαν να βρω τον κόμπο στο δίκτυ και να περπατήσω στα δύσκολα μονοπάτια της φουκωικής σκέψης. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής την κ. Γκόλφω Μαγγίνη, Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Φιλοσοφίας στο Τμήμα της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και τον κ. Ιορδάνη Μαρκουλάτο, Αναπληρωτή Καθηγητή Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, των οποίων η συμβολή ήταν καθοριστική στην πρόοδο της διδακτορικής διατριβής μου.

Στη συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω τρεις ξεχωριστούς ανθρώπους, οι οποίοι με στήριξαν ο καθένας με τον δικό του μοναδικό τρόπο: τον σύντροφό μου Μιχάλη Μπάρτσα, την αδερφή μου Χριστιάνα Παπανικολάου και τη διευθύντριά μου στο Δημοτικό Σχολείο Νεοχωρίου Άρτας Ευσταθία Κάλλια. Τους ευχαριστώ από καρδιάς για τις συζητήσεις, τις σκέψεις, τις απογοητεύσεις, τους προβληματισμούς, αλλά και την ικανοποίηση που μοιράστηκα μαζί τους. Επίσης, είμαι ευγνώμων στους γονείς μου, Άννα και Ιωάννη, για τη βαθιά κατανόηση που έδειξαν στις αποστάσεις που χρειάστηκε να πάρω για μεγάλα χρονικά διαστήματα και στην ανεκτικότητα που μου έδειξαν κατά τις επισκέψεις μου που ήταν ελάχιστες, σύντομες και πάντα συντροφιά με το λάπτοπ, τις σημειώσεις, τα εγχειρίδια.

Τέλος, θα ολοκληρώσω τις ευχαριστίες με το αναπάντητο ερώτημα του Φουκώ που συμπυκνώνει για μένα την πορεία της διανοητικής ενασχόλησής μου με την παρούσα συγγραφή: «Αν ξέρατε, όταν ξεκινούσατε ένα βιβλίο, τι θα λέγατε στο τέλος, νομίζετε ότι θα είχατε το θάρρος να το γράψετε;».

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αποπειράται να ερμηνεύσει την εκπαιδευτική πραγματικότητα υπό τη φουκωική οπτική αξιοποιώντας τις έννοιες της γνώσης και της πειθαρχίας. Ειδικότερα, φιλοδοξεί να αναδείξει την προβληματική της συγκρότησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση ως δρώντος υποκειμένου, το οποίο καθορίζεται αλλά και δύναται να αντιστέκεται στην κανονικοποίησή του. Αρχικά, παρουσιάζεται η μεθοδολογία του Φουκώ για να ανασυγκροτηθεί η σκέψη του σε ζητήματα αναφορικά με τον λόγο, τις Επιστήμες του Ανθρώπου, το υποκείμενο, τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, το σώμα και την πειθάρχηση του υποκειμένου. Κατανοώντας τη φουκωική μεθοδολογία, ως αρχαιολογία και ως γενεαλογία, γίνεται μια απόπειρα αξιοποίησής της στον σχολικό χώρο μέσα από παραδειγματικές εκπαιδευτικές πρακτικές. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι τα εξής: Πώς διαπλέκονται η γνώση και η εξουσία στη διαμόρφωση πειθαρχημένων και κανονικοποιημένων υποκειμένων; Πώς καθίσταται η γνωσιακή δύναμη των επιστημών εγγενής δύναμη των κοινωνικών σχέσεων; Ποια είναι τα περιθώρια αντίστασης των ατόμων ενάντια στην κανονικοποίησή τους; Ο Φουκώ στα έργα του δεν κάνει ευθείες ούτε διεξοδικές αναφορές στον χώρο της εκπαίδευσης, η κριτική και οι προτάσεις γι' αυτή θα πρέπει να ανασυγκροτηθούν από υλικό έμμεσο και διάσπαρτο στα έργα του.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει την αρχαιολογία ως τρόπο ιστορικής ανάλυσης του λόγου και αναδεικνύει την αναγκαιότητα συμπλήρωσής της από τη γενεαλογία ως τρόπο ανάλυσης της προέλευσης και της εμφάνισης των πρακτικών του λόγου. Το πολυσχιδές έργο του Φουκώ συνήθως διαχωρίζεται σύμφωνα με α) τη μεθοδολογία (αρχαιολογία-γενεαλογία), β) τον θεματικό άξονα: πρακτικές λόγου, σχέσεις εξουσίας, πρακτικές του εαυτού, και γ) τον ερμηνευτικό άξονα σχετικά με τη γνώση, την εξουσία, την ηθική. Τα μεθοδολογικά εργαλεία, οι τρεις τομείς και άξονες, εξετάζονται για να δειχθεί ο τρόπος συγκρότησης του υποκειμένου, ο οποίος διευρύνεται με την εισαγωγή της έννοιας του εαυτού. Πάντως η περιοδολόγηση λειτουργεί ως ένας είδος πυξίδας, ως οδηγός της σκέψης του Φουκώ για λόγους πρακτικούς αλλά και για λόγους νοηματικούς-εννοιολογικούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Φουκώ πραγματεύεται την έννοια της εξουσίας-γνώσης για να δειχθεί η σχέση

της με τον Λόγο, την πειθαρχία, το σώμα και τις Επιστήμες του Ανθρώπου. Θεμελιώδης έννοια, στη φουκωική σκέψη, είναι το αδιαίρετο ζεύγμα εξουσία-γνώση (*pouvoir-savoir*), όπου οι δύο έννοιες εμπλέκονται εγγενώς και εξετάζονται πάντα στη μεταξύ τους συνάρτηση. Η γνώση παράγει εξουσία και η εξουσία δεν μπορεί να ασκείται χωρίς την ύπαρξη γνώσης. Διαπιστώνεται ότι η εξουσία δεν έχει μόνο αρνητικό χαρακτήρα (ως καταπίεση, περιορισμός ή απαγόρευση), αλλά είναι συγχρόνως παραγωγική, με την έννοια ότι συναρθρώνεται με λόγους και πρακτικές γνώσης: επιστήμες, παιδαγωγικές μεθόδους, συστήματα επιτήρησης και με λόγους και πρακτικές που παράγουν καθεστώτα αλήθειας, κοινωνικές ταξινομήσεις και ιεραρχήσεις, δεξιότητες, νέους τρόπους ύπαρξης. Θα υποστηριχτεί ότι το υποκείμενο, οι μορφές και τα πεδία γνώσης συγκροτούνται στις λογοθετήσεις των σχέσεων εξουσίας-γνώσης.

Ακολούθως, διερευνώνται οι θέσεις και οι παραδοχές για την έννοια πειθαρχία, η οποία συνιστά συστατικό στοιχείο της εξουσίας και συντελεί στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εξουσίας, της πειθαρχικής εξουσίας. Διαπιστώνεται ότι η πειθαρχική εξουσία χρησιμοποιεί ένα πλήθος μηχανισμών, προκειμένου να επιβληθεί. Οι κυριότεροι μηχανισμοί είναι η ιεραρχική επιτήρηση, η κανονιστική κύρωση και η εξέταση. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: Ποιος ο ρόλος των πειθαρχικών μηχανισμών στη συγκρότηση των υποκειμένων; Ποιες είναι οι επιδράσεις της πειθαρχικής εξουσίας και των μηχανισμών της στο σώμα των υποκειμένων καθώς ασκούνται πρωτίστως σε αυτό; Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει ότι οι πειθαρχικοί μηχανισμοί εφαρμόζονται και στο σχολείο, το οποίο εντάσσεται στο ευρύτερο σύστημα των πειθαρχικών χώρων (άσυλο, νοσοκομείο, φυλακή, στρατόπεδο). Παράλληλα, αναδύεται η προβληματική του σώματος, το οποίο καθίσταται αντικείμενο μελέτης, προσοχής και κατανόησης των σχέσεων εξουσίας, εξουσίας-γνώσης και των πειθαρχικών τεχνικών. Διαπιστώνεται ότι το σώμα και ο έλεγχός του είναι πρωταρχικός στόχος της πειθαρχικής εξουσίας.

Το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μελέτη της ιστορικής και κοινωνικής εμφάνισης των Επιστημών του Ανθρώπου και της αμοιβαία σχέσης τους με την ανάπτυξη των πειθαρχικών τεχνολογιών. Επιδιώκεται να απαντηθεί το διπλό ερώτημα: Ποιος ο ρόλος των Επιστημών του Ανθρώπου στη διαμόρφωση της συγκρότησης του υποκειμένου και πώς ερμηνεύεται ο ρυθμιστικός, πειθαρχικός ρόλος τους πάνω στη ζωή των ατόμων και των πληθυσμών; Εξετάζεται η εσωτερική σχέση του αδιαίρετου ζεύγματος της εξουσίας-γνώσης με τις Επιστήμες του Ανθρώπου, την παραγωγή λόγων και της

αλήθειας για να αναζητηθεί ο ρυθμιστικός ρόλος των Επιστημών του Ανθρώπου στη συγκρότηση του υποκειμένου.

Στο τρίτο κεφάλαιο σκιαγραφείται η έννοια της υποκειμενοποίησης (*subjectivation*), και παρουσιάζεται η μεθοδολογική μετατόπιση από τη γενεαλογία της εξουσίας-γνώσης στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης μέσω πρακτικών εαυτού (*practices de soi*). Οι πρακτικές του εαυτού επιτρέπουν στα άτομα να πραγματοποιούν αλλαγές στο σώμα, την ψυχή, τις σκέψεις, την συμπεριφορά, ώστε να μετασχηματίζουν τους τρόπους ύπαρξής τους. Μελετάται η συγκρότηση του υποκειμένου εντός των σχέσεων εξουσίας-γνώσης αλλά και εντός των διαδικασιών υποκειμενοποίησης μέσω της επιμέλειας εαυτού (*le souci de soi, cura sui*). Ακόμη, επιχειρείται η διασαφήνιση της οπτικής του Φουκώ για την υποκειμενικότητα μέσω της καντιανής ανάγνωσης του διαφωτιστικού προγράμματος. Ακολούθως διερευνάται το ερώτημα: Πώς μπορεί να ενταχθεί στις πρακτικές λόγου των Επιστημών της Αγωγής το ενδιαφέρον για τη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση; Με αυτή την έννοια, η ανάλυση του εκπαιδευτικού λόγου δεν μπορεί παρά να αντλήσει από τη γενικότερη μεθοδολογική θεώρηση του φιλοσόφου για τις Επιστήμες του Ανθρώπου, τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, την πειθαρχία και τις τεχνικές εαυτού. Θα υποστηριχθεί ότι το υποκείμενο γίνεται αυτό που είναι, μια ασυνεχής και μη ενοποιημένη κατηγορία, η οποία κατά ενεργό τρόπο συντίθεται από διασπορά θέσεων που βρίσκονται στην κοινωνία, στην εκπαίδευση, στην κοινωνική ομάδα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται η αξιοποίηση των γενικών παραδοχών του πονήματος, ως ερμηνευτικού υποδείγματος του θεσμού της εκπαίδευσης μέσα από παραδειγματικές εκπαιδευτικές πρακτικές. Αρχικά εξετάζεται η διαδικασία μετεξέλιξης του παιδιού σε μαθητή/τρια, το οποίο καταλαμβάνει τη θέση του παιδαγωγικού υποκειμένου για να δειχθεί πώς οι εννοιολογήσεις της παιδικής ηλικίας μπορούν να ανανοηματοδοτούνται κατά τη μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή/τρια μέσα σε πειθαρχίες της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης. Το ερώτημα που τίθεται είναι: Ποιος είναι ο ρόλος των Επιστημών της Αγωγής ως συμπλέγματος εξουσίας-γνώσης στη συγκρότηση του παιδαγωγικού υποκειμένου; Η θέση που θα υποστηριχτεί είναι ότι συγκεκριμένες λογοθετήσεις, υπό τη φουκωική οπτική, φορτίζονται από τους κοινωνικούς, επιστημονικούς, πολιτικούς λόγους και εκπαιδευτικές πρακτικές, που ορίζουν τις θέσεις για το παιδαγωγικό υποκείμενο. Συναφώς, εξετάζεται η αξιολόγηση, ως εκπαιδευτική πρακτική της πειθαρχικής κανονικοποίησης των μαθητών/τριών αλλά

και των εκπαιδευτικών με βάση προκαθορισμένους δείκτες και τομείς αξιολόγησης. Το ζήτημα που θα τεθεί αφορά στην αξιολόγηση μαθητών/τριών, των εκπαιδευτικών και στη σχέση τους με τις πειθαρχικές πρακτικές κανονικοποίησης: η εκπαιδευτική αξιολόγηση κατανοείται μέσα από την ανάλυσή της ως πειθαρχικής δύναμης, ως δύναμης κυρώσεων αλλά και ως δύναμης μετασχηματισμού του παιδαγωγικού υποκειμένου. Η θέση που θα υποστηριχτεί είναι ότι η εκπαιδευτική αξιολόγηση συνιστά μέρος των μηχανισμών πειθαρχίας και κανονικοποίησης εν μέσω των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, της διακυβέρνησης και των λόγων περί της αλήθειας για τα υποκείμενα.

Το ενδιαφέρον για την επιμέλεια του εαυτού συνεξετάζεται με το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Στην ενότητα αυτή επιχειρείται η διεύρυνση της δυνατότητας συγκρότησης του υποκειμένου με όρους αυτονομίας και χειραφέτησης για ναδειχθεί ότι το υποκείμενο μπορεί να προβεί σε διαδικασίες αυτοσυγκρότησης μέσω ανάπτυξης τεχνικών του εαυτού. Το ερώτημα που εξετάζεται είναι: Ποιες οι δυνατότητες των δρώντων υποκειμένων και οι μεταξύ τους σχέσεις για αυτονομία και δράση στο πεδίο της εκπαίδευσης; Η θέση που θα υποστηριχτεί είναι ότι οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής και οι εκπαιδευτικές πρακτικές που αυτές παράγουν είναι δυνατόν να οδηγήσουν στη χειραφέτηση, την αυτονομία, την παραγωγή νοήματος που κινητοποιεί τη δράση/αντίδραση των μαθητών/τριών εντός και εναντίον των εν λόγω πειθαρχικών πρακτικών του σχολείου. Η δυνατότητα αυτονομίας φορτίζεται θετικά, υπό συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις, και μελετάται σε συνάρτηση με τις κοινωνικές συνθήκες εντός των οποίων δρα το υποκείμενο.

Η επικαιρότητα της σκέψης του Φουκώ αναζωπυρώθηκε την περίοδο επέλασης της πανδημίας covid-19 μέσα από τις έννοιες βιοπολιτική και βιοεξουσία. Η βιοεξουσία ασκήθηκε μέσω πολιτικών κλίμακας, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, τόσο ως ανατομικο-πολιτική του ανθρώπινου σώματος όσο και ως βιοπολιτική για τον έλεγχο και την πειθάρχηση των πληθυσμών. Στην ενότητα αυτή εξετάζεται ο τρόπος διαχείρισης της πανδημίας ως πολιτικής επιβολής μέτρων και υγειονομικών πρωτοκόλλων στα σχολικά ιδρύματα υπό την έκτακτη αναγκαιότητα προστασίας και ελέγχου του πληθυσμού, και συγκεκριμένα του πληθυσμού της σχολικής κοινότητας. Η σχολική εκπαίδευση μελετάται ως το σημείο όπου διασταυρώνονται η εξουσία επί των ατομικών περιπτώσεων με τη βιοεξουσία επί του πληθυσμού. Εξετάζεται εάν οι τρόποι

διαχείρισης της πανδημίας μπορούν να ιδωθούν ως κανονιστικές, αναγκαίες, πειθαρχικές πρακτικές για την κοινωνικοποίηση, την κανονικοποίηση και την πειθάρχηση του πληθυσμού της σχολικής κοινότητας με προϋπόθεση την υποχρεωτικότητα εφαρμογής των μέτρων. Υποστηρίζεται ότι ο τρόπος διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης κατά την περίοδο της πανδημίας, αποτελεί παραδειγματική περίπτωση ελεγκτικής κοινωνικοποίησης και πειθάρχησης του μαθητικού πληθυσμού, σύμφωνα με τη φουκωική έννοια της βιοπολιτικής.

Κεφάλαιο πρώτο

Η μεθοδολογία

«Θα ήθελα τα έργα μου να συγκροτούν ένα είδος εργαλειοθήκης, μέσα στην οποία να μπορούν οι άλλοι να βρουν εκεί ένα εργαλείο, το οποίο θα είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν στο δικό τους πεδίο έρευνας» (Φουκώ 2011γ: 51).

Το έργο του Φουκώ δεν μπορεί εύκολα να ενταχθεί περιοριστικά σε επιμέρους προσεγγίσεις που αφορούν τις Επιστήμες του Ανθρώπου. Ο ίδιος δεν υπάγει το έργο του σε κάποια σχολή ή σε κάποιο συγκεκριμένο φιλοσοφικό ρεύμα. Για τον Φουκώ, ένας από τους σκοπούς του έργου του είναι να αποτελέσει μια χρήσιμη εργαλειοθήκη στο πλαίσιο της κοινωνικής θεωρίας (Φουκώ 2011α:51). Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται αρχικά οι βασικοί όροι της μεθοδολογίας του Φουκώ προκειμένου να ανασυγκροτηθεί η σκέψη του σε ζητήματα αναφορικά με τον Λόγο, τις Επιστήμες του Ανθρώπου, το υποκείμενο, τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, την πειθαρχία, το σώμα. Κατανοώντας τη φουκωική μεθοδολογία θα γίνει απόπειρα αξιοποίησής της στον χώρο της εκπαίδευσης μέσα από συγκεκριμένες εκπαιδευτικές πρακτικές.

Η ευρύτητα του έργου του Φουκώ, η ποικιλία των θεμάτων και η μεθοδολογία που ακολούθησε τον κατατάσσουν στους πιο έγκυρους στοχαστές της κοινωνικής θεωρίας. Για πολλούς μελετητές η προσέγγισή του εντάσσεται στην μετανεωτερική εποχή, χαρακτηρίζοντας το έργο του μεταδομιστικό. Ο Φουκώ ήταν αντίθετος σε κάθε είδους κατάταξης του έργου του και του ίδιου σε κάποιο φιλοσοφικό ρεύμα σκέψης. Κατά συνέπεια, είναι δύσκολο να κατηγοριοποιήσει κανείς το έργο του ή να εντάξει τον ίδιο σε μια συγκεκριμένη φιλοσοφική κατηγορία, καθώς το επίκεντρο του ενδιαφέροντος άλλαζε συνεχώς (Aubrey&Riley 2020:100). Όπως αναφέρει η Oksala, «ο σκοπός της φιλοσοφίας, για τον Φουκώ, ήταν να αμφισβητήσει τους καθιερωμένους τρόπους με τους οποίους σκεφτόμαστε, ζούμε και συσχετιζόμαστε με τους άλλους ανθρώπους και με τον εαυτό μας, για να δείξει ότι αυτό που είναι θα μπορούσε να είναι και αλλιώς» (Oksala 2007:10).

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη ανάλυση της έννοιας της μετανεωτερικότητας και η αντιδιαστολή της με την έννοια της νεωτερικότητας. Η μετανεωτερικότητα ορίζεται ως διάδοχη κατάσταση της νεωτερικότητας, ως ένας

διαφορετικός τρόπος ιστόρησης της εποχής μετά τον Διαφωτισμό (Porter 2014: 13-30). Ανεξαρτήτως του αν κάποιοι κριτικοί θεωρούν τη μετανεωτερικότητα ως συνέχεια ή μη της νεωτερικής εποχής, έχει ενδιαφέρον η διαφοροποίησή της από σταθερές αξίες του Διαφωτισμού και της νεωτερικής επιστήμης, γνώσης και αλήθειας (Ασημάκη 2011: 99-120).

Σύμφωνα με τον Φουκώ η νεωτερικότητα είναι μια στάση παρά ένα σύνολο πεποιθήσεων ή πρακτικών, ένας τρόπος να σχετίζεται κανείς με τη σύγχρονη ιστορική συγκυρία όπου υπάρχει μια ειρωνική ηρωοποίηση του παρόντος (Φουκώ 1988: 16-17). Τα χαρακτηριστικά της νεωτερικής εποχής είναι η πίστη στον ορθό λόγο, η αντικειμενική αλήθεια της επιστήμης, η διαρκής πρόοδος και η πίστη στις δυνατότητες του ανθρώπινου λόγου. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Διαφωτισμού ταυτίζεται με την γραμμική πρόοδο, την απόλυτη αντικειμενική αλήθεια και τον ορθολογικό σχεδιασμό, και την ανάπτυξη μεγάλων επιστημονικών θεωριών, όπως ο θετικισμός, ο μαρξισμός και ο φονξιοναλισμός. Σύμφωνα με το πνεύμα της νεωτερικότητας τέτοιου είδους θεωρίες, διεκδικούν οικουμενική ισχύ και είναι δυνατό να ερμηνεύσουν καθετί επιστητό. Ο εξορθολογισμός της γνώσης, η ανάπτυξη και η πρόοδος των επιστημών αποσκοπούν στην απελευθέρωση, την χειραφέτηση και την ώριμη ενηλικίωση του ανθρώπου. Αντιθέτως, ο Φουκώ θεωρεί ότι η εμπλοκή με τον Διαφωτισμό δεν μας έκανε πιο ώριμους. Το ολοκληρωτικά καθεστώτα, όπως ο Χιτλερισμός, ο Ναζισμός και ο Σταλινισμός, είναι εντελώς αντιφατικά από το πρόγραμμα του Διαφωτισμού. Αυτό συνέβη διότι υπήρξε ταύτιση της εγκυρότητας του ορθού λόγου με τις επιλογές της εκάστοτε εξουσίας. Τέλος, η πεποίθηση της θετικής συμβολής της επιστήμης στην πρόοδο της κοινωνίας κλονίστηκε λόγω της συμβολής της σε οικολογικές καταστροφές (Φουκώ 1988: 42).

Το μεταμοντέρνο ως μια ερμηνευτική, επεξηγηματική κοινωνική θεωρία επηρεάζει όχι μόνο τον πολιτισμό και την τέχνη αλλά και το σύνολο της κοινωνίας. Το κυριότερο γνώρισμα της μεταμοντέρνας σκέψης είναι η δυσπιστία απέναντι στην απεριόριστη πίστη στον ορθό λόγο, την πρόοδο και τις μεγάλες αφηγήσεις. Η μεταμοντέρνα σκέψη δεν θεωρεί ότι ο ανθρώπινος νους μπορεί να συλλάβει την πολυπλοκότητα του κόσμου και να τον εκφράσει σε μια μεγάλη αφήγηση. Επιπλέον, τείνει στην αποδόμηση όλων των νεωτερικών διχοτομιών όπως υποκειμενικότητα-αντικειμενικότητα, αλήθεια-μη αλήθεια, γνώση-εξουσία. Στη μετανεωτερική εποχή η γνώση μετασχηματίζεται συνεχώς, με συνέπεια τις πολλαπλές αλήθειες σε πλήρη

αντίθεση με την νεωτερική εποχή όπου η επιστημονική γνώση ταυτίζεται με τη μια και μοναδική αλήθεια. Ο Φουκώ προσεγγίζει την ιστορία όχι στην γραμμική μορφή της αλλά ως ασυνέχειες, αντιτίθεται στις μεγάλες αφηγήσεις και στρέφεται στις μικρό-αφηγήσεις, σε τοπικά, οικογενειακά, κοινοτικά και εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, που αφορούν συγχρονικές καταστάσεις χωρίς να διεκδικούν αναφορές οικουμενικότητας, αλήθειας και ορθού λόγου (Ασημάκη 2011: 105· Ασημάκη 2016:96). Ο Φουκώ, λοιπόν, προσεγγίζοντας τον Λόγο, δεν απορρίπτει την ιστορία, αλλά διακρίνει σ' αυτήν ασυνέχειές της, τις αποσιωπήσεις της, που δεν είναι καθόλου οικουμενικές, αλλά τοπικές και που δεν προϋποθέτουν ότι από κάτω τους διατηρείται ένα μείζον σιωπηλό αφήγημα ..., που θα πρέπει κανείς να την καθυπακούσει ή να την απωθήσει ... (Blanchot 2016:16). Επομένως, η επικέντρωση στη μικρό-πολιτική και στους τοπικούς αγώνες αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό του Φουκώ και των μεταμοντέρνων θεωριών (Πετμεζίδου 1996: 25).

Αρχικά ο Φουκώ επηρεάστηκε από τον δομισμό και την επαφή του με τον Althusser και τον Hyppolite. Ωστόσο ίδιος αρνείται μετά από τη δημοσίευση του έργου του *Αρχαιολογία της Γνώσης* ότι είναι δομιστής. Στην πορεία του έργου του εγκαταλείπει την έννοια της δομής και την αντικαθιστά με την έννοια της εξουσίας και του λόγου. Η πλεγματική διάσταση που αποδίδει στην εξουσία, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, και η απουσία μονοπωλίου στην άσκησή της καταδεικνύουν μια μεταδομιστική αντίληψη (Πετμεζίδου 1996: 23). Πολλοί μελετητές του έργου του, όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηρίζουν τον Φουκώ ως μεταδομιστή και μεταμοντέρνο φιλόσοφο.

Ποιο το περιεχόμενο του μεταμοντερνισμού και η σχέση του με την έννοια της μετανεωτερικότητας; Παρά την ασάφεια του όρου «μεταμοντέρνο», διαπιστώνεται ότι όχι μόνο έχει επηρεάσει ζητήματα γνώσης, επιστήμης και πολιτικής αλλά έχει και ευρεία ανάκλαση κυρίως στις τέχνες, τη λογοτεχνία, την αρχιτεκτονική – γενικότερα σε ποικίλες τεχνοτροπίες και κινήματα. Αλλάζει την οπτική σε μια παγκόσμια κοινωνία που συνεχώς μεταβάλλεται και κατακερματίζεται. Ο μεταμοντερνισμός αρνείται τις «μεγάλες αφηγήσεις» και ευνοεί τις «μικρές αφηγήσεις», τις ιστορίες που εξηγούν μικρές πρακτικές, τοπικά γεγονότα και όχι τις ιδέες παγκόσμιας κλίμακας. Οι μεταμοντέρνες μικρές αφηγήσεις είναι περιστασιακές, παροδικές, εξαρτώνται από τις καταστάσεις και δεν έχουν αξιώσεις παγκόσμιας ισχύος, αλήθειας, λογικής ή σταθερότητας. Η μεταμοντέρνα πολιτική έχει το μόντο «σκέψου διεθνώς, πράξε τοπικά», γιατί στην πραγματικότητα κάθε άνθρωπος ζει κατακερματισμένος μέσα σε

κατακερματισμένη κοινωνία, όπου διαφορετικές τάσεις σπρώχνουν προς διαφορετικές κατευθύνσεις, που αλλάζουν το αφήγημα τόσο το κοινωνικό όσο και το ατομικό. Καθένας δίνει το δικό του νόημα με τις λέξεις. Καθένας έχει τη δική του ηθική και τη δική του αφήγηση. Ο μεταμοντερνισμός δεν ανέχεται τη μη ανοχή (Πετρίδου 2015: 1-2).

Σύμφωνα με τη Ζήκα:

«Όταν Lyotard¹ εισήγαγε τον όρο μεταμοντέρνα κατάσταση έδωσε ως κριτήρια το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων και τη ριζική αλλαγή στην επικοινωνία και τον τρόπο διάδοσης της γνώσης που προμήνυαν τα νέα ψηφιακά μέσα. Και τώρα; Παρά το γεγονός ότι τα δύο παραπάνω κριτήρια συνεχίζουν να υφίστανται, η κατάσταση είναι πιο σύνθετη, ώστε να μπορεί να της αποδοθεί απήφιστα ο προσδιορισμός ‘μεταμοντέρνο’. Στη λεγόμενη εποχή της ‘ύστερης νεωτερικότητας’, συνυπάρχουν θέσεις από διαφορετικές κατευθύνσεις σε θέματα φύλου (Butler), και σε τοπικά ιδιώματα και λόγους διαφοράς (φυλή, φύλο, θρήσκευμα, εθνότητα, η σύγκλιση και η εξάπλωση των ψηφιακών μέσων αλλά και η ανάδυση μιας ευρύτερης περιβαλλοντικής συνείδησης και συζήτησης» (Ζήκα2016:202-203)².

Ο μεταμοντερνισμός είναι πολυφωνικός και πλουραλιστικός. Τα βασικά του χαρακτηριστικά είναι: η υποκειμενικότητα ορίζεται στο πλαίσιο της ατομική ηθικής και αναδεικνύεται ο σκεπτικισμός περί αντικειμενικής αλήθειας. Η αναγνώριση και η αποδοχή της διαφορετικότητας είναι το θεμέλιο για να χτιστεί μία κοινωνία αλληλοσεβασμού. Ο μοντέρνος άνθρωπος λέει «είμαστε όλοι ίσοι», ενώ ο μεταμοντέρνος άνθρωπος, που σέβεται και αποδέχεται το διαφορετικό λέει « παρόλο που είμαστε διαφορετικοί, αξίζουμε όμοια σεβασμό». Ο μεταμοντερνισμός χρησιμοποιεί τη γλώσσα «ειρωνικά», βάζει τις λέξεις σε εισαγωγικά. Αποδομώντας τη λογική και την ιδέα ότι η σκέψη αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, απελευθερώνει τον άνθρωπο από την ανάγκη να «έχει δίκιο» και εκείνο που ενδιαφέρει είναι να «έχει ενδιαφέρον» (Πετρίδου 2015:1-2).

Στη συγκρότηση της μεθοδολογίας του Φουκώ συνέβαλαν διάφορα πνευματικά ρεύματα της Ευρώπης, τα οποία κυρίως στηρίζονται στην αναζήτηση ενός νέου ανθρωπισμού, στον οποίο ο άνθρωπος δεν είναι πλέον το λογικό ον της επιστημονικής έρευνας, το ικανοποιημένο και βέβαιο για τον εαυτό του και κυρίαρχο του κόσμου.

¹Αναφέρεται στο μνημειώδες έργο του Jean-François Lyotard, *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, 1998.

²Πρβλ. περισσότερα άρθρα σχετικά με τον όρο «μεταμοντερνισμός» στο *Gavagai#1/Γκαβαγκάι #1letters*, Περιοδική έκδοση Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Επιστήμης, έτος 2, letters, σσ. 160-245, Σεπτέμβριος, 2016.

Πνευματικά ρεύματα όπως ο μαρξισμός, η ψυχανάλυση, η φαινομενολογία και, παράλληλα, οι ανακαλύψεις στο χώρο των φυσικών επιστημών κλόνισαν τις παραδεδεγμένες αλήθειες του 20^{ου} αιώνα. Δημιουργήθηκε ένα πνεύμα σκεπτικισμού, δυσπιστίας προς κάθε είδους λογικά, ιδεαλιστικά, υπερβατικά και αφηρημένα φιλοσοφικά πρότυπα (Κουράκης 1998: 3-5).

Φιλοσοφικά κινήματα όπως η φαινομενολογία, ο υπαρξισμός και ο στρουκτουραλισμός άσκησαν επιρροή στη διαμόρφωση της φουκωικής μεθοδολογίας. Η μεθοδολογία του Φουκώ αντιμάχεται τη σφαιρική, καθολική και υπερχρονική θεώρηση των πραγμάτων, τη συνεχή λογική αναζήτηση της ουσίας, της έσχατης αρχής ή αιτίας των πραγμάτων, την εξελικτική πορεία προς την πρόοδο και τον πολιτισμό και γενικότερα την αναγνώριση του ανθρώπου ως πηγή κάθε γνώσης και δράσης. Αντιθέτως πρεσβεύει την μοναδικότητα των όσων συμβαίνουν στον κόσμο και την ανάγκη για αποκάλυψη των αλληπάλληλων στρωμάτων ερμηνείας που προσέδωσαν στα συμβάντα τον χαρακτήρα μιας αυτονόητης αλήθειας. Ο Φουκώ απομακρύνεται από τον υπαρξισμό, τη φαινομενολογία και τις θέσεις για την αναζήτηση της έσχατης αρχής κάθε πραγματικότητας ή της ουσίας των πραγμάτων ή το ρόλο του νοηματοδοτημένου υποκειμένου. Όμως, προσεγγίζει τις θέσεις αυτών των ρευμάτων για μελέτη εκ των έσω των συγκεκριμένων φαινομένων και ιδίως εκείνων που σχετίζονται με τον άνθρωπο ως ιστορική και πολιτιστική πραγματικότητα. Η θεωρία του Φουκώ εμφανίζει κοινά σημεία με τον στρουκτουραλισμό, όμως παρόλα τα κοινά σημεία υπάρχει μια σημαντική διαφορά: ο Φουκώ θεωρεί αναγκαία τη μελέτη της ιστορίας και αναζητεί συστηματικά τις κυρίαρχες μορφές γνώσης και πρακτικών εξουσίας σε δεδομένες ιστορικές εποχές σε αντίθεση με τον αξιωματικό, ομοιογενή και αντιστορικό χαρακτήρα του στρουκτουραλισμού (Κουράκης 1988: 3-7).

Το πολυσχιδές έργο του Φουκώ συνήθως διαχωρίζεται σύμφωνα με: α) τη μεθοδολογία (αρχαιολογία-γενεαλογία), β) τον θεματικό άξονα: πρακτικές λόγου, σχέσεις εξουσίας, πρακτικές του εαυτού, και γ) με τον ερμηνευτικό άξονα σχετικά με τη γνώση, την εξουσία, την ηθική (Λοϊζου 2015: iii). Οι μεθοδολογικές αυτές κατηγοριοποιήσεις συνιστούν εργαλεία ανάλυσης και ασφαλώς οι τρεις τομείς και άξονες δεν αποκλείουν οι μεν τους δε, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται καθ' όλη την έκταση του έργου του.

Σύμφωνα με έναν παρόμοιο διαχωρισμό το έργο του Φουκώ μπορεί να χωριστεί θεματικά και μεθοδολογικά στην αρχαιολογική και τη γενεαλογική περίοδο. Στο *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (1969) η θεματική επικεντρώνεται κυρίως σε ζητήματα σχετικά με τη γνώση, την ιστορία των επιστημών, σε πρακτικές του λόγου. Στο μετέπειτα έργο *Επιτήρηση και Τιμωρία: η γέννηση της φυλακής* (1975), όπως και αργότερα, στρέφεται σε πρακτικές του λόγου με έμφαση στο σύμπλεγμα της γνώσης και της εξουσίας. Ο Δοξιάδης εναντιώνεται στο μεθοδολογικό διαχωρισμό των δυο περιόδων και εισάγει μια διαφορετική οπτική³. Το έργο του Φουκώ θα μπορούσε να χωριστεί σε διακριτές μεταξύ τους περιόδους. Για την πρώτη περίοδο ίσως καταλληλότερη ονομασία θα ήταν αρχαιολογική. Για την ονομασία της δεύτερης περιόδου όμως προτείνει τον όρο αρχαιολογική και γενεαλογική. Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση, ο Δοξιάδης εκτιμά ότι η πρώτη περίοδος είναι κυρίως αρχαιολογική και λιγότερο γενεαλογική, ενώ η δεύτερη περίπου ισομερώς αρχαιολογική και γενεαλογική. Στη συνέχεια προτείνει δύο τρόπους να αντιμετωπίζει κανείς μια ριζική στροφή στο έργο ενός στοχαστή: Ο πρώτος τρόπος θεωρεί τις περιόδους ως ανταγωνιστικές και αλληλοαποκλειόμενες. Ο δεύτερος τρόπος αντιμετωπίζει με πιο εποικοδομητικό τρόπο την περιοδολόγηση καθώς η γενεαλογία συμπληρώνει την αρχαιολογία (Δοξιάδης 2015α: 33-34).

Η συζήτηση για την περιοδολόγηση του έργου είναι χρήσιμη λειτουργεί περισσότερο ως πυξίδα που βοηθά τον κάθε ερευνητή και μελετητή να προσεγγίσει το πολυσύνθετο και πολυγραφότατο τρόπο σκέψης του και «να βρει τον κόμπο μες το δίκτυο⁴» (Φουκώ 1987: 38). Η περιοδολόγηση αν και είναι καθιερωμένη, οι διαιρέσεις της δεν είναι και τόσο κατηγορηματικές, όσο φαίνεται να υποδηλώνεται. Ευδιάκριτα νήματα της σκέψης του συνδέουν στενά τα διάφορα έργα του. Ο Todd May αναρωτιέται πόσο χρήσιμη είναι η περιοδολόγηση, αν ο Φουκώ βλέπει μια συνέχεια στο έργο του, ακόμα και αν διαφέρει στον χαρακτήρα ανάλογα με τα στάδια της διαδρομής του, δεν πρέπει να ιδωθούν τα έργα ως ένα ενιαίο σύνολο. Από την άλλη αν γίνει δεκτή και η θέση του Φουκώ όπου μιλάει για ενικό πείραμα, δεν θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η περιοδολόγηση; Δεν πρέπει να απορριφθεί η περιοδολόγηση στην βάση ότι δεν

³Ο Δοξιάδης στο *Ο Foucault της Φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, και πιο συγκεκριμένα στο υποκεφάλαιο: *Ο Foucault και η ανάλυση λόγου*, αναλύει το ζήτημα για την περιοδολόγηση και τη μεθοδολογία του φουκωικού έργου (σ.187-198).

⁴ Ο Φουκώ στο *Αρχαιολογία της Γνώσης, Οι ενότητες του λόγου*, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα περιθώρια ενός βιβλίου δεν είναι ποτέ ξεκάθαρα και ανστηρά περιχαρακωμένα: πέρα από τον τίτλο, τις πρώτες αράδες και το τελικό σημείο, πέρα από την εσωτερική του διαμόρφωση και τη μορφή που την καθιστά αυτόνομη, έχει εμπλακεί σε ένα σύστημα παραπομπών σε άλλα βιβλία, σε άλλα κείμενα, σε άλλες φράσεις: κόμπος μέσα σε δίκτυο» (σ.38).

υφίσταται συνέχεια στο σύνολο των γραπτών του, ούτε μια σημαντική συνέχεια από το ένα έργο στο επόμενο. Επομένως, η καθιερωμένη περιοδολόγηση λειτουργεί κυρίως ως ένας είδος πυξίδας, οδηγού της σκέψης του Φουκώ για λόγους πρακτικούς αλλά και για λόγους νοηματικούς-εννοιολογικούς (May 2019: 59-61).

Προχωρώντας την ενασχόληση με τη μεθοδολογία διαπιστώνεται ότι αυτή εφαρμόζεται με συνέχειες και ασυνέχειες, πάνω σε ορισμένα σταθερά θέματα που διατρέχουν το έργο του, όπως η συγκρότηση του υποκειμένου που θεωρείται κρίσιμη της σκέψης του. Χωρίς να είναι αυστηρά καθορισμένα τα όρια, το κοινό σημείο του συνόλου του έργου του, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Φουκώ στο *Μικροφυσική της εξουσίας* (1991) είναι το υποκείμενο: «Αυτό που συνιστά το γενικό θέμα των ερευνών μου δεν είναι η εξουσία αλλά το υποκείμενο» (Φουκώ 1991: 76). Η εισαγωγή της έννοιας του εαυτού στα δυο τελευταία έργα της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* του Φουκώ, υπονοεί μια στροφή που σηματοδοτεί ουσιαστική γνωσιοθεωρητικό αναπροσανατολισμό, μια μετατόπιση μεθοδολογική. «Μια μετατόπιση στο πλαίσιο ενός εγχειρήματος σύζευξης σε μια ενιαία θεωρητική προοπτική, σε ένα θεωρητικό σχήμα, τριών διαφορετικών μεθοδολογικών προσανατολισμών: α) της αρχαιολογίας της γνώσης, β) της γενεαλογίας της εξουσίας και γ) της ανάλυσης των διαδικασιών υποκειμενοποίησης» (Τζανάκης 2020: 49-50).

Το ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου θα απασχολήσει τον Φουκώ σε όλη την έκταση του έργου του. Στον αρχικό του σχεδιασμό βλέπει «το τέλος του ανθρώπου όπου θα σβήσει όπως μια φιγούρα σχεδιασμένη στο ακροθαλάσσι» (Φουκώ 2008: 528). Στη συνέχεια, όμως, αναγνωρίζει τη δυνατότητα του υποκειμένου να παρέμβει στον εαυτό του, με τα μέσα που του διατίθενται, τα οποία ωστόσο εξαρτώνται πάντοτε από τον ορίζοντα των ιστορικών συνθηκών. Συνεπώς, η αρχαιολογική και γενεαλογική μεθοδολογία και η μετέπειτα συμπλήρωσή τους με την έννοια του εαυτού, μέσα από μια λαβυρινθώδη διαδρομή αναδεικνύουν το ζήτημα της έννοιας της συγκρότησης της υποκειμενικότητας ως το κεντρικό νήμα της φουκωικής σκέψης. Ο Τάσος Μπέτζελος υποστηρίζει: «Να γιατί είναι εσφαλμένο να λέγεται ότι ο ύστερος Φουκώ (των δυο τελευταίων τόμων της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*) ‘κάνει στροφή’ στο υποκείμενο: γιατί εξ αρχής το εγχείρημα του Φουκώ ήταν ούτως ή άλλως προσανατολισμένο με βάση μια τέτοια λογική (μια λογική ‘υποκειμενοποίησης’ ή ‘πρακτικής εαυτού’), είτε αναφερόταν στα φαινόμενα της τρέλας, είτε της εξουσίας, είτε του εγκλεισμού» (Μπετζέλος 2008: 11). Η χαρτογράφηση της πορείας της μεθοδολογίας και της σκέψης

του Φουκώ παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, με πολλαπλές δυνατότητες προσέγγισης αλλά και τους αναγκαίους περιορισμούς που επιβάλλονται στην παρούσα εργασία.

Οι περίοδοι, σύμφωνα με τον May έχουν ως κοινό ότι διαμορφώνονται από ένα ιστορικό ενδιαφέρον για την ανάδειξη του ερωτήματος «ποιοι είμαστε;» (May 2019: 61). Το ερώτημα διατυπωμένο λίγο διαφορετικά «τι σημαίνει να ζει κανείς στους καιρούς μας;» εκφράζει το πνεύμα της μετανεωτερικότητας και περιέχει ένα σύνολο ιδεών και αντιπαράθεσεων. Η έννοια της μετανεωτερικότητας ανιχνεύεται και διαμορφώνεται μέσα στους ιστορικούς και κοινωνικούς όρους και στις υποκειμενικές θεωρητικές προσεγγίσεις της (Φρυδάκη 2009, 228-229). Ο Φουκώ θεωρείται από τους έγκυρους φιλοσόφους της μεταμοντέρνας σκέψης. Ποιοι είμαστε σήμερα, σε αυτή την εποχή που ζούμε, ποια τα χαρακτηριστικά, και πώς μπορούμε να ορίσουμε τον εαυτό μας και να απαλλαγούμε από αυτό που μας έχουν ορίσει να είμαστε; Πώς οικοδομείται η γνώση; Ποια η σχέση εξουσίας και γνώσης; Υπάρχουν περιθώρια αντίστασης; Είναι ερωτήματα-προβληματισμοί που αναδύονται από τις βασικές έννοιες του έργου του Φουκώ και ανοίγουν νέους δρόμους προσέγγισης στη συγκρότηση του υποκειμένου και πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία στη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση.

Σχηματικά, λοιπόν, το έργο του Φουκώ μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη οριοθετείται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μελετά τις πρακτικές του λόγου και την ανάπτυξη των Επιστημών του Ανθρώπου. Η δεύτερη τοποθετείται στη δεκαετία του 1970 και περιλαμβάνει την ενασχόλησή του με έρευνες για τις σχέσεις εξουσίας και γνώσης αναφορικά με την εμφάνιση των πειθαρχιών, του ελέγχου και των βιοεξουσιών. Τέλος αρχές της δεκαετίας του 1980, ο Φουκώ ασχολείται με την ανάλυση των διαδικασιών υποκειμενοποίησης, από τη διπλή σκοπιά της σχέσης με τον εαυτό και της πολιτικής σχέσης με τους άλλους.

Στην παρούσα εργασία ακολουθείται η καθιερωμένη ταξινόμηση των δημοσιευμένων έργων του Φουκώ σε τρεις περιόδους την αρχαιολογική, τη γενεαλογική και την ηθική. Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει την *Ιστορία της Τρέλας* (1961), το πρώτο του μεγάλο έργο που αποτέλεσε μέρος της διδακτορικής διατριβής, ακολουθεί η *Γέννηση της Κλινικής* (1963), οι *Λέξεις και τα Πράγματα* (1966) και η *Αρχαιολογία της Γνώσης* (1969). Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από τα δύο μεγάλα έργα, το *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1975) και τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας, Η*

Δίψα για Γνώση(1976). Η τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τους δυο άλλους τόμους της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, που είναι *Η χρήση των απολαύσεων* (1989) και *Η επιμέλεια εαυτού*(1992).

Συμπερασματικά, ο Φουκώ δέχτηκε αρκετές επιρροές στην πορεία του έργου του από φιλοσοφικά ρεύματα της Ευρώπης αλλά και από τα πολιτικά γεγονότα του Μάη 1968 στη Γαλλία. Όμως ανέπτυξε τη δική του μεθοδολογία την οποία εξέλιξε στην πορεία ανάπτυξης του έργου του. Ο Φουκώ στο ύστερο έργο του έστρεψε το ενδιαφέρον του στη διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητας, η οποία συγκροτείται εντός των ιστορικών συνθηκών, μέσω των τεχνικών του εαυτού. Η μεθοδολογία όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια μεταβαίνει ή και συνδυάζει τη μέθοδο της αρχαιολογίας σε αυτή της γενεαλογίας. Το έργο του επηρέασε και επηρεάζει πολλούς μελετητές, ερευνητές, φιλοσόφους, το οποίο αν και δέχτηκε έντονη κριτική⁵, παραμένει επίκαιρο όσο ποτέ.

1.1 Η αρχαιολογική μέθοδος και η ανάλυση του λόγου

Στα πρώτα έργα του, ο Φουκώ θέτει τις βάσεις σε αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί η επιστημολογία του, εισηγούμενος την έννοια της αρχαιολογίας ως τη μέθοδο που χρησιμοποιεί για αυτή την προσέγγιση του λόγου, των πρακτικών του λόγου, τις Επιστήμες του Ανθρώπου και το υποκείμενο. Στην ενότητα αυτή θα αναλυθούν κυρίως τα έργα *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* (1966) και *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (1969) τα οποία έχουν ως αντικείμενο πραγμάτευσης τον λόγο και την παραγωγή του, τον οποίο ορίζει ως ένα σύστημα πιθανοτήτων για τη γνώση καθώς και τη θέση του υποκειμένου.

Στα πρώτα έργα αυτής της περιόδου αρχίζει να διαμορφώνεται το περίγραμμα ενός θεωρητικού προγράμματος προσπαθώντας να εξηγήσει τους όρους με τους οποίους ήρθαν στο προσκήνιο οι νεώτερες μορφές επιστημονικότητας, όχι με όρους μιας φιλοσοφίας της επιστήμης, αλλά κυρίως, σύμφωνα με τον Φουκώ, με όρους μιας ιστορίας των θεωρητικών σχηματισμών. Στο *Ιστορία της Τρέλας* προσπαθεί να διαμορφώσει μια ιστορική προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο σχηματίστηκε στη νεωτερική εποχή η έννοια της τρέλας, παράλληλα με την εξέλιξη των μηχανισμών εγκλεισμού, την ανάδειξη του ποινικού λόγου και στη συνέχεια του ιατρικού λόγου. Στο

⁵Ενδεικτικά ο Ζαν-Μαρκ Μαντοζιό στο δοκίμιο: *Μισέλ Φουκώ, η μακροήμερευση μιας αυταπάτης, Φουκώφιλοι και φουκωλάτρες*, Μάγμα, 2019, προχωρά σε μια τολμηρή κριτική του έργου και της προσωπικής διαδρομής του Φουκώ.

Ιστορία της Τρέλας εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η τρέλα διαμορφώθηκε ιστορικά ως κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα και τεκμηριώνει τον τρόπο που προωθήθηκαν πολιτικές πρακτικές για τον εγκλεισμό και τον έλεγχο των τρελών. Στο *Η Γέννηση της Κλινικής* προσπαθεί να αναδείξει τους όρους με τους οποίους επιστημονικές πρακτικές, που θεωρούνται αυτονόητες, αναδύθηκαν ως κοινωνικές κατασκευές. Εντοπίζοντας τον ρυθμιστικό ρόλο που έχουν οι Επιστήμες του Ανθρώπου στην ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, εξετάζει τις κοινωνικές πρακτικές που επιτρέπουν στον άνθρωπο να ορίσει τον εαυτό του ως αντικείμενο. Δεν θα γίνει μεγαλύτερη αναφορά στα έργα αυτά, γιατί ξεπερνούν τα όρια και το αντικείμενο μελέτης αυτής της εργασίας. Όμως τα έργα αυτά αποτελούν μέρος «της ανάδειξης της αρχαιολογικής προσέγγισης του Φουκώ» (Μπέτζελος&Σωτήρη 2004:21-22).

Τα κύρια έργα στα οποία αναπτύσσει την αρχαιολογική μέθοδο ο Φουκώ είναι, πρώτον, το *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* (1966) που πραγματεύεται την ανάλυση της αρχαιολογίας των Επιστημών του Ανθρώπου, την επιστημονική συγκρότηση που κατέστησε δυνατή την ανάδυση του ανθρώπου ως υποκειμένου και αντικειμένου γνώσης και δεύτερον, το *Η Αρχαιολογία της Γνώσης* (1969) όπου αναλύει την αρχαιολογική μέθοδο εστιάζοντας σε ζητήματα αναφορικά με τη γνώση, την ιστορία των επιστημών, και τις πρακτικές του λόγου. Σημειώνεται ότι στο *Αρχαιολογία της Γνώσης* αναπτύσσεται η αρχαιολογική μέθοδος, η οποία έπεται χρονολογικά του έργου *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, όπου είναι η εφαρμογή της. Θα καταβληθεί προσπάθεια να μελετηθεί η χρήση του όρου αρχαιολογία την οποία εισαγάγει ο Φουκώ: πού στοχεύει και σε τι χρησιμεύει μια τέτοια ανάλυση.

Στο πρώιμο έργο του ο Φουκώ εξετάζει την αρχαιολογία του Λόγου, ενώ στόχος του είναι να αναδείξει την αντιδιαστολή της αρχαιολογίας με την ιστορία των ιδεών. Ο Γάλλος στοχαστής θέτει ως προτεραιότητα την αναζήτηση των δομών που χαρακτηρίζουν τους λόγους ως πρακτικές και τον εντοπισμό των τρόπων με τους οποίους ένας λόγος αντικαθίσταται από έναν άλλο. Οι αρχαιολογικές διερευνήσεις των λόγων διαφέρουν από τις συμβατικές έρευνες της ιστορίας των ιδεών. Η αρχαιολογική διερεύνηση συνίσταται στη μελέτη των συνθηκών κάτω από τις οποίες ένα υποκείμενο (π.χ. ο τρελός, ο ασθενής, ο εγκληματίας) διαμορφώνεται ως αντικείμενο γνώσης και καθίσταται επίκεντρο ενός νέου λόγου, όπως του ιατρικού λόγου, του σωφρονιστικού λόγου (Πετμεζίδου 1996:23). Πρόκειται για ένα βαθύτερο επίπεδο ανάλυσης, το οποίο

εστιάζει όχι μόνο στην ιστορία των ιδεών αλλά και στις συνθήκες μέσα στις οποίες το υποκείμενο καθίσταται αντικείμενο γνώσης.

Ο Φουκώ αντιμάχεται την καθολική, υπερχρονική θεώρηση των πραγμάτων, τη συνεχή λογική αναζήτηση της ουσίας και της έσχατης αρχής ή αιτίας τους, την ανίχνευση μιας δήθεν εξελικτικής πορείας προς την πρόοδο και τον πολιτισμό και θέτει σε αμφισβήτηση τη θέση της ιστορίας των ιδεών, η οποία τοποθετεί το υποκείμενο ως πηγή κάθε σημασίας, γνώσης και δράσης (Κουράκης 1988:135). Δεν είναι, συνεπώς, οι επιφανειακές δομές της ιστορίας των ιδεών (συστήματα, σκέψεις, επιμέρους συγγραφείς) που αποτελούν το αντικείμενο της ιστορικής έρευνάς του, αλλά το κανονιστικό πλαίσιο που διέπει και καθορίζει διαφορετικές μορφές γνώσεις για τον άνθρωπο σε μια δεδομένη εποχή.

Ο Φουκώ εξετάζει τη μοναδικότητα των γεγονότων, την αναγκαιότητα αποκάλυψης των αλληπάληλων στρωμάτων ερμηνείας, τα οποία προσέδωσαν στα γεγονότα τον χαρακτήρα μιας αυτονόητης αλήθειας, σκεπάζοντας έτσι την πολλαπλότητα των συστατικών τους παραγόντων. Επιπροσθέτως, θεωρεί απαραίτητη τη μελέτη της ιστορίας και την αναζήτηση των κυρίαρχων μορφών γνώσης και πρακτικών σε δεδομένες ιστορικές εποχές. Οι εποχές αυτές διακρίνονται αποφασιστικά μεταξύ τους από την ασυνεχή, απότομη διαδοχή και από τη διαφορετική σχέση κανονικότητας των γνώσεων και των παραγόμενων συναφών λόγων.

Η αρχαιολογική μέθοδος στηρίζεται στην ανάλυση του λόγου (*discours*) και των στοιχείων του λόγου (Κουράκης 1998:130). Ο λόγος για τον Φουκώ αποτελεί πρωταρχική μονάδα ανάλυσης. Ο ενδεδειγμένος τρόπος για να εννοηθεί ένας λόγος είναι να αντιμετωπιστεί ως σύστημα που καθιστά δυνατή τη γνώση. Η προσοχή του Φουκώ εστιάζεται σε δηλώσεις και σε αντικείμενα προς ανάλυση. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: Ποιοι κανόνες καθιστούν δυνατές τις αποφάνσεις ως αληθείς ή ψευδείς, ποιοι κανόνες επιτρέπουν την κατασκευή ενός χάρτη, ενός μοντέλου, ενός συστήματος ταξινόμησης, ποιοι κανόνες επιτρέπουν να αποδίδουμε σε ορισμένα άτομα την ταυτότητα του δημιουργού (*auteur*) (Philp 2006:100). Οι πρακτικές του λόγου δεν είναι απλά και μόνο τρόποι κατασκευής του λόγου. Αποκτούν υπόσταση μέσα από σύνολα τεχνικών, θεσμών, σχημάτων συμπεριφοράς, τύπων μετάδοσης και διανομής, μορφών παιδαγωγικής που ταυτόχρονα τις επιβάλλουν και τις υποστηρίζουν (Φουκώ 2011:57).

Σκοπός της αρχαιολογίας, όπως ορίζεται στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* είναι να αναδείξει την τομή, τη διάρρηξη, την ύπαρξη συνεχειών (Φουκώ 1987:13). Ο Φουκώ στρέφεται ενάντια στα μεγάλα συστήματα, τις μεγάλες θεωρίες και τις ζωτικές αλήθειες για να απελευθερώσει τις διαφορές, την τοπική και μερική γνώση, τη ρήξη, την τυχειότητα και την ασυνέχεια (Philp 2006:99). Το εγχείρημα της αντιδιαστολής της αρχαιολογίας με τη επικρατούσα ιστορία των ιδεών απαιτεί μια προσεκτική μελέτη των όρων με τους οποίους διαπλέκεται. Για το λόγο αυτό η αρχαιολογία χρειάζεται νέες νοηματοδοτήσεις όπως: «σχηματισμοί του λόγου, η θετικότητα, αρχείο, αποφάνσεις, αποφαντικό πεδίο, πρακτικές του λόγου» για να υποστηριχθεί η θέση αυτή (Κατσιαμπούρα 1997:128). Σύμφωνα με τον Φουκώ «μια απόφαση ανήκει σε ένα σχηματισμό του λόγου όπως μια φράση ανήκει σε ένα κείμενο και μια πρόταση ανήκει σε ένα απαγωγικό σύνολο... Θα ονομάσουμε λόγο ένα σύνολο αποφάνσεων, καθόσον προκύπτουν από τον ίδιο το σχηματισμό του λόγου» (Φουκώ 1969: 179). Η ανάλυση του λόγου βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης στην *Αρχαιολογία της Γνώσης*:

«Το ερώτημα που θέτει η ανάλυση της γλώσσας σχετικά με ένα οποιοδήποτε γεγονός του λόγου είναι πάντα το εξής: σύμφωνα με ποιους κανόνες έχει συγκροτηθεί η τάδε απόφαση και κατά συνέπεια σύμφωνα με ποιους κανόνες θα μπορούσαν να συγκροτηθούν άλλες παρόμοιες αποφάνσεις; Η περιγραφή των συμβάντων του λόγου θέτει ένα ολωσδιόλου διαφορετικό ερώτημα: γιατί εμφανίστηκε η τάδε απόφαση και όχι μια άλλη στη θέση της;» (Foucault 1969:39).

Επομένως, ο «σχηματισμός» του λόγου είναι το γενικό αποφαντικό σύστημα στο οποίο υπακούει μια ομάδα λεκτικών αποδόσεων.

Ο Φουκώ ασχολείται ερευνητικά με τον λόγο ως το πρακτικό εκείνο πλαίσιο εντός του οποίου αναδύονται οι έννοιες, οι επιστημονικές και όχι μόνο γνώσεις, τις οποίες αναλύει. Η ιδιαιτερότητα του λόγου αναδεικνύεται διά μέσου της κατάδειξης τεσσάρων θεμελιωδών λειτουργιών του, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα την περιγραφή του μεθοδολογικού σχεδίου: Πρώτον, σε αντικείμενα στα οποία αυτή αναφέρεται και τα οποία συγκροτεί, δεύτερον, στους τρόπους εκφοράς που συνιστούν την ίδια την ιδιαιτερότητά της ως πρακτικής, τρίτον έννοιες που διαμορφώνονται και αποτελούν το κύριο προϊόν της πρακτικής και τέταρτον θεματικές που αποτελούν

διακυβευμένα διαμάχης ή στρατηγικών. Συμπερασματικά έχουμε να κάνουμε με λόγο και η ερευνώμενη πρακτική είναι μια πρακτική του λόγου (Δοξιάδης 2015β: 192-193)⁶.

Απαιτείται η συγκρότηση ενός άλλου λόγου που διατρέχει τον λόγο που λέγεται, ως προϋπόθεση για να συλληφθεί ένας ολόκληρος τύπος σχέσεων: των αποφάνσεων μεταξύ τους ή μιας ομάδας αποφάνσεων. Προνομιακό πεδίο περιγραφής μιας τέτοιας προσπάθειας προκρίνεται ό,τι υποδηλώνεται με την έννοια επιστήμη. Η θετικότητα είναι η ενότητα ενός λόγου μέσα στο χώρο και τον χρόνο. Η ενότητα αυτή επιτρέπει τη μελέτη του έργου διάφορων μελετητών οι οποίοι μίλησαν για το ίδιο πράγμα, στο ίδιο επίπεδο, στο ίδιο εννοιολογικό πεδίο. Ο Φουκώ ορίζει ως αρχείο: «το γενικό σύστημα σχηματισμού και μετασχηματισμού των αποφάνσεων» (Φουκώ 1969: 201). Η αρχαιολογία, η περιγραφή του αρχείου, όπως το δηλώνει η λέξη δεν αναφέρεται στον όγκο κειμένων που μπορούν να συγκεντρωθούν σε δεδομένη εποχή. Η αρχαιολογία αναφέρεται στο σύνολο των κανόνων που δίνονται σε μια εποχή και μια ορισμένη κοινωνία και προσδιορίζουν: α) τα όρια και τις μορφές του ειπωμένου, β) τις μορφές της συζήτησης, γ) τα όρια και τις μορφές της μνήμης, δ) τα όρια και τις μορφές της μνήμης, όπως εμφανίζεται σε διάφορα σχήματα λόγου, και ε) τα όρια και τις μορφές της ιδιοποίησης.

Ο Καντ χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη «αρχαιολογία» προκειμένου να περιγράψει την ιστορία αυτού που καθιστά αναγκαία μια ορισμένη μορφή σκέψης (Φουκώ 2011α: 32-33). Υπό ανάλογη οπτική, η αρχαιολογία αναζητά τους όρους δυνατότητας της σκέψης σε μια ορισμένη περίοδο, οι οποίοι είναι αντιπροσωπευτικοί μιας ιδιάζουσας

⁶ Ο Δοξιάδης προσαρμόζει την προσέγγιση του Φουκώ στην κατεύθυνση μιας ανάλυσης του λόγου ως μεθοδολογικής πρότασης. Οι παραπάνω τέσσερις βασικές λειτουργίες του λόγου στον Φουκώ συνδυάζονται με τις τέσσερις αντίστοιχες θεμελιώδεις ιδιότητες του λόγου. «Πρώτον, η λειτουργία της αναφοράς σε αντικείμενα, εφόσον δεν πρόκειται μόνο για αντικείμενα που υπάρχουν έξω από τον λόγο και ανεξάρτητα από αυτόν αλλά για αντικείμενα στα οποία αναφέρεται ο λόγος και σε ένα βαθμό τα συγκροτεί, αντιστοιχεί στην έννοια της αναφορικότητας. Με άλλα λόγια ο λόγος πάντοτε εξ ορισμού, αναφέρεται σε κάτι εκτός του εαυτού του, σε άλλους λόγους ή και σε εκτός λόγου. Δεύτερον, η εκφορική λειτουργία μαζί με τους τρόπους εκφοράς είναι κατ' εξοχήν η λειτουργία του υποκειμένου, αφορά δηλαδή τους τρόπους εμπλοκής του υποκειμένου στη διαδικασία του λόγου, τόσο στις εξωτερικές του συνθήκες όσο και στην εσωτερική διάσταση. Η αντίστοιχη επομένως ιδιότητα του λόγου είναι η υποκειμενικότητα. Τρίτον, η λειτουργία διαμόρφωσης εννοιών είναι αντίστοιχη με την έννοια της εννοιολογίας. Τέλος, τέταρτον, η λειτουργία των θεματικών και της διαμάχης είναι η άμεση πολιτική λειτουργία του λόγου. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να ονομάσουμε εδώ την αντίστοιχη ιδιότητα του λόγου στρατηγική ενσωμάτωση. Η τέταρτη ιδιότητα αναφέρεται κυρίως στη θεματική της αρχαιολογίας και υπάρχει μια πρώτη διασύνδεση του λόγου και της γνώσης με την εξουσία, χωρίς να γίνεται άμεση αναφορά. Επομένως, η σύνδεση της προσέγγισης του Φουκώ στο *Αρχαιολογία της Γνώσης* με τις λειτουργίες του λόγου στηρίζεται στην έμφαση που δίνει στο λόγο ως πρακτική, δηλαδή τι κάνει ο λόγος και όχι τι είναι ή δεν είναι ο λόγος. Οι ιδιότητες και οι λειτουργίες του λόγου διαπλέκονται μεταξύ τους επικαλυπτόμενες και αλληλοενισχυόμενες» (Δοξιάδης 2015:37).

ιστορικής κατάστασης που ποικίλλει κατά περιόδους και σε τομείς της γνώσης. Η θεώρηση του Φουκώ κινείται αντίθετα από τις κλασικές θεωρίες (όπως η φαινομενολογία), οι οποίες δίνουν απόλυτη προτεραιότητα στο παρατηρούν υποκείμενο και το θεωρούν ως πεδίο συγκρότησης και καταγωγής της γνώσης. Αυτό που αποκαλύπτεται από την αρχαιολογική ανάλυση του επιστημονικού λόγου είναι το γνωστικό υποκείμενο υπόκειται σε ουσιώδεις περιορισμούς για το τι μπορεί να σκεφτεί και να πει σε μια δεδομένη εποχή. Επομένως για τη φουκωική σκέψη «το υποκείμενο δεν είναι απόλυτα κυρίαρχο του εαυτού του αλλά υπακούει σε δυνάμεις που βρίσκονται πέρα από τη συνειδητή του εμπειρία» (Κακολύρης 2009: 214). Η αρχαιολογική ανάλυση αναλαμβάνει να φέρει στο φως τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης των διαφορετικών τύπων γνώσης, τις προϋποθέσεις, τους κανόνες που τους συγκροτούν, καθώς και τα όρια της επικράτειάς τους (Κέη 2006: 163). Η αρχαιολογία εργάζεται κατά μήκος ενός συγκεκριμένου χρονολογικού στρώματος, φαίνεται να υποδεικνύει μια σειρά από κοινά στοιχεία μεταξύ των λόγων μιας δεδομένης ιστορικής περιόδου, τόσο εντός ενός πολιτισμού όσο και μεταξύ πολιτισμών (Todd 2019: 115).

Η αρχαιολογία δοκιμάζει να περιγράψει όχι την επιστήμη στην ειδική της δομή, αλλά τον πολύ διαφορετικό τομέα της γνώσης (Φουκώ, 1969: 295). Η ανάλυση των σχηματισμών του λόγου, των θετικοτήτων και της γνώσης στις σχέσεις τους με τις επιστημολογικές μορφές και τις επιστήμες είναι εκείνο που αποκαλείται από τον Φουκώ «επιστημοσύνη»:

«Με τη λέξη επιστημοσύνη εννοούμε το σύνολο των σχέσεων που μπορούν, σε μια δεδομένη εποχή, να ενώσουν τις πρακτικές του λόγου που επιτρέπουν επιστημολογικές μορφές, επιστήμες, ενδεχομένως δε τυποποιημένα συστήματα, τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο, σε καθέναν από τους σχηματισμούς του λόγου, τοποθετούνται και επιτελούνται τα περάσματα στην επιστημολογοποίηση, στην επιστημονικότητα, στην τυποποίηση... Η επιστημοσύνη δεν είναι μια μορφή γνώσης ή ένας τύπος ορθολογικότητας που διασχίζοντας τις πιο διαφορετικές επιστήμες, θα εκδήλωνε την κυρίαρχη ενότητα ενός υποκειμένου, ενός πνεύματος ή μιας εποχής, είναι το σύνολο των σχέσεων που μπορούμε να ανακαλύψουμε, για μια δεδομένη εποχή, ανάμεσα σε επιστήμες, όταν τις αναλύσουμε στο επίπεδο κανονικοτήτων του λόγου» (Φουκώ 1987: 289).

Στο *Αρχαιολογία της Γνώσης* δίνεται προτεραιότητα στο πεδίο του λόγου, και οι όροι «αρχείο», «σχηματισμός του λόγου», «απόφαση» καθορίζουν τη μεθοδολογική δομή που τον αρθρώνει. Ο Φουκώ παρατηρεί ότι οι μεγάλες ενότητες του λόγου, όπως

το βιβλίο, το έργο ή η κάθε επιστήμη απαιτούν μια θεωρία, η οποία για να κατασκευαστεί χρειάζεται το πεδίο των γεγονότων του λόγου από τον οποίο εκκινούν. Ο Φουκώ επικεντρώνεται σε ιστορικές ασυνέχειες περιγράφοντας τη μοναδικότητα των όσων συμβαίνουν στον κόσμο και την ανάγκη για αποκάλυψη των αλληπάλλληλων στρωμάτων ερμηνείας που προσέδωσαν στα συμβαίνοντα τον χαρακτήρα μιας αυτονόητης αλήθειας, σκεπάζοντας έτσι την πολλαπλότητα των συστατικών τους παραγόντων (Φουκώ 1987). Επομένως, ο γάλλος φιλόσοφος αντιμάχεται την καθολική και υπερχρονική θεώρηση των πραγμάτων, τη συνεχή λογική αναζήτηση της ουσίας και της έσχατης αρχής ή αιτίας, την ανίχνευση μιας δήθεν εξελικτικής πορείας προς την πρόοδο και τον πολιτισμό, την αναγνώριση του ανθρώπου ως πηγή κάθε σημασίας, γνώσης και δράσης (Κουράκης 1988: 135-136).

Στο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* ο Φουκώ επιχείρησε να εξετάσει μια ιστορία της σκέψης, σύμφωνα με την οποία οι λόγοι των επιμέρους στοχαστών υπακούουν σε λανθάνοντα δίκτυα κανόνων και προϋποθέσεων που βρίσκονται πέρα από τη δικαιοδοσία ή την εξουσία των δημιουργών τους. Πρόκειται για το εγχείρημα της αρχαιολογικής μεθόδου ως προσπάθειας «αποκάλυψης, ενός θετικού ασυνείδητου της γνώσης, ενός επιπέδου που διαφεύγει της συνείδησης του επιστήμονα αλλά ωστόσο αποτελεί μέρος του επιστημονικού λόγου» (Foucault 1991: xi). Ο Φουκώ έδωσε σε αυτό το λανθάνον σύστημα από κανόνες την ονομασία επιστήμη (*Epistémè*) και στην επιστήμη ανάκτησης του, το όνομα «αρχαιολογία» (Κακολύρης 2009: 213). Με αυτό τον όρο, ο Φουκώ στο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* περιγράφει ένα σύνολο σχέσεων που συνδέουν διάφορους τύπους λόγων και αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Πρόκειται για ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες και λόγους. Δεν πρόκειται για το σύνολο των γνώσεων μιας εποχής, αλλά για την απόσταση, τις αντιθέσεις, τις διαφορές, τις σχέσεις εν γένει που υπάρχουν μεταξύ διαφορετικών τύπων λόγου. Επομένως, δεν αναφέρεται σε ένα περίκλειστο σύστημα ή δομή (Φουκώ 2008: 22)⁷.

Ο Φουκώ, πιο συγκεκριμένα, στο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* μελέτησε κυρίως την εξέλιξη των επιστημών της γλώσσας, της ζωής και της οικονομίας σε τρεις διακριτές περιόδους: την Αναγέννηση (τέλη 16^{ου} αιώνα), την Κλασική εποχή (μέχρι 17^ο και 18^ο

⁷ Ο Τάσος Μπέτζελος στο *Μάτι της Εξουσίας*, στο Σημείωμα για ορισμένες μεταφραστικές επιλογές, αναφέρει τις μεταφραστικές επιλογές που χρησιμοποιεί ώστε να είναι πιο κοντά στη φουκωική μεθοδολογία (σσ.21-24).

αιώνα) και την Μοντέρνα εποχή (από τέλη 18^ο ως σήμερα). Τόνισε ότι σε κάθε περίοδο υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των επιστημών, που έρχονται σε ρήξη, σε τομή ή ασυνέχεια με προηγούμενη ή επόμενη περίοδο. Σύμφωνα με τον Φουκώ: «Σε ένα πολιτισμό και σε μια δεδομένη στιγμή υπάρχει πάντα μόνο μια επιστήμη που καθορίζει τις συνθήκες δυνατότητας κάθε γνώσης» (Φουκώ 1966: 240). Ο Φουκώ αποδέχεται τη διαίρεση της ιστορίας σε αναγέννηση, κλασική και μοντέρνα εποχή. Η επιστήμη της αναγέννησης παρουσιάζεται να δομείται γύρω από τη σχολαστική θεωρία των ομοιοτήτων. Η κλασική επιστήμη δομείται γύρω από τη θεωρία της αναπαράστασης και του συστήματος των σημείων, ενώ η μοντέρνα επιστήμη χαρακτηρίζεται από την ιστορικότητα και την περατότητα του ανθρώπου.

Με άλλα λόγια καταλήγει στο διαχωρισμό αυτό με βάση την αλλαγή στον τρόπο και στις αντιλήψεις καθενός από τους γνωστικούς τομείς, που ωστόσο σε κάθε μια περίοδο έχουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Όπως αναφέρθηκε, η κάθε μια περίοδος έρχεται σε ρήξη με τις προηγούμενες, δεν υπάρχει γραμμική συνέχεια μεταξύ τους. Οι παραπάνω γνωστικοί τομείς αναλύονται σε δυο επίπεδα: πρώτον, η έρευνα εστιάζεται στις κοινές παραδοχές τους που διαμορφώνουν το εσωτερικό κάθε περιόδου και δεύτερον, στις διαφορές μεταξύ των περιόδων. Αυτό που προσπαθεί να καταδείξει ο Φουκώ είναι τα στοιχεία που έπαιξαν θεμελιώδη ρόλο στη συγκρότηση της γνώσης (Κατσιαμπούρα 1997: 138-139).

Σύμφωνα με την παραπάνω οπτική εξετάζει διαδοχικά τις τρεις περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, το καθοριστικό σημείο που καταλήγει είναι η ομοιότητα. Τόσο η γλώσσα όσο και η φύση αντιμετωπίζονται ως ένα παιχνίδι των ομοιοτήτων και των σημείων που αυτές απαιτούν. Για τις αντιλήψεις του 16^{ου} αιώνα «γνωρίζω» σημαίνει «ερμηνεύω». Η γλώσσα δεν αντιμετωπίζεται με βάση το αναπαραστατικό της περιεχόμενο, αποτελείται από γράμματα, τα οποία έχουν ιδιότητες να συνδέουν και να αποσυνδέουν, όπως συμβαίνει στη φύση μεταξύ σημαδιών. Στην κλασική εποχή υιοθετήθηκε το σύστημα της ταυτότητας και της διαφοράς ως αναγκαίων για τη σύγκριση. Με τη μέθοδο της σύγκρισης μπορούν να δομηθούν σειρές, όπου οι όροι εντάσσονται σύμφωνα με αύξουσες διαφορές. Το «γνωρίζω» από «ερμηνεύω» μεταβάλλεται σε «διακρίνω». Η μάθηση είναι η γενική επιστήμη της τάξης και παράλληλα εμφανίζονται νέοι τομείς: η γενική γραμματική, η ανάλυση του πλούτου, η φυσική ιστορία ως επιστήμες της τάξης στο χώρο των λέξεων, των αναγκών και των όντων. Εξετάζοντας τους παραπάνω τομείς, ο Φουκώ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι

διέπονται από την ίδια διαμόρφωση με τα εξής ουσιαστικά στοιχεία: το ρήμα, την αξία και τη δομή. Το ρήμα μέσα στη γενική γραμματική είναι αυτό που εξασφαλίζει την κατηγορική λειτουργία, ενώ ο ρόλος των μη ρηματικών στοιχείων της πρότασης, των ονομάτων και των άλλων, επιτελούν φανερά ή κρυφά ονοματικές λειτουργίες (Κατσιαμπούρα 1997: 139-140).

Στον 18^ο αιώνα ο Φουκώ τοποθετεί την αρχής μια νέας περιόδου της Ιστορίας και του νέου τρόπου ύπαρξης της παράστασης. Οι τρεις τομείς της γνώσης παίρνουν τις μορφές γνωστές ως φιλολογία, βιολογία και πολιτική οικονομία. Μια νέα θετικότητα ανατέλλει, οι εμπειρικοί τομείς συνδέονται με στοχασμούς για την υποκειμενικότητα, το ανθρώπινο ον και την περατότητα. Οπότε, από την *Αρχαιολογία της Γνώσης* που σκοπός της είναι να αναδείξει την τομή, τη διάρρηξη και την ύπαρξη ασυνεχειών, μεταβαίνει στο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα* που επικεντρώνεται στην ασυνέχεια ως επιστημολογική και όχι ως ιστορική ασυνέχεια (Κατσιαμπούρα 1997: 141-142).

Στόχος λοιπόν του Φουκώ είναι να αναδείξει πώς οι κοινωνικές πρακτικές έχουν τη δύναμη να δημιουργούν τα πεδία της γνώσης, τα οποία όχι μόνο επιτρέπουν την εμφάνιση νέων αντικειμένων, εννοιών και τεχνικών, αλλά επιτρέπουν την ανάδυση εντελώς νέων μορφών υποκειμένων και κυρίως του γινώσκοντος υποκειμένου. Ο Φουκώ αναζητά τους κανόνες με τους οποίους διαμορφώθηκε και λειτούργησε η έννοια «υποκείμενο». Το ίδιο το γινώσκον υποκείμενο έχει μια ιστορία, η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο ή η ίδια η αλήθεια έχει μια ιστορία (Φουκώ 2011α: 36)

Ο ιστορικός, ο οποίος μελετά την ιστορία (ιστορία των ιδεών, ιστορία της γνώσης η απλώς την ιστορία), χρησιμοποιεί το υποκείμενο της γνώσης, το υποκείμενο της αναπαράστασης ως θεμελιακό σημείο βάσει του οποίου η γνώση καθίσταται δυνατή και η αλήθεια εμφανίζεται. Το ενδιαφέρον για τον Φουκώ εστιάζεται στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο παράγεται, κατά διάρκεια της ιστορίας, η συγκρότηση του υποκειμένου, το οποίο δεν είναι οριστικά δεδομένο ή η δίοδος όπου η αλήθεια εισέρχεται στην ιστορία, αλλά ενός υποκειμένου το οποίο συγκροτείται στο ίδιο εσωτερικό της ιστορίας και το οποίο κάθε στιγμή δομείται και αναδομείται από την ιστορία. Το υποκείμενο έχει γένεση, διαμόρφωση, ιστορία, το υποκείμενο δεν είναι η αρχή των πάντων. Καταλήγει στο συμπέρασμα μιας κατεύθυνσης ριζικής κριτικής της συγκρότησης του υποκειμένου από την ιστορία (Φουκώ 2011α: 37).

Στο έργο του Φουκώ οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν ασχολούνται απευθείας με τη ζωή, την εργασία και τη γλώσσα, με αυτό που είναι ο άνθρωπος από τη φύση του, αλλά με τις αναπαραστάσεις μέσα από τις οποίες ζει ο άνθρωπος. Με άλλα λόγια, οι Επιστήμες του Ανθρώπου συγκροτούν συγκεκριμένα μορφώματα γνώσης, συστήματα αναπαραστάσεων, με τα οποία οι άνθρωποι κατευθύνουν, ρυθμίζουν και διαχειρίζονται τον εαυτό τους και τους άλλους σύμφωνα με καθεστώτα αλήθειας και δικαίου (Smart 1998: 156). Οι λόγοι των Επιστημών του Ανθρώπου (Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Γλωσσολογία, Οικονομική Επιστήμη) θεωρούνται ότι συνέβαλαν στην κατασκευή της σύγχρονης έννοιας του ανθρώπου: «...ο άνθρωπος, απομονωμένος ή ομαδικά έγινε αντικείμενο της επιστήμης, αυτό δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ούτε να θεωρηθεί ως φαινόμενο γνώσης: είναι ένα συμβάν μέσα στην τάξη της γνώσης» (Φουκώ 2008: 472).

Υπό τη φουκωική οπτική αναδύεται ο ρόλος των ιστορικών συνθηκών, οι οποίες δημιούργησαν τις προϋποθέσεις σχηματισμού των Επιστημών του Ανθρώπου και οι λόγοι των επιστημών αυτών στη συνέχεια δημιούργησαν μορφώματα γνώσης για το τι είναι το υποκείμενο. Η έννοια του υποκειμένου είναι προϊόν ενός συνόλου λόγων των Επιστημών του Ανθρώπου. Το υποκείμενο στο πλαίσιο των αρχαιολογικών αναλύσεων γίνεται αντικείμενο γνώσης των Επιστημών του Ανθρώπου (Βιολογία, Γλωσσολογία, Οικονομία) και αποκτά οντότητα μέσα από την εικόνα που διαμορφώνουν επιστημονικές γνώσεις για αυτό.

Η αρχαιολογική προσέγγιση αφήνει εκτός μελέτης τους ονομαζόμενους «σχηματισμούς εκτός λόγου» (*formations non discursive*), δηλαδή τις σχέσεις και τις πρακτικές που αναφέρονται στους θεσμούς, τα πολιτικά γεγονότα, τις μορφές παραγωγής, τις κοινωνικές διεργασίες, τα πρότυπα συμπεριφοράς, που επιδρούν, ωστόσο, στον σχηματισμό και μετασχηματισμό ενός λόγου (Κουράκης 1998: 138). Οι σχέσεις ανάμεσα σε σχηματισμούς του λόγου και τομείς εκτός λόγου (θεσμοί, πολιτικά γεγονότα, πρακτικές-οικονομικές διαδικασίες) κατέχουν οριακή θέση στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* και αποτελούν κεντρικό ζήτημα στις μετέπειτα γενεαλογικές αναλύσεις του Φουκώ. Ενώ τα έργα του μέχρι και την *Αρχαιολογία της Γνώσης* το ενδιαφέρον εστιάζεται στον λόγο, στα μετέπειτα έργα του τα θέματα τα οποία απασχολούν τον μελετητή είναι η τιμωρία, η φυλάκιση και η σεξουαλικότητα, καθώς και οι σχέσεις εξουσίας και γνώσης, οι πειθαρχικές τεχνικές, η συγκρότηση του υποκειμένου. Επιπλέον, στα έργα εξετάζει πιο άμεσα το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στους σχηματισμούς του λόγου και τα πεδία εκτός λόγου. Συνεπώς, στη γενεαλογική περίοδο,

ο Φουκώ επεξεργάζεται μια βαθύτερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στον λόγο των Επιστημών του Ανθρώπου και την πρακτική εφαρμογή τους ως σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης και πειθαρχίας στο στρατό, στη φυλακή, στο άσυλο, στο σχολείο.

Ο Φουκώ ασχολείται στην αρχαιολογική περίοδο, αποκλειστικά με τον λόγο, τη γνώση, ενώ στη γενεαλογική περίοδο, επεξεργάζεται μια βαθύτερη αλληλεπίδραση ανάμεσα στον λόγο των Επιστημών του Ανθρώπου και την πρακτική εφαρμογή τους. Όπως αναφέρει η Κέη: «Αν η αρχαιολογική περίοδος έφερε στην επιφάνεια το πρωτογενές βάθος που περιγράφεται ως επιστημοσύνη και το οποίο επιτρέπει στις επιστήμες να εγκαθιδρύνονται ως πεδίο γνώσεων, η γενεαλογική μέθοδος επιτρέπει τη συνάρθρωσή της ιστορικότητας με την κριτική των εξουσιών» (Κέη 2006: 163). Τέλος, η έννοια της εξουσίας ενυπήρχε σε λανθάνουσα μορφή στο *Αρχαιολογία της Γνώσης*, ενώ στο μετέπειτα έργο του λαμβάνεται υπ' όψη η εφαρμογή και η ενσωμάτωση του λόγου και της γνώσης σε υλικές σχέσεις και πρακτικές της εξουσίας.

1.2 Η γενεαλογική μέθοδος και η ανάλυση των πρακτικών λόγου

Μετά την *Αρχαιολογία της Γνώσης*, ο Φουκώ απομακρύνεται από την προσπάθεια να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη θεωρία του λόγου. Χρησιμοποιεί την γενεαλογία του Νίτσε ως εναρκτήριο σημείο για την ανάπτυξη μιας μεθόδου που θα του επιτρέψει να πραγματευτεί το θέμα της παραγωγής θεωριών και παγιωμένων αληθειών από τους κοινωνικούς θεσμούς και τις ρηματικές πρακτικές. Αυτή η μελέτη τον οδηγεί να εστιάσει την προσοχή του στην εξουσία, στη γνώση, στο σώμα, και να διερευνήσει τη συσχέτισή τους με τις Επιστήμες του Ανθρώπου, τον λόγο, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς κυριαρχίας (Ζαραλή 2009). Η γενεαλογία είναι η μέθοδος που αναπτύσσεται από τον Φουκώ με συστηματικό τρόπο στο *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής* (1976). Δανείζεται τον όρο γενεαλογία, όπως προαναφέρθηκε, από τον Νίτσε⁸, ο οποίος στο *Γενεαλογία της Ηθικής* (1887) προτάσσει την άμεση ανάγκη για μια γενεαλογία σε σχέση με την ιστορία των ηθικών αξιών: «Ας εκφράσουμε αυτή την καινούρια απαίτηση, χρειαζόμαστε μια κριτική των ηθικών αξιών. Αρχικά πρέπει να τεθεί υπό συζήτηση η αξία των ίδιων των αξιών. Κρίνεται απαραίτητη η γνώση των

⁸ Το έργο του Νίτσε *Η Γενεαλογία της ηθικής*, άσκησε μεγάλη επιρροή στη συγκρότηση της φουκωικής γενεαλογίας.

συνθηκών και των περιστάσεων από τις οποίες γεννήθηκαν, μέσα στις οποίες καλλιεργήθηκαν και άλλαξαν»(Φουκώ 2001:31).

Η γενεαλογία σύμφωνα με τον Φουκώ στο *Τρία Κείμενα για τον Νίτσε* (1971), αποτελεί μέθοδο ανάλυσης της προέλευσης ή της εμφάνισης μιας ορισμένης πρακτικής (Φουκώ 2003:57)⁹. Στη φουκωική γενεαλογία η προέλευση οργανώνεται με την ανάλυση «ενός πλέγματος σύνθετων, πολλαπλών και πολύμορφων σχέσεων εξουσίας-γνώσης», οι οποίες συνιστούν τις απαρχές μιας πρακτικής (Κακολύρης 2009:216-217). Η γενεαλογική μέθοδος απαιτεί μια ιστορική προσέγγιση της γνώσης και απορρίπτει κάθε θέση σχετική με την ύπαρξη καθολικής και ανιστορικής βάσης της ανθρώπινης σκέψης. Η γενεαλογική μέθοδος δεν διερευνά την προέλευση ή την καταγωγή των ιδεών, αλλά επιχειρεί να δείξει τη δυναμική της ιστορικής εξέλιξης τους, η οποία προσδιορίζεται από παράγοντες χαμηλής τάξεως, σύνθετους και τυχαίους. Σύμφωνα με τον τρόπο αυτό, η γενεαλογική μέθοδος επιχειρεί να αποδώσει τη μοναδικότητα των γεγονότων. Για τον Φουκώ το κοινωνικό στοιχείο συλλαμβάνεται «ως συνάρθρωση ανάμεσα στο υλικό φαινόμενο της εξουσίας και το πολιτικό φαινόμενο του λόγου» (Πετμεζίδου 1998: 24).

Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*¹⁰ ο Φουκώ μελετά τον 17^ο τον 18^ο αιώνα, ως περίοδο στην οποία αυξήθηκε η τεχνολογική παραγωγικότητα της εξουσίας. Αναπτύχθηκαν κρατικοί μηχανισμοί – στρατός, αστυνομία, οικονομική διοίκηση – και δημιούργησαν μια νέα οικονομία της εξουσίας, δηλαδή τρόποι ενέργειας που επέτρεπαν στα αποτελέσματα εξουσίας να κυκλοφορούν κατά μήκος του κοινωνικού σώματος με έναν τρόπο ταυτόχρονα συνεχή, αδιάλειπτο, προσαρμοσμένο και εξατομικευμένο. Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* επισημαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό η μέθοδος παραμένει αρχαιολογική. Οι τέσσερις αρχαιολογικές κατηγορίες, χρησιμοποιούνται όχι μόνο για γλωσσικούς αλλά και για πρακτικούς λόγους, ξεπερνώντας την απλή γλωσσική διατύπωση και επιχειρούν να φέρουν αλλαγές στα αντικείμενα τους. Το εν λόγω έργο δεν αφορά μόνο τη γλώσσα (αναλυμένη από την αρχαιολογία) μέσω της οποίας

⁹Ειδικότερα αναφέρει: « Η γενεαλογία, ως ανάλυση της προέλευσης, εγκαθίσταται συνεπώς στο σημείο όπου το σώμα και η ιστορία συναρθρώνονται. Αποστολή της είναι να δείξει το κατάστικτο από τα αποτυπώματα της ιστορίας σώμα, να δείξει την ιστορία καθώς συντρίβει το σώμα».

¹⁰ Το *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής* (1976) έχει ως αντικείμενο μελέτης τη γενεαλογική ανάδειξη της πολιτικής παραγωγής και κατασκευής των σωμάτων μέσω σχέσεων εξουσίας και γνώσης, μιας πειθαρχικής κοινωνίας, η οποία έχει ως πρότυπο αυτών των σχέσεων τη φυλακή και εστίες της το νοσοκομείο, το εργοστάσιο, τον στρατό και τις τεχνικές κολασμού και κανονικοποίησης των σωμάτων. Πρόκειται για ιστορική έρευνα του παρελθόντος του θεσμού της φυλάκισης στη γαλλική κοινωνία, με απώτερο σκοπό την κατανόηση όχι του παρελθόντος αλλά του παρόντος της κοινωνίας αυτής, ώστε να διαφανεί η δυνατότητα αντίστασης στα σύγχρονα μορφώματα εξουσίας και γνώσης (Λάγιος2011:18).

γνωρίζουμε τον κόσμο, αφορά και την εξουσία που αλλάζει τον κόσμο (αναλυμένη από τη γενεαλογία). Η αρχαιολογία περιγράφει το εννοιολογικό, το οποίο συστήνει μια πρακτική, γλωσσολογική ή μη, όμως δεν μπορεί να περιγράψει τις συνέπειες της πρακτικής αυτής. Πρόκειται για έναν δομικό, «συγχρονικό τρόπο ανάλυσης» και όχι για μια αιτιολογική, διαχρονική μέθοδο (Gutting 2005: 55-56). Επομένως, στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο λόγος και οι έλλογες πρακτικές δεν έχουν την προτεραιότητα. Αντιθέτως, παρατηρείται μια στροφή προς την ανάλυση των κοινωνικών θεσμών και πρακτικών, προς την εξέταση των πρακτικών και σχέσεων εκτός λόγου. «Το κείμενο αναλύει τις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στις πρακτικές του λόγου και αυτές εκτός λόγου, και ιδιαίτερος στις σχέσεις ανάμεσα στην εξουσία, τη γνώση και το σώμα» (Smart 1998: 165).

Σύμφωνα με τον Gutting, η γενεαλογία στη φουκωική σκέψη είναι ιστορία του παρόντος και αυτό σημαίνει ότι το αντικείμενο της ιστορίας είναι να ερμηνεύσει την καταγωγή των σύγχρονων κανόνων, πρακτικών ή θεσμών που επικαλούνται εξουσία πάνω μας. Ο σκοπός της γενεαλογίας δεν είναι να κατανοήσει και να αξιολογήσει το παρελθόν με τους δικούς του όρους ή προς όφελός της, αλλά να κατανοήσει και να αξιολογήσει το παρόν, θέτοντας εν αμφιβόλω τις αδικαιολόγητες αξιώσεις της εξουσίας. Επιπλέον, ο Φουκώ απορρίπτει τους καθιερωμένους υλικούς τρόπους εξήγησης που έδιναν οι ιστορικοί αναφορικά με τις τεχνολογικές ή κοινωνικές επιδράσεις, π.χ. θα μπορούσαμε να μην σταθούμε στην ανακάλυψη της τυπογραφίας αλλά σε ένα ολόκληρο πλέγμα ανάπτυξης παραγωγής και διανομής των εφημερίδων και των περιοδικών το οποίο πυροδοτεί μια σειρά κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών επιδράσεων. Οι δυνάμεις που καθορίζουν την ιστορία δεν επενεργούν μόνο στη σκέψη μας, στις κοινωνικές συμβάσεις, ή στο περιβάλλον μας αλλά και στα σώματά μας. Επομένως, η γενεαλογία του Φουκώ αποτελεί μια ιστορική ερμηνεία που είναι υλική, πολλαπλή και σωματική (Gutting 2005).

Η γενεαλογία αναδεικνύει την πολιτική πρακτική και τον ιστορικό ρόλο των σχέσεων εξουσίας και γνώσης στη διαμόρφωση των καθημερινών πρακτικών και τη συγκρότηση των υποκειμενικοτήτων εντός των νεωτερικών κοινωνιών. Η ανάλυση της εξουσίας στρέφεται στις διαδικασίες διαμέσου των οποίων διαμορφώνονται τα υποκείμενα ως αποτέλεσμα της εξουσίας και ως σημείο συνάρθρωσής της. Επιπλέον, οι μηχανισμοί της εξουσίας παράγουν και μεταβάλλουν τους λόγους, καθώς συνοδεύονται από την παραγωγή κατάλληλων εργαλείων για την ανάπτυξη και τη συσσώρευση της

γνώσης, ενώ συγχρόνως οι δομές εξουσίας διάμεσου των λόγων διαμορφώνονται και διατηρούνται. «Εξουσία, λόγος και γνώση είναι αλληλένδετα οριζόμενες έννοιες, ώστε ο Φουκώ μιλά για σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης» (Πετμεζίδου 1998: 25). Κυρίως ενδιαφέρεται να μελετήσει τους λόγους και τις πρακτικές που αποτελούν «τους διάυλους επικοινωνίας της εξουσίας», παρά την ίδια την ουσία της εξουσίας (Πετμεζίδου 1998: 25). Στο ερώτημα τι είναι η εξουσία ο Φουκώ απαντά:

«...είμαι ο πλέον ριζικός εχθρός που μπορεί να φανταστεί την ιδέα της εξουσίας, και δεν μιλώ ποτέ για την εξουσία, αλλά αντιθέτως ομιλώ υπό την προοπτική των δυνατοτήτων κατανόησης που προσφέρει η ανάλυση των μηχανισμών της εξουσίας υπό τον όρο ότι δεν γίνεται ποτέ για την Εξουσία, αλλά μάλλον για διαφορετικά όργανα, εργαλεία, σχέσεις, τεχνικές, που επιτρέπουν την ανάδυση της κυριαρχίας, της υποκειμενοποίησης, του περιορισμού, του εξαναγκασμού» (Φουκώ 2012α: 39).

Ο Φουκώ κάνοντας λόγο για σχέσεις εξουσίας, επικεντρώνει τη μελέτη του στα πλέγματα σχέσεων μέσα από τα οποία αναπτύσσεται η εξουσία και συμπληρώνει:

«Όταν λέω ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι ταυτοχρόνως πολύμορφες, εκτενείς, συνεκτεινόμενες με κοινωνικές σχέσεις, και εκ τούτου πανταχού παρούσες, γενικά το ερμηνεύουν πως για μένα η εξουσία είναι παντοδύναμη. Όταν λέω ότι η εξουσία, ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι πανταχού παρούσες, σημαίνει το ακριβώς αντίθετο της διαβεβαιώσεως ότι η εξουσία μπορεί να είναι παντοδύναμη. Γιατί το αντίθετο; Διότι όταν κάνω λόγο για σχέσεις εξουσίας, δεν μιλάω για την εξουσία, μια σχέση εξουσίας είναι μια σχέση ανάμεσα σε κάποιον που επιδιώκει να κυριαρχήσει ή ήδη κυριαρχεί ή έχει κάποια εργαλεία κυριαρχίας και ακολούθως σε κάποιους άλλους ή ομάδες ανθρώπων, οι οποίες βρίσκονται, αναφορικά με αυτή την εξουσία, σε μια κατάσταση κυριαρχίας, άρνησης της, απόδρασης από αυτή, πάλης εναντίον της ή αντιθέτως αποδοχή της. Πρόκειται για σχέσεις εξουσίας και όχι για την εξουσία. Οι σχέσεις εξουσίας είναι πανταχού παρούσες, στις οικογενειακές σχέσεις, στις σεξουαλικές σχέσεις, στις σχέσεις μαθητείας, στις σχέσεις γνώσης, αυτές οι σχέσεις δεν θα είχαν εγκαθιδρυθεί, εάν η εξουσία ήταν παντοδύναμη...» (Φουκώ 2012α: 40-41).

Ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής υπογραμμίζει ότι:

«Η φουκωική θεώρηση της εξουσίας ως σχέσης που περιέχει τρόπους δράσης πάνω σε δράσεις και τον καθορισμό του πεδίου των δυνατοτήτων συνεπάγεται ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι βαθιά ριζωμένες σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό και δεν

συνιστούν απλώς μια συμπληρωματική δομή την οποία την οποία θα μπορούσαμε να εξαλείψουμε ριζικά» (Κιουπκιολής 2015: 113)

Η καινοτομία της θέσης του Φουκώ για την εξουσία έγκειται στο ότι δεν αναλύει τις σχέσεις εξουσίας με βάση το κράτος, γιατί τα φαινόμενα της εξουσίας δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τον κρατικό μηχανισμό (καταπίεση, επιβολή). Οι σχέσεις εξουσίας επεκτείνονται και πέρα από τον κρατικό μηχανισμό, σύμφωνα με τον Φουκώ, για δύο λόγους: Πρώτον, το κράτος παρά τους μηχανισμούς του, δεν μπορεί να έχει εποπτεία των πραγματικών σχέσεων εξουσίας και δεύτερον, επειδή λειτουργεί μόνο στη βάση άλλων, υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας. Το κράτος είναι υπερδομικό σε σχέση με μια ολόκληρη σειρά πλεγμάτων εξουσίας που καλύπτουν το σώμα, τη σεξουαλικότητα, την οικογένεια, τη γνώση, την τεχνολογία, την εκπαίδευση, τις κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις, το διαδίκτυο (Φουκώ 1997: 24).

Ο Φουκώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* αναφέρεται στις θεμελιώδεις σχέσεις, οι οποίες αφορούν τα συστήματα εξουσίας για τρεις λόγους. Πρώτον, ενέχει μια βαθιά πολιτική καινοτομία η προσέγγιση του Φουκώ, αντίθετη σε κάθε θεωρία για το κράτος. Δεύτερον, του επιτρέπει να υπερβεί τη δυαδικότητα μεταξύ των σχηματισμών του λόγου και των σχηματισμών εκτός του λόγου, η οποία διατηρείται στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* και αποπειράται να διασαφηνίσει τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οι δυο τύποι σχηματισμών κατανέμονται και συναρθρώνονται. Το ζήτημά του δεν είναι να καταργηθεί η διάκριση αλλά να εξηγηθούν οι μεταξύ τους σχέσεις. Τρίτον, η λειτουργία των συστημάτων εξουσίας δεν περιγράφεται ούτε με όρους καταστολής ούτε με όρους ιδεολογίας. Ο Φουκώ απορρίπτει το δίπολο «καταστολή ή ιδεολογία» στην προσέγγιση της έννοιας της εξουσίας, και πραγματεύεται τις έννοιες «κανονικοποίηση» και «πειθαρχίες». Τέλος, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει θέμα αναγωγής των συστημάτων εξουσίας σε έναν κρατικό μηχανισμό, όμως θα μπορούσε από την άλλη τα συστήματα εξουσίας να παραπέμπουν σε έναν μηχανισμό, αφηρημένης μηχανής όπως το «Πανοπτικό» (Deleuze 2005: 51-84)¹¹.

¹¹ Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο Φουκώ κάνει ειδική αναφορά στο «Πανοπτικό» του Άγγλου στοχαστή του 18^{ου} αιώνα Jeremy Bentham. Πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικό οικοδόμημα με μορφή δακτυλίων, όπου στο κέντρο υπάρχει ένας πύργος με μεγάλα παράθυρα, από όπου ελέγχεται όλος ο υπόλοιπος χώρος. Η γενική λειτουργία του Πανοπτικού ορίζεται ως η δυνατότητα που έχει ως επόπτης να βλέπει και να ελέγχει όντας αθέατος (Φουκώ 2011:228-233). Το πρότυπο του οικοδομήματος αυτού εφαρμόστηκε σε στρατόπεδα, νοσοκομεία, ιδρύματα.

Το ενδιαφέρον του Φουκώ επικεντρώνεται στους μεταβαλλόμενους λόγους, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι λόγοι συγκροτούνται διαμέσου της εξουσίας και ασκούν επιδράσεις στη συγκρότηση των υποκειμένων. «Απορρίπτοντας την έννοια του ενεργού υποκειμένου όπου παίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας, συλλαμβάνει την εξουσία ως αποτέλεσμα μηχανισμών που λειτουργούν ανεξάρτητα από τα άτομα» (Πετμεζίδου 1998: 25). Η εξουσία δεν αποτελεί ένα σύνολο θεσμών και μηχανισμών που εξασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών στο κράτος, ούτε ένα γενικό σύστημα κυριαρχίας μια ομάδας πάνω σε μια άλλη, ούτε έναν τρόπο καθυπόταξης που έχει τη μορφή νόμου. Η εξουσία είναι παντού, γιατί προέρχεται και διαχέεται από παντού. «Η εξουσία είναι παραγωγικό μέσο, δημιουργεί τα υποκείμενα και διαχέεται μέσα από αυτά. Επομένως, η εξουσία δεν ασκείται από τα υποκείμενα αλλά διακινείται μέσω των υποκειμένων, χωρίς τις περισσότερες φορές να υπόκειται στον έλεγχό τους» (Νεχαμάς 2001: 235).

Το ερώτημα που θέτει ο Φουκώ είναι πώς το υποκείμενο συγκροτείται μέσα σε υλικές εξουσιαστικές πρακτικές. Το υποκείμενο είναι προϊόν μιας ορισμένης μορφής εξουσίας χαρακτηριστικής των σύγχρονων κοινωνιών της πειθαρχικής εξουσίας, η οποία καθορίζει μια σειρά από μοντέρνους λόγους (για την τρέλα, την τιμωρία, τη σεξουαλικότητα) και προμηθεύει ένα ρεπερτόριο συμπεριφορών τα άτομα (χειρονομίες, επιθυμίες). Η εξουσία είναι παραγωγική του υποκειμένου (Κακολύρης 2009: 218). Για τον Φουκώ η γνώση και η ιστορία του υποκειμένου ριζώνουν στην τυχαιότητα και την ασυνέχεια. Προϋπόθεση συνιστά η παραδοχή ότι δεν υπάρχει σταθερό υποκείμενο μέσα στην ιστορία. Εκείνο που προσπάθησε να δείξει ήταν ότι οι διαφορετικές ιστορικές περίοδοι συνθέτουν με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά τα υποκείμενα και πως το υποκείμενο «δεν αποτελεί το τελικό υπόβαθρο της σκέψης και της ιστορίας, αλλά το σύνθετο προϊόν τους» (Νεχαμάς 2001: 239). Στην πραγματικότητα το έργο του Φουκώ αναφέρεται σε μια γενεαλογία του ατόμου τόσο ως αντικειμένου όσο και ως υποκειμένου της σχέσης εξουσίας και γνώσης (Κακολύρης 2009: 218).

Εξάλλου, ο Φουκώ στο *Αλήθεια και εξουσία* τονίζει τη σχέση της γενεαλογικής μεθόδου με το υποκείμενο:

«Πρέπει να απαλλαγούμε από το συγκροτητικό υποκείμενο, από το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή να φτάσουμε σε μια ανάλυση που δεν μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Αυτό που ονόμαζα γενεαλογία, δηλαδή μια μορφή ιστορίας που μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση των

γνώσεων, των λόγων, των περιοχών αντικειμένων, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να αναφερθεί σε ένα υποκείμενο που είτε είναι υπερβατικό σε σχέση με το πεδίο των συμβάντων είτε διατρέχει, με την κενή του ομοιότητα με τον εαυτό του, όλο το φάσμα της ιστορίας» (Φουκώ 2007:19).

Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει το σώμα ως αντικείμενο γνώσης και ως στόχο για την άσκηση της εξουσίας. Ειδικά στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* επίκεντρο μελέτης καθίσταται το σώμα και η σύνδεσή του με τις σχέσεις εξουσίας και γνώσης. Το σώμα τοποθετημένο μέσα σε ένα πολιτικό πεδίο, είναι επενδυμένο με σχέσεις εξουσίας που το καθιστούν πειθήνιο και παραγωγικό, και επομένως πολιτικά και οικονομικά χρήσιμο. Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας, γνώσεων και σώματος τοποθετούνται στη σχέση τους με συγκεκριμένες τεχνολογίες εξουσίας (επιτήρηση, εξέταση, κανονικοποιητική κύρωση) και στην αμοιβαία σχέση με την ανάδυση συγκεκριμένων μορφών γνώσης, κυρίως των επιστημών που έχουν ως αντικείμενο μελέτης τον άνθρωπο (Smart 2009: 173). Ονομάζεται «πολιτική τεχνολογία του σώματος» αυτή η γνώση και ο έλεγχος των σωμάτων και δεν είναι απαραίτητο να επιτυγχάνεται με τη βία και τον εξαναγκασμό. Πρόκειται για πειθαρχικούς μηχανισμούς οι οποίοι μετασχηματίζουν το ανθρώπινο σώμα και το υποβάλλουν σε κανόνες τους οποίους εσωτερικεύει και αποτελούν μέρος της συμπεριφοράς και της δράσης του. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάλυση της εξουσίας εμπλουτίζεται με τη διατύπωση εμπειρικών ερωτημάτων που έχουν ως σκοπό να ανιχνεύσουν τους τρόπους με τους οποίους ασκείται η εξουσία, αναφορικά με τις ικανότητες και δεξιότητες του ανθρώπινου σώματος, τις οποίες η εξουσία μεταχειρίζεται στην άσκησης της (Φουκώ 2011γ: 35).

Ανακεφαλαιώνοντας τον αξιολογικό προσανατολισμό της γενεαλογίας τονίζεται η αξία της ως «ιστορίας του παρόντος». Σύμφωνα με τον Gutting, αυτό ερμηνεύεται με δυο τρόπους: «Πρώτον, το αντικείμενο της ιστορίας είναι η καταγωγή των σύγχρονων κανόνων, πρακτικών ή θεσμών που επικαλούνται εξουσία στο υποκείμενο. Δεύτερον, ο σκοπός του είναι να κατανοήσει και να αξιολογήσει το παρόν, να θέσει σε αμφισβήτηση τις αδικαιολόγητες αξιώσεις της εξουσίας» (Gutting 2005:61-62). Η πρωτοτυπία του Φουκώ έγκειται στην έμφαση που δίνει στην εξουσία ως μια παραγωγική διαδικασία, που παράγει όχι μόνο πειθαρχία αλλά και πρακτικές λόγου και αποσκοπεί σε μια κοινωνικά προσδιορισμένη εκδοχή κανονικότητας. Η θέση αυτή εναντιώνεται στην κλασική εκδοχή της εξουσίας ως καθυπόταξη, ως ωμή βία ή εξαναγκασμό. Ο Φουκώ διερευνώντας τους τρόπους με τους οποίους το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης των

«ειδικών» κατόρθωσε να αναπτύξει οργανωτικές πρακτικές και τεχνολογίες πειθαρχίας, δείχνει ότι αυτές συγκροτούν την υποκειμενικότητα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων και μελετά τους θεσμικούς χώρους όπως τη φυλακή, το άσυλο, το σχολείο. Οι χώροι αυτοί ανασυστήνονται ως διακεκριμένα συμπλέγματα εξουσίας-γνώσης, τα οποία παράγουν εξειδικευμένους λόγους και πρακτικές καθυπόταξης του ανθρώπινου νου και σώματος (Πετμεζίδου 2009: 26).

Προχωρώντας σε μια σύγκριση της αρχαιολογικής και της γενεαλογικής μεθόδου, θα λέγαμε ότι η πρώτη έχει ως θεματικό αντικείμενό της τους χώρους της τρέλας, της ιατρικής και τις Επιστήμες του Ανθρώπου (Βιολογία, Γλωσσολογία, Οικονομική Επιστήμη), και η δεύτερη την τιμωρία, τη φυλακή και τον σχηματισμό της σεξουαλικής υποκειμενικότητας. Μεθοδολογικά, η αρχαιολογία αντιμετωπίζει τον λόγο ως ένα αυτόνομο σύστημα κανόνων που συγκροτεί τα αντικείμενα, τις έννοιες, τα υποκείμενα και τις στρατηγικές, ενώ στη γενεαλογία ο λόγος είναι το προϊόν των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και της πειθαρχίας όπως ασκούνται μέσα στην κοινωνία. Επιπλέον, η αρχαιολογία εξετάζει την περιγραφή των κανόνων σχηματισμού των ρηματικών πρακτικών, ενώ η γενεαλογία μελετά την ιστορική ανάδυσή της εμφάνισης συγκεκριμένων πρακτικών, μέσα από ρήξεις, τομές, μεταλλαγές και μεταμορφώσεις. Ο Φουκώ αποστασιοποιείται από μεταφυσικές προελεύσεις, γι' αυτόν η ιστορική ανάλυση είναι ένα μέσο για την αποφυγή της θεωρητικής ιεροποίησης που «μας επιτρέπει να εξαλείψουμε το κατώφλι του επιστημονικά ανέγγιχτου». Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που ο ίδιος επιλέγει να απομακρυνθεί από την επινόηση μιας θεωρίας του λόγου. Υπό αυτή την έννοια, η γενεαλογία συμπληρώνεται και υποστηρίζεται από την αρχαιολογία, οδηγώντας σε αυτό που ονομάζεται προβληματοποίηση (*problematization*): «δηλαδή την ανάπτυξη ενός πεδίου πράξεων, πρακτικών και σκέψεων που σχετίζονται, σε τελική ανάλυση, με το πεδίο της πολιτικής» (Ζαραλή 2009). Συμπερασματικά, ο Φουκώ ασχολήθηκε στην αρχαιολογική περίοδο κυρίως με τη γνώση και τις επιστημονικές πρακτικές στο επίπεδο του λόγου και στο μετέπειτα έργο του της γενεαλογική περιόδου έλαβε υπ' όψη του την εφαρμογή και την ενσωμάτωση του λόγου της γνώσης και της εξουσίας σε υλικές σχέσεις και πρακτικές.

1.3 Η έννοια του εαυτού

Η εισαγωγή της έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του αποτελεί κατά τους μελετητές θεωρητική και μεθοδολογική μετατόπιση αναφορικά με τη συγκρότηση του

υποκειμένου. Κυρίως στον δεύτερο και τρίτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, *Η χρήση των απολαύσεων* (1989) και *η Επιμέλεια εαυτού* (2013) αντίστοιχα, αναδύεται το πρόβλημα της αυτοποιητικής διάστασης του υποκειμένου και της συγκρότησής του σε ηθικό υποκείμενο. Ο Φουκώ αναμετράται με το ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου, το οποίο ήταν παρόν με λανθάνοντα τρόπο στο προηγούμενο έργο του όμως στο ύστερο έργο του έρχεται να προστεθεί η έννοια του εαυτού και των πρακτικών μέσω των οποίων αυτό παράγεται.

Εξάλλου, για τον Φουκώ το διηνεκές γενικό θέμα και αντικείμενο των μελετών του ήταν ανέκαθεν το υποκείμενο. Μελέτησε στην αρχαιολογική περίοδο τις συνθήκες ανάδυσης των Επιστημών του Ανθρώπου μέσω των οποίων κατέστησαν δυνατή τη μελέτη του ατόμου ως αντικείμενου γνώσης. Στη συνέχεια, ανέδειξε πώς το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης καθιστούν εφικτές τις Επιστήμες του Ανθρώπου και την παραγωγή του ατόμου ως υποκειμένου και αντικείμενου. Τέλος, στο ύστερο έργο στρέφει την προσοχή του στις τεχνολογίες του εαυτού, δηλαδή στις διεργασίες μέσα από τις οποίες το υποκείμενο συγκροτεί τον εαυτό του κατά έναν ενεργητικό τρόπο, στο πλαίσιο ανάπτυξης μια ηθικής.

Σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι δυνατοί τρεις γενεαλογικοί τομείς ανάλυσης και ερμηνείας της συγκρότησης του υποκειμένου: «Πρώτον, μια ιστορική οντολογία των εαυτών μας σε σχέση με την αλήθεια μέσω της οποίας συγκροτούμαστε ως υποκείμενα γνώσης (*Οι Λέξεις και τα Πράγματα*). Δεύτερον, μια ιστορική οντολογία των εαυτών μας σε σχέση με ένα πεδίο εξουσίας μέσω της οποίας συγκροτούμαστε ως υποκείμενα και δρούμε στους άλλους (*Επιτήρηση και Τιμωρία*). Τρίτον, μια ιστορική οντολογία σε σχέση με την ηθική μέσω της οποίας συγκροτούμαστε ως ηθικοί δρώντες (*Ιστορία της σεξουαλικότητας*)» (Φουκώ2007:99).

Στο πλαίσιο της εξέλιξης και της συμπλήρωσης της γενεαλογικής μεθόδου, ο Φουκώ στο ύστερο έργο του, στρέφει το ενδιαφέρον στη συγκρότηση του υποκειμένου εισάγοντας την έννοια του εαυτού. Εισηγούμενος στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Η χρήση των απολαύσεων* τη μεθοδολογική οπτική της προβληματοποίησης (*problématisation*), προσπάθησε να επανεξετάσει κριτικά το σύνολο των μελετών του σε σχέση με το υποκείμενο και τη συγκρότησή του. Η έννοια της προβληματοποίησης σε συνδυασμό με τη γνώση, την εξουσία και την υποκειμενοποίηση αποτελούν μια θεωρητική σχηματοποίηση και μεθοδολογική ενοποίηση της αρχαιολογίας και

γενεαλογίας σε μια ενιαία γνωσιοθεωρητική προσέγγιση. Τα έργα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, σηματοδοτούν ένα νέο στάδιο στην εξέλιξη της σκέψης του Φουκώ, αφού στις διαστάσεις της αρχαιολογίας της γνώσης και της γενεαλογίας της εξουσίας έρχονται να προστεθούν αυτή του υποκειμένου και των πρακτικών με τις οποίες παράγεται αυτό. Συνεπώς, το στάδιο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι ο Φουκώ αναμετράται με το ζήτημα το οποίο, αν και με λανθάνοντα τρόπο ήταν παρόν στο προηγούμενο έργο του, δεν ήταν θεματοποιημένο ως τέτοιο: αυτό του υποκειμένου. Όπως ακριβώς η διάσταση της εξουσίας ήταν ομοίως παρούσα στο πρόγραμμα της αρχαιολογίας της γνώσης, μολοντί δεν ήταν καθαυτή θεματοποιημένη. Αποπειράται να ερμηνευτεί η μεθοδολογική μετατόπιση από τον ρόλο των σχέσεων πειθαρχίας και γνώσης στη συγκρότηση του υποκειμένου, με τη δυνατότητα της αυτοσυγκρότησης ως ηθικό υποκείμενο, δια μέσου των τεχνικών του εαυτού, ως επιμέλεια εαυτού.

Η διαμόρφωση της υποκειμενικότητας προσδιορίζεται στον Φουκώ από τους όρους οι οποίοι συγκροτούν τα πλέγματα εξουσίας-γνώσης και άλλοτε αναδύεται μέσα από τη δημιουργία μιας αισθητοποιημένης ύπαρξης. Πάντως, το ζήτημα της συγκρότησης της υποκειμενικότητας διατρέχει όλο το έργο του Φουκώ. Όπως υπογραμμίζει η Κέη:

«Άλλοτε, λοιπόν, μέσα από τον άξονα διαμόρφωσης μιας ιστορικής οντολογίας, όπου το υποκείμενο καθίσταται αντικείμενο γνώσης, άλλοτε μέσα από την ανάλυση των μηχανισμών υποταγής και κυριαρχίας και άλλοτε μέσα από μια ιστορική οντολογία που προσδιορίζει τις σχέσεις με την ηθική και επιτρέπει τη συγκρότηση του ατόμου σε ηθικό υποκείμενο» (Κέη 2006: 159).

Το υποκείμενο εκλαμβάνει τον ίδιο τον εαυτό ως έργο στο οποίο δουλεύει και αποκτά μια ηθική (Βεν 2021: 202)¹². Το ζήτημα του υποκειμένου, όπως διαπιστώνεται, είναι παρόν σε όλο το έργο του Φουκώ, όμως εννοιολογείται κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο. Η εμφάνιση της έννοιας του εαυτού μέσω μιας αισθητικής σύλληψης της ηθικής, περνά από την εξουσία που ασκείται στα άτομα και τα διαμορφώνει, σε μια πιο θετική

¹² Ο Πωλ Βεν, στο έργο *Φουκώ: Η σκέψη και η προσωπικότητά του*, αναφέρει ότι «η θεωρία της υποκειμενοποίησης και της αισθητικοποίησης δείχνει επαρκώς ποιο είναι το εγχείρημα του Φουκώ: 'να προβληματοποιεί' ένα αντικείμενο, να αναρωτιέται πώς έγινε νοητό ένα όν σε μια δεδομένη εποχή (δουλειά αυτού που λέγεται αρχαιολογία), και να αναλύει (δουλειά της γενεαλογίας, με τη νιτσεϊκή έννοια του όρου) και να περιγράφει τις ποικίλες κοινωνικές πρακτικές, επιστημονικές, ηθικές, ποινικές, ιατρικές κ.ο.κ. που είχαν ως συνεπαγόμενό ότι το όν το σκέφτηκαν με αυτό τον τρόπο» (σ.202).

εννοιολόγηση των ατόμων που έχουν τη δυνατότητα να διαπλάθουν τους εαυτούς τους και να δημιουργούν νέες δυνατότητες στη ζωή τους.

Ο Φουκώ προσπαθεί να διαμορφώσει μια θεωρία της ηθικής, ως επιμέλεια εαυτού, μελετώντας την ηθική της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας κυρίως στον έλεγχο της σεξουαλικότητας. Η συγγένεια του Φουκώ με την αρχαία ηθική βρίσκεται σε μια μόνο λεπτομέρεια: «την επεξεργασία του εαυτού από τον εαυτό» (Βεν 2021: 201). Η αναμέτρηση του ατόμου με την αλήθεια μέσω της αυτοεξέτασης τίθεται στο επίκεντρο της διαμόρφωσης της ηθικότητας του υποκειμένου. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εσωτερική σχέση ανάμεσα στο άτομο και την αλήθεια, η οποία επιτρέπει να επινοεί τον εαυτό του και συγχρόνως το θεμελιώνει ως ελεύθερο υποκείμενο.

Σύμφωνα με τον Φουκώ το άτομο καταφεύγει, σκεπτόμενο και με τη θέληση του, σε συγκεκριμένες πρακτικές, προκειμένου να αυτο-τροποποιηθεί, να αυτό-μετασχηματιστεί, βάσει ηθικών αξιών που συνάδουν με έναν τρόπο ζωής, θεμελιωμένο σε συγκεκριμένες αισθητικές και ηθικές αρχές. Στο πεδίο της υποκειμενικότητας, δεν κυριαρχεί αυτή τη φορά η πειθάρχηση αλλά η τροποποίηση των συμπεριφορών και η αυτό-μεταμόρφωση του ατόμου σε ηθικό υποκείμενο, βάσει της επεξεργασίας του εαυτού του. Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, σύμφωνα με μεθοδολογική πρόταση του Φουκώ, ενέχει τα εξής χαρακτηριστικά: πρώτον, ο εαυτός βρίσκεται πάντοτε σε σχέση, δεν υπάρχει μια ουσία εαυτού, αλλά ένα ιστορικό αποτέλεσμα και όχι ένα ιστορικό παράγωγο. Δεύτερον, ο εαυτός είναι σημείο ενεργό του κοινωνικού, είναι πηγή δράσης και νοήματος. Τρίτον, ο εαυτός συνιστά πεδίο δράσης και αντιπαράθεσης. Εντός του εαυτού εσωτερικεύονται οι κοινωνικοί μηχανισμοί αλλά και οι δυνατότητες αντίστασης. Τέταρτον, ο εαυτός αντανakλά μια ουσιώδη διαφοροποιημένη και εύπλαστη ταυτότητα του ανθρώπινου όντος. Η έννοια του εαυτού δεν παραπέμπει σε ένα εν γένει υποκείμενο αλλά σε εκδοχές αυτού. Σε κάθε περίπτωση η έννοια του εαυτού δεν είναι κάτι ξέχωρο από την προβληματική του υποκειμένου. Η χρήση της αποσκοπεί να αποκαταστήσει, εντός ορισμένων ορίων, τις δυνατότητες της δράσης μέσα στη φουκωική μεθοδολογία, τονίζοντας ότι το άτομο είναι παρόν στη διαδικασία υποκειμενοποίησης. Το άτομο είναι ικανό να παρεμβαίνει στον ίδιο τον εαυτό του, με τα μέσα που του διατίθενται, τα οποία εξαρτώνται από την εκάστοτε ιστορική συγκυρία (Τζανάκης 2020: 56-57).

Συμπερασματικά, το υποκείμενο είναι παρόν στο έργο του Φουκώ, εννοιολογημένο κάθε φορά διαφορετικά, με έναν τρόπο που διευρύνεται διαρκώς. Το υποκείμενο συγκροτείται από τους λόγους των Επιστημών του Ανθρώπου, από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης και από πειθαρχικούς μηχανισμών, εντός πάντοτε των ιστορικών συγκυριών όπου δρα. Είναι ένα ιστορικό αποτέλεσμα, δεν είναι ουσία αλλά μια μορφή που πραγματώνεται συνεχώς. Ο Φουκώ αναγνωρίζει τη δυνατότητα αντίστασης και αυτοελέγχου μέσα από την εισαγωγή της έννοιας του εαυτού διευρύνοντας την διαδικασία της υποκειμενοποίησης. Το ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου με όρους επιμέλειας εαυτού θα αναλυθεί εκτενέστερα στο τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο δεύτερο

Οι σχέσεις εξουσίας και γνώσης

«Η εξουσία είναι παντού,
όχι επειδή συμπεριλαμβάνει τα πάντα,
αλλά επειδή έρχεται από παντού» (Φουκώ, 1986: 116).

2.1 Η εξουσία ως σχέση δύναμης

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Φουκώ πραγματεύεται την έννοια της εξουσίας καθώς και τη σύνδεσή της με τις έννοιες της γνώσης (*savoir*), του λόγου, της πειθαρχίας (*discipline*) και του σώματος, εισηγούμενος μια νέα θεωρία. Τα κύρια έργα στα οποία ο Φουκώ αναπτύσσει τα ζητήματα της εξουσίας είναι: *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής* (1975), *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, τόμος 1^{ος}, *Η δίψα για μάθηση* (1976), καθώς και η συλλογή άρθρων του *Η Μικροφυσική της εξουσίας* (1991)¹.

Ο Φουκώ ισχυρίζεται ότι στην εποχή του δεν υπάρχει μια θεωρία για την εξουσία: «Όλες οι αναλύσεις για την εξουσία περιστρέφονται γύρω από το νομικό περίβλημα της εξουσίας ή γύρω από το κράτος. Καμία θεωρία δεν κάνει λόγο για το ιδιαίτερο φαινόμενο της εξουσίας, το οποίο απαιτεί διαφορετικά εννοιολογικά εργαλεία και χρήζει διαφορετικής αντιμετώπισης» (Φουκώ 1991: 76). Συλλαμβάνει την εξουσία όχι ως θεσμό ή δομή, αλλά ως μια πολύπλοκη στρατηγική κατάσταση. Τα ερωτήματα που θέτει αναφορικά με την εξουσία είναι «πώς αυτή ασκείται;», «με ποια μέσα;», «ποιες είναι οι επιδράσεις της άσκησης της;», και όχι «τι είναι η εξουσία και από πού απορρέει;» ως ολιστική θεωρία. Η ανάλυση δηλαδή της εξουσίας έχει ως σημείο εκκίνησης τη διατύπωση ερωτημάτων που έχουν ως σκοπό την ανίχνευση των τρόπων με τους οποίους ασκείται η εξουσία, τις ικανότητες και δεξιότητες του ανθρώπινου σώματος τις οποίες η εξουσία μεταχειρίζεται κατά στη δράση της και τα αποτελέσματά της (Φουκώ 1991: 87).

¹Η *Μικροφυσική της Εξουσίας* δεν είναι έργο του Φουκώ αλλά πρόκειται για ελληνική συλλογή κειμένων του, στην οποία, όπως γράφει η μεταφράστρια Λίλα Τρουλινού, δόθηκε αυτός ο τίτλος. Τα άρθρα της συλλογής *Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία: Γιατί μελετάμε την εξουσία: το ζήτημα του υποκειμένου και Πώς ασκείται η Εξουσία;* αξιοποιούνται στην παρούσα εργασία.

Ο Φουκώ απορρίπτει τη μεγάλη ολιστική προσέγγιση στην οποία η εξουσία είναι δομικό στοιχείο της, διότι δε θεωρεί ότι η εξουσία απορρέει από τον κεντρικό θεσμό(κράτος) ως συνέπεια (κρατική εξουσία) αλλά, αντίθετα, ότι διεισδύει και διασπείρεται παντού στο κοινωνικό σώμα. Πιο συγκεκριμένα θεωρεί περιοριστική την οπτική η οποία εξετάζει την εξουσία ως κάτι που πηγάζει αποκλειστικά από κοινωνικούς θεσμούς, γιατί μια τέτοια οπτική αναγάγει την έννοια της μόνο σε θεσμικό επίπεδο. Η εξουσία εκτείνεται πολύ πιο πέρα από τους κοινωνικούς θεσμούς. Στις προθέσεις του Φουκώ δεν είναι η μείωση της σημασίας και του ρόλου της κρατικής εξουσίας αλλά η μελέτη και η ανάδειξη των μηχανισμών και των αποτελεσμάτων εξουσίας, που δεν περνούν άμεσα από τον κρατικό μηχανισμό, αλλά πολλές φορές τον υποστηρίζουν, τον ενισχύουν και μεγιστοποιούν τα αποτελέσματά του. Επομένως, το ζήτημα για τον Φουκώ δεν είναι να μηδενιστεί ο ρόλος του κράτους, αλλά να τοποθετηθεί στις σωστές διαστάσεις του (Φουκώ 2008: 14).

Στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας, Η Βούληση για γνώση* ο Φουκώ περιγράφει πως εννοεί τον όρο εξουσία ώστε να μην υπάρχουν παρανοήσεις που αφορούν την ταυτότητά της, τη μορφή της και την ενότητά της.

«Με τον όρο εξουσία δεν εννοώ την εξουσία, ως σύνολο θεσμών και μηχανισμών που διασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών σε ένα δεδομένο κράτος. Με τον όρο εξουσία δεν εννοώ επίσης έναν τρόπο καθυπόταξης, που εν αντιθέσει με τη βία, θα είχε τη μορφή κανόνα. Τέλος, δεν εννοώ ένα γενικό σύστημα κυριαρχίας η οποία ασκείται από ένα στοιχείο ή μια ομάδα, και τις οποίες τα αποτελέσματα θα διέσχιζαν, με διαδοχικές εκτροπές, ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Το κράτος, ο νόμος και η κυριαρχία συνιστούν καταληκτικές μορφές της εξουσίας. Αντιθέτως, με τον όρο εξουσία πρέπει κατ' αρχάς να εννοούμε την πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης που είναι εμμενείς στον τομέα όπου ασκούνται, έχοντας συγκροτησιακό ρόλο στην οργάνωσή τους, το παιχνίδι μέσω αδιάκοπων αγώνων και αντιπαραθέσεων τις μετασχηματίζει, τις ενισχύει...Οι σχέσεις δυνάμεων σχηματίζουν αλυσίδα ή σύστημα ή στρατηγικές και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη θεσμική αποκρυστάλλωση στους κρατικούς μηχανισμούς, στην εκφορά του νόμου, στις κοινωνικές ηγεμονίες...Η εξουσία είναι πανταχού παρούσα, επειδή εκπορεύεται από παντού...Η εξουσία δεν είναι θεσμός, δεν είναι δομή, δεν είναι καμιά δύναμη με την οποία κάποιοι θα είχαν προικιστεί, είναι το όνομα που αποδίδουμε σε μια σύνθετη στρατηγική κατάσταση εντός μιας δεδομένης κοινωνίας»(Φουκώ 2011β:108-110).

Ο Φουκώ αντιτίθεται τόσο στη φιλελεύθερη όσο και στη μαρξιστική παράδοση εννοιολόγησης της εξουσίας. Η εξουσία δεν είναι προνόμιο κάποιας ομάδας ανθρώπων που στοχεύουν στην κατάκτηση εξουσιαστικών θέσεων αλλά δεν είναι και συγκεντρωμένη σε κάποιο θεσμό ή μηχανισμό ή κοινωνική ομάδα. Η εξουσία δεν είναι

δικαίωμα που μεταβιβάζεται, ούτε κοινωνικό συμβόλαιο και ούτε έχει να κάνει με τη διατήρηση κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, ο Φουκώ ισχυρίζεται ότι η φιλελεύθερη εννοιολόγηση στηρίζεται στο νομικό-δικανικό δίκαιο, συνεπώς στο πλαίσιο αυτό θεωρείται ότι η εξουσία είναι αναγκαία για τη λειτουργία της κοινωνίας, ασκείται κεντρικά και μεταβιβάζεται. Η επιχειρηματολογία της φιλελεύθερης θεώρησης επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε δίπολα όπως νόμιμο-παράνομο, αποκρύβοντας μορφές εξουσίας που λειτουργούν όχι με σκοπό να επιβάλλουν το δίκαιο σε ποινικές πράξεις, αλλά να επιτηρήσουν, να ελέγξουν και να ομαλοποιήσουν τις ανθρώπινες συμπεριφορές(Σίμος 2006:8).

Σύμφωνα με τον Φουκώ, η μαρξιστική παράδοση της εξουσίας μένει δέσμια του αξιώματος του θεμελιώδους δικαίου, της κεντρικής άσκησης από τους κρατικούς μηχανισμούς και της ταξικότητας, χωρίς να προχωρά σε περαιτέρω αναλύσεις που αναδεικνύουν τις εξουσιαστικές σχέσεις στο μικροεπίπεδο της καθημερινότητας, που και αυτές σε τελική ανάλυση οδηγούν στην θεσμική κρυστάλλωση του κρατικού μηχανισμού. Ο μαρξισμός, ενώ αναδεικνύει πώς οι σχέσεις εξουσίας ξεφεύγουν από την έννοια του δικαίου και των κανόνων που αυτό θεσπίζει, μολαταύτα εμμένει στο ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις εξαντλούνται στη βίαιη επιβολή του συμφέροντος της κυρίαρχης αστικής τάξης στην κυριαρχούμενη εργατική, έχοντας στο θεωρητικό του σχήμα μια διαφορετική έννοια περί δικαίου (Σίμος 2006:8-9· Φουκώ 1986). Επομένως, ο Φουκώ δεν σχετίζει την έννοια της εξουσίας με κάποια κοινωνικοοικονομική δομή, ούτε την συνδέει με την μαρξιστική και δικανική, νομική εννοιολόγηση (κράτος). Η πρόθεσή του είναι να προτείνει μια ορισμένη θεώρηση για την κατανόηση της εξουσίας «ως ξεχωριστό και ιδιαίτερο φαινόμενο χωρίς να αναζητά κάποιο σταθερό παράγοντα» (Σίμος 2006: 1-2). Εξάλλου, ο Φουκώ, αρνείται κάθε μεταφυσική και ουσιοκρατική θεώρηση της εξουσίας. Η εξουσία δεν είναι ούτε υπόσταση, ούτε πράγμα, υπάρχει μόνο όταν ασκείται, και ασκείται πάντα από ορισμένους πάνω σε ορισμένους άλλους προκειμένου να καθορίσει τη συμπεριφορά, τη δράση και τη στάση τους (Φουκώ 2008: 14).

Μελετώντας το έργο του Φουκώ, διαπιστώνεται ότι αναφέρεται σε σχέσεις εξουσίας και ορίζει την εξουσία ως δύναμη: «Με τον όρο εξουσία, νομίζω πως πρέπει καταρχήν να εννοούμε το πλήθος των σχέσεων δύναμης που ενυπάρχουν στο χώρο όπου ασκούνται και είναι συστηματικές της οργάνωσής τους» (Φουκώ 2011β: 109). Οι

αναλύσεις του για την εξουσία εντάσσονται στο πλαίσιο των μελετών που θεωρούν την εξουσία ως σχέση και όχι ως ιδιότητα των υποκειμένων.

Όπως παρατηρεί ο Φουκώ:

«η εξουσία ενεργοποιεί σχέσεις ανάμεσα σε άτομα ή σε ομάδες. Η άσκηση της εξουσίας δεν είναι απλώς μια σχέση ανάμεσα σε ‘συμπαίκτες’, ατομικούς ή συλλογικούς, είναι ένας τρόπος δράσης κάποιων στις δράσεις με κάποιους άλλους. Αυτό που ορίζει μια σχέση εξουσίας είναι ο τρόπος δράσης που δεν ενεργεί ευθέως και άμεσα στο υποκείμενο, αλλά ενεργεί στην ίδια τους τη δράση»(Φουκώ 1991: 91).

Οι εξουσιαστικές σχέσεις ενυπάρχουν σε κάθε κοινωνική συνένωση (κοινωνικές, επαγγελματικές, διαπροσωπικές, εκπαιδευτικές, ερωτικές). Οι σχέσεις αυτές γίνονται αντιληπτές σε διάφορα επίπεδα και με διάφορες μορφές και αποτελούν τις προϋποθέσεις όσο και τα αποτελέσματα άλλων τύπων σχέσεων, όπως σχέσεων φύλου, σχέσεων γνώσης ή σχέσεων που προκύπτουν από οικονομικές διαδικασίες (Φουκώ 2008: 371· Ασημάκη 2016: 98). Ως σχέσεις εξουσίας ο Φουκώ αντιλαμβάνεται όλες τις ανθρώπινες σχέσεις: «τις οικογενειακές, τις θεσμικές, οικονομικές, στις σχέσεις μαθητείας, ερωτικές σχέσεις εντός των οποίων παρούσα είναι η εξουσία» (Φουκώ 2008: 19).

Ο Φουκώ ερμηνεύει τις σχέσεις εξουσίας ως ένα σύνολο δράσεων μεταξύ δρώντων υποκειμένων και αναλύει τη σχέση τους με το κράτος, την κρατική εξουσία. Οι σχέσεις εξουσίας (*relations du pouvoir*) διασχίζουν τους μηχανισμούς και τους θεσμούς, με αποτέλεσμα να μην εξαντλείται η ύπαρξή τους εντός τους. Κάθε έννοια κεντρικής εξουσίας δεν μπορεί να υπάρξει και να λειτουργήσει χωρίς την ύπαρξη σχέσεων εξουσίας στο μικροεπίπεδο, οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο της κεντρικής εξουσίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το κράτος είναι μια μορφή κωδικοποίησης ενός αριθμού σχέσεων εξουσίας που καθιστά δυνατή τη λειτουργία του. Συνεπώς, η έννοια του πολιτικού για τον Φουκώ, είναι το σύνολο των σχέσεων δύναμης σε μια κοινωνία, όπου οι σχέσεις δύναμης ταυτίζονται με τις σχέσεις εξουσίας (Σίμος 2006:7).

Πιο συγκεκριμένα οι σχέσεις εξουσίας είναι ένα σύνολο δράσεων πάνω σε δυνατές δράσεις και ενεργοποιούν ένα πεδίο δυνατότητας (παρακινούν, διευκολύνουν, εκτρέπουν, περιορίζουν) όπου έρχεται να εγγραφεί η συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων. Οι σχέσεις εξουσίας ριζώνουν στο σύνολο του κοινωνικού δικτύου και δεν ισοδυναμούν με τη μελέτη μιας σειράς θεσμών σε μια δεδομένη κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μια πρώτη και θεμελιώδης αρχή Εξουσίας, η οποία κυριαρχεί

μέχρι το πιο μικρό στοιχείο της κοινωνίας. Αντιθέτως, ξεκινώντας από τη δράση πάνω στην δράση των άλλων, η οποία είναι συνεκτική με κάθε κοινωνική σχέση, πολλαπλές μορφές ατομικότητας, αντικειμενικούς σκοπούς που εφαρμόζονται στα υποκείμενα οργανωμένα περισσότερο ή λιγότερο μελετημένα, ορίζουν διαφορετικές μορφές εξουσίας. Σύμφωνα με τον Φουκώ, το κράτος στις σύγχρονες κοινωνίες, δεν συγκροτεί ή συγκροτείται απλά από τις μορφές ή ένας από τους τρόπους άσκησης της εξουσίας, αλλά μάλλον οι τύποι της σχέσης εξουσίας αναφέρονται με ένα τρόπο στο κράτος. Αυτό συμβαίνει επειδή έχει παραχθεί μια συνεχής κρατικοποίηση των σχέσεων εξουσίας που έχει πάρει διαφορετική μορφή στον παιδαγωγικό, οικονομικό, νομικό τομέα. Οι σχέσεις εξουσίας έχουν προοδευτικά υποβληθεί σε επεξεργασία, έχουν υποβληθεί εξορθολογήσει και συγκεντρωθεί εντός των κρατικών μηχανισμών ή υπό την σκέπη τους (Φουκώ 1991: 91-97).

Η εξουσία δεν εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της συγκροτημένης και συστηματικής επιβολής ενός ατόμου σε ένα άλλο ή μιας ομάδας ή τάξης σε κάποια άλλη ούτε μια ιδιότητα την οποία ορισμένοι κατέχουν ή κατέχουν λιγότερο ή καθόλου. Αντίθετα «η εξουσία κυκλοφορεί και λειτουργεί ως αλυσίδα, διαπερνά τα άτομα και τα σώματα» (Φουκώ 1991: 107). Μέσα στο πλαίσιο αυτό η εξουσία δεν είναι απλώς μια σχέση μεταξύ των ατόμων ή συντρόφων, ατομική ή συλλογική αλλά ένας τρόπος δράσης που τροποποιεί τις δράσεις των άλλων. Η άσκηση της εξουσίας συνίσταται στην καθοδήγηση της συμπεριφοράς και στη δόμηση ενός πεδίου πράξεων που μπορούν να κάνουν οι άλλοι. Η άσκηση εξουσίας δεν ενεργεί ευθέως και άμεσα στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ίδια τους τη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες, πραγματικές ή παρούσες δράσεις και τις τροποποιεί. Επομένως, «η εξουσία ενεργεί πάνω στην δράση των άλλων, καθορίζει τα όρια συμπεριφοράς, χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πρόθεσης για την επίτευξη κάποιου στόχου και συνδέεται με συγκεκριμένες στρατηγικές επιλογές» (Λυριντζής 1985: 6).

Η εξουσία χρησιμοποιείται και ασκείται «μέσω μια οργάνωσης που μοιάζει με δίχτυ» χωρίς να ανήκει ή να ιδιοποιείται από κάποιον (Φουκώ 1991: 107). Τα άτομα κυκλοφορούν ανάμεσα στα νήματά της και παράλληλα υφίστανται και ασκούν εξουσία. Τα άτομα² δηλαδή δεν είναι μόνο παθητικά ή ο συναινών στόχος της, είναι πάντοτε και

² Ο Φουκώ στο *Μικροφυσική της Εξουσίας, Δύο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία* αναφέρεται στην έννοια άτομο: «Το άτομο (individual) δεν πρέπει να συλλαμβάνεται ως ένα είδος στοιχειώδους πυρήνα, ένα πρωτόγονο (atom), ένα πολλαπλό και αδρανές υλικό πάνω στο οποίο στερεώνεται η εξουσία

σημείο συνάρθρωσής της, αλλά και φορείς εξουσίας (Φουκώ 1991: 107). Με άλλα λόγια, «η εξουσία μεταδίδει μέσω των ατόμων και μεταδίδεται από αυτά, δεν εφαρμόζεται απλώς σε αυτά» (Φουκώ 2011: 81-82). Επομένως, η άσκηση εξουσίας δεν είναι απλά μια σχέση ανάμεσα σε συμπαίκτες, ατομικούς ή συλλογικούς, αλλά ένας τρόπος δράσης κάποιων σε κάποιους άλλους με τελικό στόχο την τροποποίηση των συμπεριφορών τους.

«Οι σχέσεις εξουσίας είναι ταυτοχρόνως πολύμορφες, εκτενείς, συνεκτεινόμενες με τις κοινωνικές σχέσεις, και ως εκ τούτου, πανταχού παρούσες...Όταν λέω ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι πανταχού παρούσες δεν σημαίνει ότι η εξουσία είναι παντοδύναμη... γεγονός ότι υπάρχουν τεχνικές εξουσίας, εργαλεία εξουσίας, το ότι υπάρχουν οι ασταθείς, επικίνδυνες, εύθραυστες σχέσεις αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει σε κανένα σημείο του κοινωνικού σώματος, και σίγουρα δεν υπάρχει στο κέντρο του, κάτι που είναι παντοδύναμο» (Φουκώ 2013: 40-41).

Μια σχέση εξουσίας προϋποθέτει δυο στοιχεία: «πρώτον, ο άλλος που του ασκείται να παραμένει μέχρι το τέλος υποκείμενο δράσης και δεύτερον, να ανοίγεται μπροστά στη σχέση εξουσίας ένα ολόκληρο πεδίο απαντήσεων, αντιδράσεων, αποτελεσμάτων και επινοήσεων» (Φουκώ 1991:91-92). Αυτό προϋποθέτει ότι ο άλλος, αυτός στον οποίο ασκείται η εξουσία, είναι ικανός να πράξει. Συνεπώς είναι επίσης «ικανός να αντισταθεί στην άσκηση εξουσίας, δηλαδή, διαθέτει ένα βαθμό ελευθερίας» (Δοξιάδης 1988: 19).

Υπό την φουκωική οπτική απαραίτητη προϋπόθεση της λειτουργίας της εξουσίας και των σχέσεων εξουσίας είναι η ελευθερία των ατόμων.

«Η ενεργοποίηση των σχέσεων εξουσίας είναι ένα σύνολο δράσεων πάνω σε δυνατές δράσεις: ενεργεί στο πεδίο δυνατότητας όπου έρχεται να εγγραφεί η συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων: παρακινεί, εκτρέπει, διευκολύνει, περιορίζει ή διευρύνει ή περιορίζει, αλλά είναι πάντα ένας τρόπος δράσης πάνω σ' ένα ή σε πολλά δρώντα υποκείμενα, κι αυτό το βαθμό που δρουν ή είναι επιδεικτικά δράσης. Μια δράση πάνω σε δράσεις» (Φουκώ 1991: 92)

Ο Φουκώ διακρίνει τις σχέσεις εξουσίας από τις σχέσεις επικοινωνίας, οι οποίες μεταβιβάζουν μια πληροφορία μέσω του γλωσσικού κώδικα. Η επικοινωνία είναι ένας τρόπος να ενεργείς στον άλλον ή σε άλλους. Η παραγωγή και η θέση σε κυκλοφορία σημειώνοντων στοιχείων μπορεί να έχει ένα αντικειμενικό σκοπό ή συνέπειες ή

ή εναντίον του οποίου στρέφεται και, καθώς το κάνει αυτό, καθυποτάσσει και συντρίβει τα άτομα. Πραγματικά, ένα από τα πρώτιστα αποτελέσματα της εξουσίας είναι ήδη ορισμένα σώματα, ορισμένες χειρονομίες/κινήσεις, ορισμένοι λόγοι, ορισμένες επιθυμίες έρχονται και ταυτίζονται και συγκροτούνται ως άτομα...Το άτομο είναι από τα πρώτα αποτελέσματα εξουσίας» (σ.107).

αποτελέσματα εξουσίας, όμως, οι σχέσεις εξουσίας, έχουν την ιδιαιτερότητά τους. Επιπλέον, δεν πρέπει να συγχέονται οι σχέσεις εξουσίας, οι σχέσεις επικοινωνίας και οι αντικειμενικές ικανότητες, δεν πρόκειται για ξεχωριστά πεδία αλλά αλληλεπικαλύπτονται προσφέροντας αμοιβαίο στήριγμα η μια στην άλλη ως εργαλείο. Αν και ο συντονισμός των τριών τύπων σχέσεων δεν είναι πάντα σταθερός και ομοιόμορφος, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η συναρμογή των ικανοτήτων, τα δίκτυα επικοινωνίας και οι σχέσεις εξουσίας συνιστούν ένα μπλοκ ρυθμισμένο και οργανωμένο. Για να γίνει αυτό κατανοητό, ο Φουκώ αξιοποιεί το σχολικό ίδρυμα ως παράδειγμα: η χωρική του διευθέτηση, η σχολαστική ρύθμιση που διευθύνει την εσωτερική του ζωή, οι διαφορετικές δραστηριότητες που οργανώνονται, τα πρόσωπα – εκπαιδευτικοί, μαθητές, διευθυντής –, το καθένα με τη δική του λειτουργία, θέση, πρόσωπο, όλα αυτά συνιστούν ένα μπλοκ ικανότητας, επικοινωνίας, εξουσίας. Οι δραστηριότητες που εξασφαλίζουν την εκμάθηση και την απόκτηση δεξιοτήτων ή τύπων συμπεριφοράς αναπτύσσονται εκεί μέσα από ένα σύνολο ρυθμισμένων επικοινωνιών (μαθήματα, ωρολόγιο πρόγραμμα, βαθμολογίες), και μια σειρά μεθόδων εξουσίας (αμοιβές, ποινές, πυραμοειδής ιεραρχία) (Φουκώ 1991: 88-90). Συνεπώς, ο Φουκώ προσπαθεί να περιγράψει τη λειτουργία της εξουσίας σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις και όχι να δώσει μια θεωρία για αυτήν. Δεν ενδιαφέρεται για το τι είναι η εξουσία αλλά το πώς λειτουργεί σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια.

Ο Φουκώ μελετά τους τρόπους με τους οποίους οι σχέσεις εξουσίας επηρεάζουν ή προκαλούν τη συμπεριφορά των ατόμων, αντιπαραβάλλοντας την εξουσία από την άσκηση βίας. Η βία εξαναγκάζει το σώμα να κάνει κάτι, υποχρεώνει δίχως τη δυνατότητα αντίστασης. Αντιθέτως, η εξουσία ασκεί επιρροή αντί για βία, δεν περιορίζει αλλά παρακινεί. Προϋπόθεση, όπως προαναφέρθηκε στη φουκωική σύλληψη της εξουσίας είναι ότι η εξουσία ασκείται μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα και στο βαθμό που είναι ελεύθερα. Η εξουσία λειτουργεί ως ένα πεδίο ανοικτών δράσεων και πράξεων, που καθοδηγεί τα άτομα όχι ασκώντας βία στο σώμα, αλλά παρατηρώντας, εξετάζοντας και οδηγώντας το σώμα να γίνει πιο αποτελεσματικό. Η κανονικοποίηση των υποκειμένων, δεν λειτουργεί με τον εξαναγκασμό, αλλά μέσω της επιρροής και της σύμπραξης με άλλες πρακτικές.

Ο Φουκώ δηλώνει ότι:

« Όταν ορίζουμε την άσκηση εξουσίας ως ένα τρόπο δράσης πάνω σε δράσεις των άλλων, όταν τις χαρακτηρίζουμε από τη διακυβέρνηση των άλλων, των μεν από τους δε – με την πιο πλατιά έννοια της λέξης – συμπεριλαμβάνουμε εδώ ένα σημαντικό στοιχείο: το στοιχείο της ελευθερίας. Η εξουσία ασκείται μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα, και στο βαθμό που είναι ελεύθερα, με αυτό εννοούμε ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα που έχουν μπροστά τους ένα πεδίο δυνατότητας όπου μπορούν να λάβουν χώρα πολλές διαγωγές, πολλές αντιδράσεις και διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς... Η σχέση εξουσίας και ελευθερίας είναι ένα παιχνίδι πολύπλοκο, σε αυτό το παιχνίδι η ελευθερία τείνει να εμφανίζεται ως συνθήκη ύπαρξης της εξουσίας... αλλά η ελευθερία εμφανίζεται επίσης σαν κάτι που δεν μπορεί παρά να εναντιώνεται σε μια άσκηση της εξουσίας, η οποία τείνει τελικά να την καθορίσει ολοκληρωτικά » (Φουκώ 1991: 93-94).

Στο ελεύθερο υποκείμενο από τη στιγμή που αυτό εμπλέκεται σε μια σχέση εξουσίας, ανοίγεται ένα ευρύ πεδίο δυνατοτήτων το οποίο περιλαμβάνει απαντήσεις, τρόπους συμπεριφοράς, αντιδράσεις, αποτελέσματα και νέες επινοήσεις. Υπό αυτή την έννοια η άσκηση της εξουσίας «προϋποθέτει τη δυνατότητα αντίστασης» (Λυριντζής 1995: 6-7).

Ο Φουκώ στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας, Η βούληση για γνώση* συμπυκνώνει πέντε θέσεις για την εξουσία³. Πρώτον, η εξουσία δεν είναι κάτι που κατέχεται. Η εξουσία δεν ταυτίζεται με μια οντότητα όπως το κράτος, αυτό είναι μια παραδοσιακή αντίληψη για την εξουσία. Δεύτερον, η εξουσία δεν είναι εξωτερική στις υπόλοιπες σχέσεις (οικονομικές διαδικασίες, σχέσεις γνώσης, σχέσεις φύλου), αλλά εμμενείς σ' αυτές. Εδώ το ενδιαφέρον εστιάζεται στο σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης. Η γνώση δεν βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας με την εξουσία, αυτό δεν σημαίνει ότι πηγάζει ή είναι ταυτόσημη με την εξουσία. Η εξουσία είναι συνυφασμένη με πολλές και άλλες πρακτικές και για να κατανοήσει κάποιος τη λειτουργία της εξουσίας εντός τους, αυτό προϋποθέτει την ιστορική ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ανακύπτει η εξουσία μέσα και εγκάρσια στις πρακτικές αυτές.

Τρίτον, η εξουσία έρχεται από κάτω. Δεν υπάρχει στη βάση των σχέσεων εξουσίας μια δυαδική και σφαιρική αντίθεση ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους, όπου η εξουσία θα διαδιδόταν από πάνω προς τα κάτω και σε ολοένα πιο περιορισμένες ομάδες. Πρέπει αντιθέτως να ιδωθούν οι σχέσεις εξουσίας ως σχέσεις δυνάμεων που σχηματίζονται και λειτουργούν στους μηχανισμούς παραγωγής, στις οικογένειες, στους θεσμούς και γενικότερα στο σύνολο του κοινωνικού σώματος. Η εξουσία, στη φουκωική σκέψη, δεν είναι κάτι που κατέχει το κράτος, αλλά αποτελεί μέρος της

³Πρβλ. πιο αναλυτικά για τις πέντε θέσεις του Φουκώ για την εξουσία στο *Ιστορία της σεξουαλικότητας, Η βούληση για γνώση*, στο κεφάλαιο: *Το σύστημα της σεξουαλικότητας, Μέθοδος* (σσ. 108-114).

διασποράς των καθημερινών πρακτικών των ατόμων. Το πώς λειτουργεί κάποιος στην οικογένεια, στην εργασία, γενικότερα στο κοινωνικό σύνολο και η αλληλεπίδραση του με άλλα άτομα, εκεί βρίσκεται η εξουσία. Δεν είναι μια εξουσία που κατέχει κάποιος σε κάποιον άλλο – μπορεί να ισχύει και αυτό –, αλλά κυρίως, μια εξουσία που έγκειται στις πρακτικές μέσω της συμμετοχής των ατόμων σε αυτές. Η εξουσία είναι παντού, αυτό είναι βέβαιο, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι είναι τα πάντα.

Τέταρτον, οι σχέσεις εξουσίας είναι ταυτοχρόνως εμπρόθετες και μη υποκειμενικές. Οι σχέσεις εξουσίας είναι προσανατολισμένες προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, διαθέτουν κανονικότητες που οδηγούν σε ορισμένα είδη συμπεριφοράς. Αυτό δεν σημαίνει ότι προκύπτουν ως επιλογή ή απόφαση ενός ατομικού υποκειμένου, ή της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας ή των ομάδων που ελέγχουν τους μηχανισμούς τους κράτους, αλλά λειτουργούν πλεγματικά επιζητώντας η μία την άλλη. Το δίκτυο των σχέσεων εξουσίας καταλήγει να σχηματίσει ένα πυκνό πλέγμα που διαπερνά τους θεσμούς, χωρίς να εντοπίζεται επακριβώς σε αυτούς. Αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας είναι ο μηχανισμός της πειθαρχίας. Η πειθαρχία περιλαμβάνει μια σειρά από σχέσεις εξουσίας που είναι προσανατολισμένες και μέσω κάποιων ιστορικών πρακτικών είχαν ως αποτέλεσμα την κανονικοποίηση των ατόμων. Ο προσανατολισμός αυτός δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιου στόχου αλλά προϊόν ποικίλων διασταυρώσεων και δανεισμών εντός ιστορικού πλαισίου και ως έχει ως αποτέλεσμα μια σειρά επιπτώσεων. Έργο της γενεαλογίας είναι να ανιχνεύσει και να ερμηνεύσει τις διασταυρώσεις, τους δανεισμούς και τις επιπτώσεις.

Πέμπτον, η εξουσία συνοδεύεται πάντοτε από αντίσταση. Αυτή η δήλωση μπορεί να σημαίνει ότι η εξουσία προϋποθέτει την αντίσταση ή δεν μπορεί να υπάρξει εξουσία χωρίς αντίσταση. Όμως, αφού η εξουσία δεν επιβάλλεται με τη βία ή δεν παρεμβάλλεται καταναγκασμός, δεν θα μπορούσαν να υπάρχουν σχέσεις εξουσίας χωρίς αντίσταση; Δεν είναι ότι οι σχέσεις εξουσίας προϋποθέτουν την αντίσταση και δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς αυτή, αλλά φαίνεται ότι πάντοτε υπάρχει αντίσταση όπου υπάρχουν σχέσεις εξουσίας. Οι σχέσεις εξουσίας δεν μπορούν να υπάρχουν παρά σε συνάρτηση με μια πολλαπλότητα σημείων αντίστασης, τα οποία παίζουν μέσα στις σχέσεις εξουσίας τον ρόλο του αντιπάλου, του στόχου, του στηρίγματος, της προεξόχης για μια λαβή. Τέτοια σημεία αντίστασης βρίσκονται παντού μέσα στο δίκτυο της εξουσίας. Όπως και οι σχέσεις εξουσίας, έτσι και το πλήθος των σημείων της αντίστασης διασχίζει

τις κοινωνικές διαστρώσεις και τις ατομικές μονάδες. Επομένως, η εξουσία δεν συνεπάγεται την αντίσταση, αλλά συχνά συνδέεται μαζί της.

Τελικά, οι πέντε θέσεις καταλήγουν σε μια νέου τύπου εξουσίας που δεν καταπιέζει ή καταστέλλει, αλλά λειτουργεί παραγωγικά. Η εξουσία ασκείται μόνο στα υποκείμενα, τα οποία αναγνωρίζονται ως υποκείμενα με ελευθερία δράσης και προϋποθέτει ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις πρέπει να διακριθούν από όσες σχέσεις στηρίζονται στη βία ή στη συγκατάθεση. Η εξουσία ανακύπτει στις καθημερινές πρακτικές, χωρίς να την ελέγχει κάποιος, κατευθύνοντας τη συμπεριφορά και τη γνώση των ατόμων σε συγκεκριμένους, ιστορικά ενδοχομενικούς τρόπους. Σπανίως οι τρόποι αυτοί γίνονται πλήρως κατανοητοί από τα άτομα και συχνά δύναται να τους αντισταθούν. Συμμετέχοντας στις πρακτικές αυτές, τα άτομα ενσωματώνουν οι ίδιοι σχέσεις εξουσίας, ακόμη και αν αντιστέκονται, με αποτέλεσμα οι σχέσεις να κατευθύνουν αυτό που είναι και να επηρεάσουν και άλλους να γίνουν το ίδιο. Με άλλα λόγια, η εξουσία συμβάλλει στη δημιουργία αυτού που είναι τα άτομα τώρα, γιατί «οι σχέσεις εξουσίας είναι προσανατολισμένες προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, διαθέτουν κανονικότητες που οδηγούν σε κάποια είδη συμπεριφοράς και όχι σε άλλα» (May 2019: 158). Όταν ορίζει, την άσκηση της εξουσίας ως ένα τρόπο δράσης πάνω στις δράσεις του υποκειμένου, αναφέρεται στην έννοια της «διακυβέρνησης» των ανθρώπων, προϋποθέτοντας ένα σημαντικό στοιχείο: την ελευθερία του υποκειμένου (Φουκώ 1991: 93).

Διακυβέρνηση (*gouvernementalité*), είναι ο όρος, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Φουκώ για να σχηματοποιήσει τη διαδικασία αυτή, μια έννοια που δεν πρέπει να σχετίζεται μόνο με την κυβερνητική διαχείριση του κράτους.

«Με τον όρο διακυβέρνηση θέλω να πω τρία πράγματα: Πρώτον, ως διακυβέρνηση, εννοώ το συγκροτημένο σύνολο θεσμών, διαδικασιών, αναλύσεων και σκέψεων, υπολογισμών και τακτικών που επιτρέπουν την άσκηση αυτής της συγκεκριμένης και πολύπλοκης μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως πρωτεύοντα στόχο τον πληθυσμό, ως κύρια μορφή γνώσης, κυρίως της πολιτικής οικονομίας, ως ουσιαστικό τεχνικό εργαλείο τους μηχανισμούς ασφάλειας. Δεύτερον, ως διακυβέρνηση, εννοώ την τάση, τη δυναμική εξέλιξη, η οποία στη Δύση επικράτησε ως ο τύπος της εξουσίας που αποκαλούμε ‘διακυβέρνηση επί των άλλων’, κυριάρχησε, πειθαρχία. Τρίτον, με τον όρο διακυβέρνηση, πιστεύω ότι θα πρέπει να εννοήσουμε τη διαδικασία ή το αποτέλεσμα της διαδικασίας μέσω της οποίας το Κράτος της μεσαιωνικής δικαιοσύνης κατέστη τον 15^ο και 16^ο αιώνα το διοικητικό κράτος και μέσω της οποίας έχει διακυβερνηθεί» (Φουκώ 2011α: 90-91).

Η έννοια της διακυβέρνησης προϋποθέτει την ύπαρξη ελεύθερων υποκειμένων, διότι οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι απροϋπόθετα βίαιες και καταναγκαστικές (Σίμος 2006). Σύμφωνα, λοιπόν, με τη θέση αυτή, «η άσκηση εξουσίας ορίζεται ως ένας τρόπος πράξης πάνω σε πράξεις άλλων». Αυτή η θέση προϋποθέτει ότι ο άλλος, αυτός στον οποίο ασκείται εξουσία, είναι ικανός να πράξει. Συνεπώς, ότι είναι ικανός να αντισταθεί στην άσκηση της εξουσίας, δηλαδή ότι διαθέτει ένα βαθμό ελευθερίας (Δοξιάδης 1988:19). Στη φουκωική σκέψη, όπως αναφέρει ο Κιουπκιολής: «Αυτή η εννόηση της ελευθερίας διαπνέεται από μια οξεία επίγνωση, των ελέγχων και των αποκλεισμών που ενέχει η κοινωνική παραγωγή των ατόμων και η εξουσιαστική σύσταση των κοινωνικών σχέσεων» (Κιουπκιολής 2015:110).

Ο όρος διαγωγή είναι ένας άλλος όρος ο οποίος επιτρέπει να γίνει κατανοητό την ιδιαιτερότητα υπάρχει στις σχέσεις εξουσίας. «Η διαγωγή είναι η πράξη του να άγεις, να οδηγείς τους άλλους και συγχρόνως ο τρόπος με τον οποίο κάποιος συμπεριφέρεται μέσα σε ένα λίγο πολύ ανοικτό πεδίο δυνατοτήτων» (Φουκώ 1991: 92). Η άσκηση εξουσίας συνίσταται στην καθοδήγηση των διαγωγών με την ευρεία έννοια που είχε τον 16^ο αιώνα, χωρίς να αναφέρεται μόνο στις πολιτικές και στη διαχείριση των κρατών, αλλά κυρίως στον τρόπο διεύθυνσης της διαγωγής των ατόμων ή των ομάδων: διακυβέρνηση των παιδιών, των ψυχικά ασθενών, των κοινοτήτων, των οικογενειών, των αρρώστων. Κάλυπτε μια ευρεία γκάμα τρόπων δράσης μελετημένους και οργανωμένους, ώστε «το να κυβερνάς, με αυτή την έννοια, σημαίνει να δομείς το ενδεχόμενο πεδίο δράσης των άλλων» (Φουκώ 1991: 92).

Ο Φουκώ τονίζει ότι το κράτος στις σύγχρονες κοινωνίες δεν προέκυψε από τις μορφές ή τους τόπους άσκησης της εξουσίας, αλλά ότι οι άλλοι τύποι σχέσεων εξουσίας αναφέρονται με ένα ορισμένο τρόπο στο κράτος. Συνεχίζοντας εξηγεί ότι αυτό δεν σημαίνει επειδή το καθετί πηγάζει από το κράτος, αλλά κυρίως, επειδή έχει παραχθεί μια συνεχής κρατικοποίηση των σχέσεων εξουσίας. Κάνοντας αναφορά στην έννοια της διακυβέρνησης με τη στενή σημασία της συμπληρώνει ότι οι σχέσεις εξουσίας έχουν προοδευτικά κυβερνητικοποιηθεί, δηλαδή έχουν υποβληθεί σε επεξεργασία, έχουν εξορθολογηθεί και συγκεντρωθεί μέσα στη μορφή των κρατικών θεσμών ή με την εγγύησή τους (Φουκώ 1991: 97).

Στο *Αλήθεια και Εξουσία*⁴ (1987), ο Φουκώ αναφέρει ότι δεν πρέπει να ταυτίζεται η εξουσία ούτε με τον νόμο, ο οποίος απαγορεύει αλλά ούτε με τα αποτελέσματά της ως καταπίεση. Αν η εξουσία ήταν μόνο καταπιεστική, δεν θα την υπάκουαν οι άνθρωποι. Αυτό υπογραμμίζει είναι μια στενή, αρνητική σύλληψη της εξουσίας.

Αντιθέτως, όπως αναφέρει ο Φουκώ:

«Η εξουσία είναι μια δύναμη, η οποία διασχίζει τα πράγματα, παράγει τα πράγματα, επιφέρει ηδονή, μορφές γνώσης, παράγει λόγο. Θεωρείται ως παραγωγικό πλέγμα που καλύπτει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και όχι αρνητική βαθμίδα που ο ρόλος της είναι η καταπίεση» (Φουκώ 1987: 21)

Η εξουσία είναι μια μορφή δράσης ενός προσώπου ή μιας ομάδας προσώπων, με σκοπό τη δημιουργία συγκεκριμένων συμπεριφορών, στάσεων, αντιλήψεων, ιδεών σε άτομο ή σε ομάδα ατόμων προβάλλοντας μπροστά τους τη δυνατότητα επιλογής από ένα ανοικτό πεδίο δράσεων.

Ο μετασχηματισμός της εξουσίας στις δυτικές κοινωνίες από τις κοινωνίες της κυριαρχίας στις κοινωνίες της πειθαρχίας και του ελέγχου γίνεται όχι με τη βία και την καταστολή αλλά με το συσχετισμό δυνάμεων. Αυτό σημαίνει ότι η εξουσία συνίσταται σε συσχετισμό δυνάμεων, σε δράση επί δράσεων, δηλαδή συνίσταται σε παρέμβαση μιας δύναμης επί άλλων δυνάμεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα σε μια ανανοημοδότηση των δυνάμεων αυτών, οι οποίες μετασχηματίζονται εξαιτίας της συνάντησης με άλλες δυνάμεις και εντάσσονται σε νέα, διαφορετική συνάρθρωση. Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό αναφέρει ότι η φυλακή δεν προήλθε από το ποινικό δίκαιο, το άσυλο δεν προέρχεται από την ιατρική. Οι μορφές αυτές εγκλεισμού προέκυψαν από μια εξέλιξη αρχικά ξένη προς τους αντίστοιχους θεσμούς, αλλά τέθηκαν εκ των υστέρων στην υπηρεσία τους και στη συνέχεια εξέλιξαν τη λειτουργία τους και παρήγαγαν νέα μορφώματα (Γαβριηλίδης 2009:7).

Τα παραπάνω φωτίζουν μια άλλη πτυχή της φουκωικής θεωρίας για την εξουσία: το ότι αναγνωρίζει υπό όρους μια ορισμένη θετικότητα σε αυτή. Η εξουσία είναι θετική και παραγωγική, δεν επιβάλλεται μόνο αλλά και ασκείται. Η εξουσία δεν είναι μόνο απαγόρευση, αλλά στον ίδιο βαθμό και παρακίνηση. Παρακινεί τα άτομα να τροποποιήσουν τη συμπεριφορά τους, τη δράση τους σε ένα ρεπερτόριο που ανοίγεται μπροστά τους. Επιπροσθέτως, ο Φουκώ κατανοεί τη σχέση εξουσίας με τη δυνατότητα

⁴Πρβλ. την ελληνική συλλογή άρθρων του Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική* (σσ.11-37).

αντίστασης αλλά και ως προϋπόθεση των ατόμων που ασκείται. Επομένως, η εξουσία δεν είναι μόνο αρνητική δύναμη, δεν θέτει φραγμούς και περιορισμούς, δεν μπορεί να λειτουργήσει μόνο απαγορευτικά και καταπιεστικά, γιατί με τον τρόπο αυτό δεν θα γινόταν αποδεκτή. Συνεπώς, η εξουσία είναι μια παραγωγική δύναμη που λειτουργεί εντός των ιστορικών συνθηκών και ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη σχέση.

Υπό τη φουκωική σκέψη, λοιπόν, η εξουσία δεν νοείται μόνο ως σύνολο θεσμών και μηχανισμών που επιδιώκουν να διασφαλίσουν την υποταγή των πολιτών σε ένα δεδομένο κράτος. Με τον όρο εξουσία συλλαμβάνεται το πλήθος των σχέσεων δύναμης που ενυπάρχουν στον χώρο όπου ασκούνται και είναι συστατικές της οργάνωσής τους. Όμως ο Φουκώ δεν θέτει την πανταχού παρουσία της εξουσίας από άποψη κάποιας νοούμενης ή μεταφυσικής υπόστασης. Η εξουσία είναι παντού, όχι γιατί εκτείνεται στα πάντα αλλά επειδή διαχέεται από παντού. Υπάρχουν πολλαπλές, ποικίλες, ιστορικές μορφές με τις οποίες διαμορφώνεται το εξουσιαστικό φαινόμενο. Ταυτόχρονα, αυτές οι εξουσίες δεν πρέπει να θεωρούνται μόνο από την αρνητική πλευρά με την έννοια της βίας, της απαγόρευσης και του περιορισμού. Ο Τάσος Μπέτζελος σημειώνει ότι: «Ο Φουκώ κάνει λόγο για μια θετική, παραγωγική δύναμη της εξουσίας η οποία δεν διαπερνά μόνο το σύνολο του κοινωνικού σώματος, το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων αλλά ταυτόχρονα τις συγκροτεί και τις ορίζει» (Μπέτζελος 2004:20). Η εξουσία θεωρείται ότι λειτουργεί ως πλέγμα το οποίο εν τέλει διαμορφώνει τόσο τους φορείς όσο και τα αντικείμενα της εξουσίας. Η εξουσία μεταδίδει μέσω των ατόμων και μεταδίδεται από αυτά, δεν εφαρμόζεται απλώς σε αυτά και παράλληλα λειτουργεί ως αλυσίδα χωρίς να ανήκει σε κάποιον ή σε κάποια ομάδα ή θεσμό (Φουκώ 1987:81-83). Επομένως, η εξουσία λειτουργεί και ασκείται σε ένα δίκτυο, στο οποίο τα άτομα κυκλοφορούν και είναι σε θέση να υποταχθούν αλλά και να ασκήσουν εξουσία.

Μελετώντας το έργο του Φουκώ γίνεται φανερό ότι αναφέρεται σε σχέσεις εξουσίας και όχι για την ίδια την εξουσία. Η έννοια της κεντρικής εξουσίας δεν μπορεί να υπάρξει και να λειτουργήσει χωρίς την ύπαρξη σχέσεων εξουσίας σε μικροεπίπεδο, οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο της κεντρικής εξουσίας. Το κράτος, καταλήγει, είναι μια μορφή κωδικοποίησης ενός αριθμού σχέσεων εξουσίας, που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του. Θεωρεί αρκετά περιοριστικό να εξετάζει κανείς την εξουσία ως κάτι που πηγάζει αποκλειστικά από το κράτος και από τους κοινωνικούς θεσμούς. Επιπλέον, στη φουκωική σκέψη, η εξουσία εκτείνεται πέρα από τους θεσμούς. Υποστηρίζει ότι

δεν μπορεί να γίνει κατανοητό η ύπαρξη κεντρικών μηχανισμών εξουσίας, αν δεν εξεταστούν πρωτίστως οι ειδικοί μηχανισμοί, οι ιδιαίτερες στρατηγικές, που διέπουν τις σχέσεις επιβολής στη βάση της κοινωνίας. Η ύπαρξη των κεντρικών μηχανισμών εξουσίας είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς σχέσεων εξουσίας και επιβολής που ορίζουν διαφορές ανάμεσα σε παιδιά και ενήλικους, μαθητές και δασκάλους, πολίτες και διοίκηση. Οι σχέσεις εξουσίας διασχίζουν τους μηχανισμούς και τους θεσμούς, με αποτέλεσμα να μην εξαντλείται η ύπαρξη τους μόνο εντός τους. Επομένως, οι σχέσεις εξουσίας δεν ταυτίζονται αποκλειστικά με το κράτος και τους μηχανισμούς του, αλλά λειτουργούν με πλεγματική μορφή που καλύπτουν το σώμα, την οικογένεια, τη γνώση, τη σεξουαλικότητα – όλες τις εκφάνσεις της ύπαρξης του ανθρώπου και της κοινωνίας στην οποία ζουν και δρουν τα άτομα.

Εν κατακλείδι, η έννοια της εξουσίας για τον Φουκώ, είναι το σύνολο των σχέσεων δύναμης σε μια κοινωνία, όπου οι σχέσεις δύναμης ταυτίζονται με τις σχέσεις εξουσίας. Για τον Φουκώ η εξουσία υπάρχει τελικά σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις. Το ζήτημα δεν είναι να απαντηθεί το ερώτημα ποια είναι η φύση της εξουσίας αλλά να εξεταστούν οι τρόποι άσκησής της και οι επιπτώσεις που έχει, ποιοι είναι οι μηχανισμοί της, πώς επενεργούν στη δράση των ατόμων, αν είναι δυνατό να γίνουν αντιληπτοί και να τροποποιηθούν από τα ίδια τα άτομα, πώς συνδέεται με άλλα δίκτυα, ποια η σχέση της με τη γνώση (Σίμος 2006:7).

2.2 Η πειθαρχία ως άσκηση εξουσίας και πειθαρχικές τεχνικές

Στο θεωρητικό σχήμα του Φουκώ απόλυτα συνδεδεμένη με την έννοια της εξουσίας είναι η έννοια της πειθαρχίας⁵. Αυτό σημαίνει ότι η πειθαρχία εμφανίζει τις ιδιότητες της εξουσίας και έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί ένα πλήθος μηχανισμών, προκειμένου να επιβληθεί. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει στο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*: «Η πειθαρχία δε μπορεί να ταυτίζεται ούτε με ένα θεσμό ούτε με ένα μηχανισμό. Είναι ένας τύπος εξουσίας, ένας τρόπος άσκησής της, και περιλαμβάνει ένα σύνολο οργάνων, τεχνικών, μεθόδων, διαδικασιών, επιπέδων

⁵ Η σημασία του όρου πειθαρχία αναλύεται σε μεγάλο βαθμό, στο έργο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Ο Φουκώ εστιάζει τη μελέτη στον 17^ο και 18^ο αιώνα, κομβικό χρονικό διάστημα, για την σύλληψη της έννοιας της πειθαρχίας. Την περίοδο αυτή αναπτύσσονται διάφορες πειθαρχικοί μηχανισμοί/θεσμοί (φυλακή, άσυλο, κλινική, αστυνόμευση) με συνέπεια την αύξηση των τεχνικών καθυπόταξης των σωμάτων και τον έλεγχο των πληθυσμών (σσ.155-258).

εφαρμογής, στόχων. Είναι μια ‘φυσική’ ή μια ‘ανατομία’ της εξουσίας, μια τεχνολογία» (Φουκώ 2011γ: 245).

Η πειθαρχία, σύμφωνα με τον Φουκώ, περιλαμβάνει πρώτα από όλα τον έλεγχο του χώρου, του χρόνου και του σώματος, όπου ένα σύνολο πειθαρχικών τεχνικών, όπως η περίφραξη, οι θέσεις, οι σειρές, η προγραμματισμένη απασχόληση, η χρονική ρύθμιση της πράξης, η εξαντλητική χρήση του χρόνου κ.ά., αποσκοπούν και εγγυώνται την παραγωγή πειθήνιων σωμάτων, την καθυπόταξη των δυνάμεων, τη ρύθμιση της ανθρώπινης πολλαπλότητας, τη συγκρότηση ωφέλιμων και χρήσιμων ατόμων⁶.

Σύμφωνα με τον Ιωσήφ Σολομών:

«Η πειθαρχία συνίσταται στη δράση ενός συστήματος τεχνικών, αποσκοπεί στην παραγωγή ρυθμισμένων συμπεριφορών και αυτοελεγχόμενων υποκειμένων και είναι ένας τρόπος καθυπόταξης σε σχέσεις εξουσίας, που τείνουν με τη δράση της πειθαρχίας να μετατραπούν σε σχέσεις κυριαρχίας» (Σολομών 1994:118).

Η σχέση πειθαρχίας και εξουσίας ή πιο σωστά πειθαρχίας και σχέσεων εξουσίας προσεγγίζεται μέσω της έννοιας της πειθαρχικής εξουσίας. Για να επιτύχει η πειθαρχική εξουσία και να έχει θετικά αποτελέσματα πρέπει να διεισδύσει εντός του κοινωνικού σώματος. Αυτό πραγματοποιείται μέσω τριών μηχανισμών οι οποίοι συμβάλλουν στην επιβολή της (Ασημάκη 2016: 105). Σύμφωνα με τον Φουκώ⁷, η πειθαρχία εγκαθιδρύεται με τρεις κυρίως μηχανισμούς, οι οποίοι αποτελούν και τις προϋποθέσεις για την επιτυχή άσκηση και επιβολή της: «τον μηχανισμό της ιεραρχικής επιτήρησης, της κανονιστικής κύρωσης και της εξέτασης» (Φουκώ 2011γ: 195-201).

Ο μηχανισμός της ιεραρχικής επιτήρησης παγιώνει μια μηχανή εντατικού ελέγχου και «διακριτικής» και «αδιάκριτης» αστυνόμευσης. Αφορά στην άσκηση της πειθαρχίας μέσω της οπτικής παρακολούθησης των επιτηρούμενων. Αυτό συμβαίνει, διότι ο μηχανισμός εξαναγκάζει τους παρατηρούμενους να υπακούσουν στην επιβολή της εξουσίας μέσω μιας απόλυτης και διαυγής ορατότητας, η οποία καθιστά με τη σειρά της απόλυτα ορατούς τους επιτηρούμενους. Εντός αυτού του πλαισίου, τα άτομα οφείλουν να πειθαρχούν, να εσωτερικεύουν την επιτήρησή τους εντός των ορίων του χώρου, του χρόνου και της λειτουργίας τους. Ο μηχανισμός της ιεραρχικής επιτήρησης επιβλήθηκε

⁶ Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ο Φουκώ, στο κεφάλαιο για την Πειθαρχία, αναφέρεται διεξοδικά στην τέχνη της κατανομής των ατόμων στον χώρο και του ελέγχου του σώματος με την οργάνωση του χρόνου των δραστηριοτήτων (σσ.162-185).

⁷ Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, αναλύει διεξοδικά τους τρεις μηχανισμούς της πειθαρχικής εξουσίας στο κεφάλαιο: Τα μέσα ορθής εκγύμνασης (σσ.195-221).

σε όλο το εύρος των πειθαρχικών ιδρυμάτων όπως οι φυλακές, τα άσυλα, τα νοσοκομεία αλλά και τα σχολεία το οποία συνδέθηκαν με ένα συγκεκριμένο πρότυπο κτιριακής αρχιτεκτονικής⁸ τα οποία στεγάζουν αυτά τα ιδρύματα (Φουκώ 2011γ:195-221). Επομένως, η αρχιτεκτονική των κτιρίων των παραπάνω ιδρυμάτων εξυπηρετούσε λειτουργικά την επιτήρηση των κρατούμενων, των τρελών, των ασθενών, των μαθητών.

Η πειθαρχική εξουσία, στην ιεραρχική επιτήρηση, διατηρεί τα χαρακτηριστικά της εξουσίας, εξακολουθεί να μην κατέχεται από κάποιο άτομο, ομάδα ή τάξη και να μη μεταβιβάζεται, αλλά λειτουργεί ως διάταξη μηχανισμών. Η πειθαρχική εξουσία μπορεί να είναι ταυτόχρονα απολύτως αδιάκριτη, αφού είναι παντού και βρίσκεται σε εγρήγορση, ελέγχει και εκείνους που είναι επιφορτισμένοι να ελέγχουν άλλους, και απολυτά διακριτική, διότι λειτουργεί μονίμως και σε μεγάλο βαθμό σιωπηλά. Συνεπώς, η πειθαρχική εξουσία μέσω τεχνικών επιτήρησης, οι οποίες βασίζονται στους «νόμους της οπτικής και της μηχανικής» επιτηρούν το ανθρώπινο σώμα (φυλακισμένος, ασθενής, μαθητής) και αποτελούν μια εξουσία η οποία είναι φαινομενικά λιγότερο σωματική και περισσότερο υλική (Φουκώ 2011γ:203). Ο δεύτερος μηχανισμός, η κανονιστική κύρωση καθιερώνει ένα «ποινικό σύστημα του κανόνα» που συγκρίνει, ιεραρχεί, αποκλείει και κανονικοποιεί. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι:

«Στο κέντρο όλων πειθαρχικών συστημάτων λειτουργεί ένας μικρός ποινικός μηχανισμός, ο οποίος περιλαμβάνει ένα σύνολο από δικαιοδοσίες, νόμους και κυρώσεις. Παράδειγμα σε ένα σχολικό ίδρυμα λειτουργεί ένα μικροσύστημα πειθαρχικών μηχανισμών, ένα μικροσύστημα ποινών αναφορικά με τον χρόνο (καθυστερήσεις, απουσίες), με τις δραστηριότητες (απροσεξία, αμέλεια), με τη συμπεριφορά (αγένεια, ανυπακοή), με τον λόγο (αυθάδεια, φλυαρία), με το σώμα (λανθασμένες στάσεις, χειρονομίες) και τη σεξουαλικότητα (απρέπεια, άσεμνη στάση)» (Φουκώ 2011γ: 202).

Στόχος αυτού του μικροσυστήματος ποινών είναι να ποινικοποιήσει ακόμα και τις πιο δυσδιάκριτες πλευρές της διαγωγής των υποκειμένων της πειθαρχίας. Με αυτό τον τρόπο, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί χρησιμοποιούν την τιμωρία στοχεύοντας όχι στην εκδίκηση, αλλά στη διόρθωση της εκάστοτε αποκλίνουσας συμπεριφοράς.

⁸Στο *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* αναφέρει: «...την αρχιτεκτονική του στρατοπέδου ως πρότυπο στην κατασκευή εργατικών κατοικιών, νοσοκομείων, ασύλων, φυλακών, παιδαγωγικών ιδρυμάτων. Αναπτύσσεται η προβληματική μιας αρχιτεκτονικής που δεν σχεδιάζεται μόνο να είναι ορατή ή να επιτηρείται ο εσωτερικός χώρος αλλά για να επιτρέπει έναν εσωτερικό, διαρθρωμένο και λεπτομερή έλεγχο, για να καταστήσει ορατούς εκείνους που βρίσκονται μέσα σε αυτήν»(σ.197).

Η πειθαρχία αποτιμά τα άτομα αντλώντας πληροφορίες από τις ποινές, αμοιβές, κυρώσεις και αποτιμήσεις αυτών των ατόμων. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί μέσω της διαγωγής ιεραρχούν τα υποκείμενα πειθαρχημένους/απείθαρχους και αυτά διαφοροποιούνται όχι με βάση τις πράξεις τους αλλά με βάση την ατομικότητά τους, τις δυνατότητες τους, τις ικανότητες και τις δεξιότητές τους. Η ποινικότητα όπου εφαρμόζεται ανήκει στον κύκλο της γνώσης για τα άτομα και βοηθά στην αξιολόγησή τους. Η αξιολόγηση στο πλαίσιο των πειθαρχικών μηχανισμών λειτουργεί με βάση το κριτήριο του επιτρεπτού ή του απαγορευμένου. Στη συνέχεια δημιουργείται «το ποινικό σύστημα του κανόνα», το οποίο διαφέρει από το σύστημα του νόμου. Αυτό σημαίνει ότι ο κανόνας⁹ αποτελεί μια αρχή που επιτρέπει στην πειθαρχία από ένα σύνολο απλών μηχανισμών να αναπτυχθεί σε κυρίαρχο μηχανισμό (Φουκώ 2011γ: 204). Επιπροσθέτως, «η λειτουργία των πειθαρχικών μέσων συμπληρώνει το κενό που αφήνουν τα μεγάλα ποινικά συστήματα (νομός), και αποκτούν χαρακτήρα ποινικού υποσυστήματος, το οποίο τυποποιεί, αλλά και κανονικοποιεί»(Ασημακή,2016: 107).

Τέλος, η εξέταση ενεργοποιεί μια συνεχή και αδιάκοπη ορατότητα που «αντικειμενοποιεί» τα υποκείμενα. Με άλλα λόγια, η εξέταση, συνδυάζει τους δυο προηγούμενους μηχανισμούς πειθαρχησης του υποκειμένου: η ιεραρχία που επιτηρεί και η κύρωση που κανονικοποιεί. «Η εξέταση αποκτά τελετουργικά χαρακτηριστικά σε όλους τους πειθαρχικούς μηχανισμούς. Συνιστά σημείο σύζευξης για την τέλεση της εξουσίας για την μορφή της εμπειρίας, για την εκδήλωση της δύναμης και την εδραίωση της αλήθειας» (Φουκώ 2011γ: 211). Επιπροσθέτως, η εξέταση εξυπηρετεί άλλη μια αναγκαιότητα της πειθαρχικής εξουσίας, δηλαδή τη θέαση του υποκειμένου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Φουκώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, συλλέγονται

⁹ Σύμφωνα με τον Γκρο στο *Foucault*: «Ο Φουκώ αντιπαραθέτει στον νόμο το κανονιστικό πλαίσιο. Παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη από την μια την κυρίαρχη μορφή της εξουσίας στο Μεσαίωνα μέχρι την κλασική εποχή όπου διέπονται από τον Νόμο. Πιο συγκεκριμένα το νομικό ποινικό σύστημα δομείται στη δυαδική αντίθεση: το επιτρεπτό και το απαγορευμένο. Οι πράξεις διαχωρίζονται βάση κωδίκων σε επιτρεπτές και απαγορευμένες, ο νόμος εφαρμόζεται στο άτομο, όταν διαπιστωθεί η παράβαση και παράλληλα οριοθετεί ένα χώρο ελευθερίας, χωρίς να επενδύει. Αντιθέτως, από την άλλη οι μοντέρνες κοινωνίες λειτουργούν με βάση το κανονιστικό πρότυπο. Το κανονιστικό πρότυπο στοχεύει στην εσωτερικότητα των ατομικών συμπεριφορών, επιβάλλοντας μιας καθορισμένη διάθεση. Το κανονιστικό είναι διάχυτο, έμμεσο, επενδύει στο σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης χωρίς κανένα ίχνος τελετουργικού που έχει ο νόμος και κατά την εφαρμογή του. Επομένως οι μικροποιίες των πειθαρχικών συστημάτων συγκροτούν την εγχάραξη των κοινωνικοποιημένων συμπεριφορών στα σώματα. Επιπροσθέτως οι μικροποιίες των πειθαρχικών συστημάτων υποστηρίζονται ταυτόχρονα από ένα μηχανισμό γνώσης ο οποίος εκφέρει αυτές τις προδιαγεγραμμένες από την πειθαρχική εξουσία συμπεριφορές ως φυσικές αλήθειες. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από τον 19^ο αιώνα και μετά, υποστηρίζει ο Φουκώ, η αλήθεια είναι κανονιστική και το κανονιστικό πρότυπο είναι εκείνο που καθορίζει την πρόσβαση σε αυτό που είναι σύμφωνο με την αλήθεια»(Γκρο 2007: 86-87).

πληροφορίες από την συνεχή παρακολούθηση των ατόμων, οι οποίες οδηγούν στην καταγραφή της ατομικότητάς τους μέσα σε ένα δίκτυο εγγράφων, μητρώων, φακέλων, μια εξουσία εγγράφων, η οποία αποτελεί ένα ουσιαστικό στοιχείο των πειθαρχικών μηχανισμών. Οι πληροφορίες που δίνουν τα έγγραφα, αφού οργανωθούν και συγκριθούν με τέτοιο τρόπο, αποτελούν ένα σύνολο γνώσεων για τη διαχείριση των υποκειμένων, καθώς και την ανάδειξη μεμονωμένων περιπτώσεων (Φουκώ 2011γ: 216-218).

Ο Φουκώ χρησιμοποιεί το παράδειγμα του σχολείου ως ένα είδος μηχανισμού αδιάκοπης εξέτασης που συνοδεύει τη λειτουργία της διδασκαλίας σε όλο το μήκος της. Η εξέταση δεν επικυρώνει απλώς τη μάθηση, είναι ένας από τους μόνιμους συντελεστές της. «Οι μαθητές αναμετρούν τις δυνάμεις τους, συγκρίνονται μεταξύ τους και συγχρόνως γίνονται αντικείμενο μετρήσεων και κυρώσεων. Η εξέταση επιτρέπει στον δάσκαλο, την ίδια στιγμή που μεταδίδει τις γνώσεις του, να εδραιώνει πάνω στους μαθητές του ένα ολόκληρο πεδίο γνώσεων για αυτούς» (Φουκώ 2011γ: 213). Η εξέταση αποβλέπει όχι μόνο στη μετάδοση και στον έλεγχο κατάκτησης της γνώσης αλλά και στη σύσταση γνώσης για τα άτομα, «ποια είναι τα άτομα;». Η εξέταση συνδυάζει, όπως έχουμε αναφέρει: την ιεραρχική παρατήρηση και την κανονικοποιητική κύρωση, διασφαλίζοντας τις μείζονες λειτουργίες κατανομής και ταξινόμησης, τη μεγαλύτερη απόσπαση δυνάμεων και χρόνου, τη βέλτιστη σύνθεση των δεξιοτήτων αναφορικά με την ατομικότητα. Η εξέταση βρίσκεται στο κέντρο των διαδικασιών που συγκροτούν το άτομο ως αποτέλεσμα και αντικείμενο εξουσίας, αλλά και ως αποτέλεσμα και αντικείμενο γνώσης. Ο Φουκώ προτείνει ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των αποτελεσμάτων της εξουσίας: «Το άτομο είναι ασφαλώς η πλασματική μονάδα μιας ιδεολογικής αναπαράστασης της κοινωνίας αλλά είναι μια πραγματικότητα κατασκευασμένη από την ειδική τεχνολογία εξουσίας που ονομάζεται πειθαρχία. Η εξουσία παράγει κάτι πραγματικό, παράγει τομείς αντικειμένων και τελετουργικά αλήθειας. Το άτομο και η γνώση που μπορεί να αποκτηθεί για αυτό άπτονται αυτής της παραγωγής» (Φουκώ 2011γ: 221). Η πειθαρχία, αποτελεί μια τεχνολογία εξουσίας, μια τεχνολογία παραγωγής του ατόμου και της γνώσης που το συνοδεύει. Επομένως, η εξέταση συγκροτεί τα άτομα ως αντικείμενα εξουσίας και γνώσης ταυτόχρονα.

Ο Φουκώ αναφέρει: «Αυτό που συνιστά το γενικό θέμα των ερευνών μου δεν είναι η εξουσία αλλά το υποκείμενο» (Φουκώ 1991: 76). Ένα κατεξοχήν φιλοσοφικό πρόβλημα, ιδωμένο όμως μέσα σε μια ιστορική οπτική την οποία ο Φουκώ φωτίζει από

διαφορετικές οπτικές. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της σύλληψης της εξουσίας είναι ο ανατρεπτικός ισχυρισμός ότι το υποκείμενο, δεν θα πρέπει να εξηγείται από την άποψη μιας προσυγκροτημένης οντότητας, ενός αυτόνομου πράττειν, το οποίο δράττεται και καταπιέζεται από την εξουσία. Αντιθέτως, στη φουκωική σκέψη, το υποκείμενο ερμηνεύεται ως το προϊόν μιας ορισμένης μορφής εξουσίας χαρακτηριστικής των σύγχρονων κοινωνιών, της πειθαρχικής εξουσίας. Η πειθαρχική εξουσία, καθορίζει μια σειρά από λόγους που συγκροτούν συγκεκριμένα σώματα ως άτομα και προμηθεύουν με χειρονομίες και επιθυμίες. Η εξουσία, για τον Φουκώ, είναι παραγωγική του υποκειμένου. Όπως αναφέρει ο Κακολύρης: «Στην πραγματικότητα, το έργο του Φουκώ εμπλέκεται σε μια γενεαλογία του ατόμου τόσο ως αντικειμένου όσο και υποκειμένου της σχέσης εξουσίας-γνώσης» (Κακολύρης 2009: 218).

Συμπερασματικά, η πειθαρχία είναι συστατικό στοιχείο της εξουσίας, περιλαμβάνει πρώτα από όλα τον έλεγχο του χώρου, του χρόνου και του σώματος μέσα από ένα σύνολο πειθαρχικών τεχνικών που έχουν ως στόχο την παραγωγή ρυθμισμένων συμπεριφορών και αυτοελεγχόμενων υποκειμένων. Η πειθαρχία εγκαθιδρύεται με τρεις κυρίους μηχανισμούς: της ιεραρχικής επιτήρησης, της κανονιστικής κύρωσης και της εξέτασης. Στο γενεαλογικό έργο του Φουκώ το υποκείμενο και η γνώση γύρω από αυτό είναι το αποτέλεσμα της εξουσίας, των μηχανισμών πειθαρχίας και των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Άρα, η εξουσία συγκροτεί το υποκείμενο μέσω των πειθαρχικών τεχνικών και του ζεύγματος εξουσίας-γνώσης. Αυτή η προσέγγιση οδηγεί στην περαιτέρω μελέτη της πειθαρχίας, της γνώσης, του σώματος και τη σχέση τους με τις Επιστήμες του Ανθρώπου, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς κυριαρχίας.

2.3 Τεχνικές—δίκτυα εξουσίας, πειθήνιο σώμα και μορφές γνώσης

Στην ανάπτυξη της προβληματικής για την εξουσία, ο Φουκώ προβάλλει ως βασικό επιχείρημα ότι η εξουσία είναι σχέση που ασκείται πρωτίστως στα σώματα των ανθρώπων. Το ζήτημα του σώματος ανακινεί ερωτήματα για τους τρόπους με τους οποίους αυτό γίνεται αντικείμενο της εξουσίας αλλά και τις τεχνικές τις οποίες υιοθετούν οι κοινωνίες και συνδέονται με τη χειραγώγηση, την επιτήρηση και τον έλεγχο των σωμάτων. Τα κυριότερα έργα στα οποία αναπτύσσονται τα ζητήματα του ελέγχου, της πειθαρχίας και γενικότερα των σχέσεων εξουσίας που ασκούνται στο σώμα είναι το *Επιτήρηση και Τιμωρία* και ο πρώτος τόμος της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*:

Η Βούληση για γνώση. Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει το σώμα ως αντικείμενο γνώσης και ως στόχο για την άσκηση της εξουσίας.

Ο Φουκώ ασχολείται εκτενώς με το ζήτημα του σώματος και πώς αυτό γίνεται αντικείμενο πειθαρχικών μηχανισμών και συγκεκριμένα αναφέρει:

«Αυτό το νέο αντικείμενο είναι το φυσικό σώμα, ως φορέας δυνάμενων και έδρα μιας χρονικής διάρκειας, είναι το σώμα που μπορεί να προβεί σε εξειδικευμένες ενέργειες, οι οποίες διαθέτουν την τάξη τους, τον χρόνο τους, τις εσωτερικές προϋποθέσεις τους, τα συστατικά στοιχεία τους. Καθώς το σώμα γίνεται στόχος για νέους μηχανισμούς εξουσίας, προσφέρεται ταυτοχρόνως σε νέες μορφές γνώσης» (Φουκώ 2011γ: 177).

Το σώμα στο έργο του Φουκώ, κατέχει κεντρική θέση ως βασικό συστατικό στη λειτουργία της πειθαρχίας και των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Η ανάλυση της εξουσίας εμπλουτίζεται με τη διατύπωση ερωτημάτων που έχουν ως σκοπό να εξετάσουν τους τρόπους με τους οποίους «η εξουσία ασκείται στο σώμα καθώς και τις ικανότητες και τις δεξιότητες του ανθρώπινου σώματος τις οποίες μεταχειρίζεται κατά την άσκησή της» (Φουκώ 1991:113). Η φουκωική οπτική υποδεικνύει ότι η κοινωνία (θεσμοί, σχέσεις, πρότυπα, στάσεις, γνώσεις, κανονισμοί) εγκαθιδρύει μορφές εξουσίας, πειθαρχίας και ελέγχου οι οποίες ασκούνται πρωτίστως στο σώμα.

Ο Φουκώ μελετά για την περίοδο από τον 18^ο μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα τη συγκρότηση της φυλακής, όπου η εξουσία ήταν δυσκίνητη, βραδυκίνητη, συνεχής και σχολαστική. Στην πραγματικότητα όμως ερευνά τον σχηματισμό των πειθαρχημένων κοινωνιών. «Το σωφρονιστικό σύστημα (φυλακή), ο στρατός και το σχολείο είναι ιδρύματα που λειτουργούν ως παραδείγματα χώρων, όπου αναδείχθηκε ο νέος μηχανισμός της εξουσίας και να αντιπαρατέθηκαν οι διαφορές της νεωτερικής και παραδοσιακής κοινωνίας» (Σίμος 2006: 10-11). Μέσω των μηχανισμών της εξουσίας υποβάλλονται σε σχολαστικό έλεγχο οι δυνάμεις του σώματος και κατ' επέκταση η συμπεριφορά των ατόμων. Η υποταγή των σωμάτων, ο έλεγχος των κινήσεων, η αρχή της εξουθενωτικής επιτήρησης, το εγχείρημα του σωφρονισμού των συμπεριφορών και της συμμόρφωσης των ατόμων με κανονιστικά πρότυπα. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί διά της χειραγώγησης, της επιτήρησης και του ελέγχου των σωμάτων κανονικοποιούν και μετασχηματίζουν τη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων. Συνεπώς, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί δρουν, μετασχηματίζουν το ανθρώπινο σώμα και το υποβάλλουν σε κανόνες τους οποίους ιδιοποιείται. Αποτελέσματα αυτού του τύπου πειθαρχικών καθεστώτων

συναντούμε σε σχολεία, νοσοκομεία, στρατώνες, πόλεις, εργοστάσια, κτίρια, οικογένειες.

Η πειθαρχία νοείται ως μια νέα πολιτική ανατομία, δηλαδή η τέχνη της κατανομής των ατόμων στο χώρο, καθένας πρέπει να είναι στη θέση του, στο λειτούργημά του. Ελέγχει τη δράση και οργανώνει τις λειτουργίες του οργανισμού. Επιπλέον, συνθέτει τις δυνάμεις για καλύτερο συντονισμό του σώματος με στόχο το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Με άλλα λόγια, η εξουσία επενδύει στο σώμα ως τμήμα του χώρου, πυρήνα συμπεριφορών, εσωτερική διάρκεια και δυναμισμό. Όλες αυτές οι τεχνικές κατασκευάζουν ένα σώμα υπάκουο, υποταγμένο και χρήσιμο (Γκρο 2007: 84-85). Η πειθαρχική εξουσία δεν υπάρχει παρά στο βαθμό που καταφέρνει όχι απλώς να ελέγχει και να εγκλείει τα σώματα, αλλά επιπλέον να τα καθιστά παραγωγικά για την ίδια.

«Η πειθαρχία κατασκευάζει μια ατομικότητα η οποία διαθέτει τέσσερα χαρακτηριστικά: είναι κυψελωτή (μέσα από το παιχνίδι της χωρητικότητας), είναι οργανική (μέσα από την κωδικοποίηση των δραστηριοτήτων), είναι γενετική (μέσα από τη συσσώρευση του χρόνου) και είναι συνδυαστική (μέσα από την σύνθεση των δυνάμενων)» (Φουκώ 2011γ: 191)

Αυτή η μορφή πειθαρχίας διεισδύει και κυριαρχεί σε όλο το φάσμα της κοινωνίας. Τα πειθαρχικά συστήματα λειτουργούν όλο και περισσότερο σαν τεχνικές που κατασκευάζουν χρήσιμα άτομα. Από εδώ και η τάση τους να εισχωρούν στους πιο σημαντικούς, στους πιο κεντρικούς, στους πιο παραγωγικούς τομείς της κοινωνίας, καθώς και η σύνδεσή τους με μερικές από τις μεγάλες και βασικές δραστηριότητες: την εργοστασιακή παραγωγή, τη μεταβίβαση γνώσεων, τη διάδοση δεξιοτήτων και της τεχνογνωσίας, την πολεμική μηχανή (Φουκώ 2011γ: 240)

Η πειθαρχία αποτελεί ένα τύπο εξουσίας, μια κοινωνική τεχνολογία η οποία δεν ταυτίζεται με κάποιο θεσμό ή μηχανισμό, εφόσον διασχίζει όλων των ειδών τους θεσμούς ή τους μηχανισμούς με τέτοιο τρόπο ώστε να τους ανασυνδέει, να τους προεκτείνει, να τους συναρμολογεί και να τους ενεργοποιεί (Deleuze 2005: 55· Ασημάκη 2016: 104). Το σώμα και ο έλεγχός του αποτελούν «το θεμέλιο της εξουσίας, για αυτό και οι μορφές γνώσης-εξουσίας εγγράφονται σε αυτό όχι με την μορφή της άσκησης φυσικής βίας, εξαναγκασμού αλλά λειτουργούν υπόρρητα ως μέρος της ύπαρξής του» (Σίμος 2006: 10-11).

Σημαντικό ρόλο, σύμφωνα πάντα με τον Φουκώ, διαδραματίζει η σημασία που αποδίδεται στη λεπτομέρεια της πειθαρχήσεως του ατόμου. Έτσι μικρά και φαινομενικά

ασήμαντα πράγματα καταφέρνουν να περιζώσουν το σώμα μέσω των τεχνικών της πειθάρχησης. Οι τεχνικές αυτές βασίζονται στη λεπτομέρεια και έκαναν την εμφάνιση τους διαχρονικά στο σχολείο, τον στρατό και τη θρησκευτική ζωή¹⁰. «Ορίζεται με ποιο τρόπο κάποιος επιδρά στο σώμα των άλλων, όχι για να κάνουν αυτό που επιθυμεί αλλά για να λειτουργήσουν όπως εκείνος θέλει, με τις τεχνικές, την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα που αυτός καθορίζει» (Φουκώ 2011γ: 158). Υπό τη φουκωική οπτική, η πειθαρχία δεν είναι απλώς μια τέχνη για την κατανομή των σωμάτων, για την απόσπαση και τη συσσώρευση του χρόνου τους, αλλά κυρίως για τη σύνθεση δυνάμεων, ώστε να επιτευχθεί ένας συγκεκριμένος κανονικοποιητικός στόχος.

Στη νεωτερικότητα το σώμα καθίσταται αντικείμενο γνώσης, επενδύεται πολιτικά και κατασκευάζεται από το πλέγμα εξουσιών και πειθαρχικών μηχανισμών που ασκούνται πάνω του. Αναπτύσσεται η λεγόμενη «πολιτική τεχνολογία του σώματος», μια μέθοδος που σκοπεύει να γνωρίσει, να εξουσιάσει το σώμα, να του καλλιεργήσει ικανότητες και δεξιότητες, οι οποίες θα το καταστήσουν χρήσιμο και παραγωγικό. Το σώμα και ο έλεγχος του αποτελούν το θεμέλιο της εξουσίας και γίνεται αντικείμενο μελέτης και παρέμβασης των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Συνεπώς, το σώμα αποκτά πολιτική υπόσταση και είναι κομβικό σημείο για την κατανόηση των στρατηγικών εξουσίας. Το σώμα είναι μια δύναμη παραγωγής, όμως το σώμα ως τέτοιο δεν υφίσταται, αποκλειστικά ως ένα βιολογικό αντικείμενο ή ως ένα υλικό. Το σώμα υφίσταται μέσα σε και μέσω ενός πολιτικού συστήματος. Η πολιτική εξουσία παρέχει ένα πεδίο στο άτομο, δηλαδή ένα πεδίο όπου συμπεριφέρεται, όπου υιοθετεί μια συγκεκριμένη στάση, όπου κάθεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο, όπου δουλεύει συνεχώς. Το σώμα έχει επενδυθεί από πολιτικές δυνάμεις, διότι έχει ενταχθεί σε

¹⁰ Ο Φουκώ αναφέρει ως παράδειγμα σύνθεσης δυνάμεων τη λειτουργία του αλληλοδιδασκτικού σχολείου του 19^{ου} αιώνα. «Στο πλαίσιο αυτού του σχολείου, ανέθεταν στους μεγαλύτερους μαθητές σε ηλικία μαθητές καθήκοντα απλής επιτήρησης, ελέγχου εργασίας και διδασκαλίας, αυτό είχε ως αποτέλεσμα όλος ο χρόνος των μαθητών να είναι απασχολημένος, γιατί είτε δίδασκαν είτε διδάσκονταν. Το σχολείο γίνεται ένας μηχανισμός εκμάθησης, όπου κάθε μαθητής, κάθε επίπεδο και κάθε στιγμή, αν συνδυαστούν σωστά, δεν σταματούν να χρησιμοποιούνται στη γενική εκπαιδευτική διαδικασία. Ο συνδυασμός δυνάμεων απαιτεί ένα ακριβές σύστημα καθοδήγησης. Η εκπαίδευση των μαθητών πρέπει να γίνεται με τρόπο που εφαρμόζεται στο στρατό: λίγες λέξεις, καμιά εξήγηση, απόλυτη σιωπή...σκέτο βλέμμα του δασκάλου ή επίσης ένας ξύλινος μηχανισμός που χρησιμοποιούσαν οι Αδελφοί των Χριστιανικών Σχολών το 'σήμα', και έπρεπε να εκφράζει, τη μηχανική του συντομία, την τεχνική της καθοδήγησης και της ηθικής της υπακοής. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο επιτείνει τον έλεγχο της συμπεριφοράς μέσω του συστήματος σημάτων που απαιτούν άμεση απόκριση(Φουκώ 2011: 188-192)». Η παραπάνω περιγραφή του αλληλοδιδασκτικού σχολείου είναι ένα παράδειγμα, που αξιοποιεί ο Φουκώ, θέλοντας να επισημάνει ότι οι πειθαρχικοί μηχανισμοί έχουν ευρύ πεδίο εφαρμογής από το στρατό μέχρι το σχολείο. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο ως τύπος σχολείου εφαρμόστηκε και στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, το οποίο αποτέλεσε αφετηρία για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

μηχανισμούς εξουσίας (Φουκώ 2011α: 86). Επομένως, η πειθαρχία αποτελεί μια τεχνική του ανθρώπινου σώματος που δεν στοχεύει στην υποταγή του αλλά στην ανάπτυξη των ικανοτήτων του ώστε να καταστήσει το σώμα, υπάκουο, χρήσιμο, παραγωγικό. Ως εκ τούτου, η πειθαρχία κατασκευάζει σώματα υποταγμένα, εξασκημένα, σώματα πειθήνια. Η πειθαρχία αυξάνει τις δυνάμεις του σώματος «με οικονομικούς όρους χρησιμότητας» και συγχρόνως τις περιορίζει «με πολιτικούς όρους υπακοής» (Φουκώ 2011γ: 157-158).

Η πολιτική της επένδυσης του σώματος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην τέλεση της εξουσίας και των πειθαρχικών τεχνικών της. Με ένα τελείως διαφορετικό τρόπο από ότι παλαιότερα (σωματικός πόνος, σωματική τιμωρία) διεισδύει και κανονικοποιεί το σώμα με μηχανισμούς που δεν είναι άμεσα αντιληπτοί και ορατοί και οικειοποιούνται ή σωματοποιούνται ως μέρος του ίδιου του σώματος. Το αποτέλεσμα είναι η κανονικοποίηση και η χρησιμότητα του σώματος από τους μηχανισμούς εξουσίας. Προτείνει μια σύλληψη της εξουσίας που «προέρχεται από κάτω», η οποία συνίσταται σε μια πολλαπλότητα μικροεξουσιών που επενδύουν τα σώματα για να καταστήσουν υπάκουα, παραγωγικά και πολιτικά ακίνδυνα.

Ο Φουκώ απορρίπτει τη θέση σύμφωνα με την οποία η εξουσία στις αστικές και καπιταλιστικές κοινωνίες αρνείται την πραγματικότητα του σώματος¹¹ για χάρη της ψυχής, της συνείδησης, της ιδεατότητας: «Στην πραγματικότητα, τίποτα δεν είναι πιο υλικό, τίποτα δεν είναι πιο σαρκικό, πιο σωματικό από την άσκηση της εξουσίας...» (Φουκώ 2008:75). Ο Φουκώ κάνει ειδική αναφορά στη ψυχή ως σύστοιχο της άσκησης εξουσίας στο σώμα. Η ψυχή είναι κάτι υπαρκτό, διαθέτει μια πραγματικότητα, παράγεται συνεχώς εντός του σώματος μέσω της λειτουργίας της εξουσίας, η οποία ασκείται σε εκείνους που τιμωρούνται ή επιτηρούνται – παιδιά, μαθητές, λαοί –, σε εκείνους που εντάσσονται σε ένα μηχανισμό παραγωγής και ελέγχονται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Η ψυχή είναι το στοιχείο όπου συναρθρώνονται τα αποτελέσματα ενός τύπου εξουσίας και μιας γνώσης, είναι το σημείο το οποίο οι σχέσεις εξουσίας δίνουν το έναυσμα σε μια πιθανή γνώση, και όπου η γνώση προεκτείνει και ενδυναμώνει τα αποτελέσματα της εξουσίας.

¹¹ Ο Φουκώ στο *Μάτι της Εξουσίας, Εξουσία και σώμα* αναφέρει: «Η εξουσία δεν αναχαιτίζει τη γνώση, αλλά την παράγει. Η γνώση για το σώμα έχει σχηματιστεί μέσα από ένα σύνολο στρατιωτικών και σχολικών πειθαρχιών. Η γνώση που άπτεται της φυσιολογίας και των οργανικών φαινομένων κατέστη δυνατή στην εξουσία που ασκείται επί των σωμάτων» (σ.77).

Ο Φουκώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* γράφει:

«Πάνω σε αυτή την πραγματικότητα-επίκληση κατασκευάστηκαν διάφορες έννοιες και οριοθετήθηκαν διάφορες περιοχές ανάλυσης: ψυχισμός, υποκειμενικότητα, προσωπικότητα, συνείδηση, νοημοσύνη... πάνω σε αυτή οικοδομήθηκαν τεχνικές και επιστημονικοί λόγοι, βάσει αυτής προτάχθηκαν οι ηθικές διεκδικήσεις του ανθρωπισμού... άνθρωπος για τον οποίο μας μιλούν και τον οποίο καλούμε να ελευθερώσουμε είναι ήδη καθεαυτός... το αποτέλεσμα της καθυπόταξης πολύ βαθύτερης από τον ίδιο. Μια 'ψυχή' τον κυριεύει και τον φέρνει στην ύπαρξη, που αποτελεί αυτή η ίδια μέρος του ελέγχου που ασκεί η εξουσία στο σώμα. Η ψυχή ως αποτέλεσμα και εργαλείο μιας πολιτικής ανατομίας, η ψυχή ως φυλακή του σώματος» (Φουκώ 2011γ: 39).

Γίνεται κατανοητό ότι το επίπεδο ανάλυσης του Φουκώ είναι αυτό μιας μικροφυσικής της εξουσίας, η οποία μελετά το επίπεδο των ελασσόνων διαδικασιών, οι οποίες καθυποτάσσουν και επενδύουν το σώμα. Η εξάπλωση των πειθαρχικών μεθόδων οδήγησε στην παράλληλη ανάπτυξη των Επιστημών του Ανθρώπου. Η σύζευξη και η ενίσχυση των τεχνολογιών της εξουσίας με τις επιστήμες που επιφέρουν την ομαλοποίηση, τη ρύθμιση και την κανονικοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και οι οποίες με την σειρά τους τροφοδοτούν τις εξουσιαστικές τεχνικές (Κέη 2006: 164). Επομένως, το σώμα γίνεται στόχος άσκησης νέων μηχανισμών εξουσίας και παράλληλα προσφέρεται για άντληση νέων μορφών γνώσης.

Όπως σημειώνει ο Φουκώ:

«Από τη δεκαετία του 1960 γίνεται αντιληπτό ότι μια βραδυκίνητη εξουσία δεν είναι πλέον απαραίτητη όσο πίστευαν, ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες μπορούν να αρκεστούν σε μια πιο χαλαρή εξουσία επί των σωμάτων. Ανακάλυψαν τότε ότι οι τρόποι ελέγχου της σεξουαλικότητας μπορούν να μειωθούν και να προσλάβουν άλλες μορφές...Μένει να εξετάσουμε ποιο ακριβώς σώμα χρειάζεται η σημερινή κοινωνία...» (Φουκώ 2008:75-76).

Η συγκρότηση ενός σώματος χρήσιμου και προσαρτημένου ως εργαλείο παραγωγής, ο σχηματισμός της γνώσης σχετικά με αυτές τις ρυθμισμένες και υποταγμένες ατομικότητες, όλο αυτό το σύνολο συμμετέχει σε μια εκτεταμένη και συνολική τακτική εξουσίας η οποία προοδευτικά εξαπλώνεται και εντατικοποιείται στις δυτικές κοινωνίες. Συμπληρώνοντας θα πρέπει να τονιστεί πώς παρωχημένες (για τα σημερινά δεδομένα) τεχνικές, πρακτικές, μέθοδοι του παρελθόντος έχουν μετασχηματιστεί και έχουν πάρει νέες μορφές και κατευθύνσεις στις σύγχρονες κοινωνίες και θεσμούς. Εδώ έγκειται το ενδιαφέρον του γενεαλόγου μελετητή να διερευνήσει τις συνθήκες που έκαναν δυνατή μια πρακτική και πώς αυτή μετασχηματίστηκε, μεταλλάχθηκε, εξελίχθηκε και

εφαρμόζεται σήμερα. Αυτό που αναρωτιέται ο Φουκώ είναι: «Μένει να εξετάσουμε ποιο ακριβώς σώμα χρειάζεται η σημερινή κοινωνία...» (Φουκώ 2008:76).

Ο γενεαλογικός προσανατολισμός του Φουκώ αναγνωρίζει ότι το σώμα είναι τοποθετημένο μέσα σε ένα πολιτικό πεδίο, είναι επενδυμένο με σχέσεις εξουσίας που το καθιστούν πειθήνιο και παραγωγικό και επομένως, πολιτικά και οικονομικά χρήσιμο. Η επιρροή των σχέσεων εξουσίας-γνώσης στο σώμα τελείται όχι μόνο για να ελέγξει τα άτομα ως αντικείμενα, αλλά και για να παραγάγει συγκεκριμένες μορφές ατομικότητας. Η γνώση για το σώμα έχει σχηματιστεί αρχικά από ένα σύνολο στρατιωτικών και σχολαστικών πειθαρχιών. Η γνώση που άπτεται της φυσιολογίας και των οργανικών και συμπεριφοριστικών φαινομένων κατέστη δυνατή χάρη στην εξουσία επί των σωμάτων (Φουκώ 2008:7). Ο γενεαλογικός προσανατολισμός του Φουκώ ανέδειξε το σώμα ως πεδίο άσκησης εξουσιαστικών δυνάμεων, γεγονός που έδωσε ώθηση τις Επιστήμες του Ανθρώπου να στραφούν σε νέα πεδία έρευνας.

Συμπερασματικά, το σώμα στη φουκωική σκέψη είναι αντικείμενο μελέτης, προσοχής και κατανόησης των σχέσεων εξουσίας, εξουσίας-γνώσης και των πειθαρχικών τεχνικών. Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει το σώμα ως αντικείμενο γνώσης και ως στόχο για την άσκηση της εξουσίας. Το σώμα και ο έλεγχός του γίνεται αντικείμενο μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, είναι το σημείο που εγγράφονται, οικειοποιούνται και αναμεταδίδονται τα αποτελέσματα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και είναι ο απώτερος στόχος της εξουσίας. Το σώμα καθίσταται αντικείμενο γνώσης, επενδύεται πολιτικά και κατασκευάζεται από ένα πλέγμα εξουσιών που ασκούνται πάνω του ως φορέα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και των πειθαρχιών. Επομένως, τελικός στόχος είναι να αναπτύξει το σώμα με τους κατάλληλους μηχανισμούς, οι οποίοι δεν είναι άμεσα ορατοί αλλά εσωτερικεύονται και λειτουργούν ως αυτονόητοι, τις κατάλληλες δεξιότητες και ικανότητες που είναι απαραίτητες για την κανονικοποίηση και τη χρησιμότητά του ως παραγωγικού, πειθήνιου, ευέλικτου σώματος. Επομένως, για τον Φουκώ η εξουσία ασκείται πρωτίστως στο σώμα.

2.4 Σχέσεις εξουσίας – γνώσης και Επιστήμες του Ανθρώπου

Θεμελιώδης έννοια στη φουκωική σκέψη είναι το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης, όπου οι δύο έννοιες εμπλέκονται εγγενώς και εξετάζονται πάντα στη μεταξύ

τους σχέση. Ο Φουκώ εκτιμά ότι η σχέση της εξουσίας με τη γνώση είναι θετική, υπό την έννοια ότι είναι παραγωγική. Η εξουσία είναι παραγωγική, όταν συναρθρώνεται με λόγους και πρακτικές γνώσης. Το υποκείμενο, τα αντικείμενα, οι μορφές και τα πεδία γνώσης θεωρούνται επακόλουθα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Υπό την οπτική αυτή αναδύονται ερωτήματα για τη σχέση του αδιαίρετου ζεύγματος της εξουσίας-γνώσης με τις Επιστήμες του Ανθρώπου, την παραγωγή των λόγων, της αλήθειας και ιδιαιτέρως με τη συγκρότηση του υποκειμένου.

Ο Φουκώ αναφέρεται στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* στην ιδιαίτερη σχέση της εξουσίας με τη γνώση, στην ουσία αναφέρεται στο αδιαίρετο ζεύγμα εξουσίας-γνώσης:

«Πρέπει μάλλον να παραδεχτούμε ότι η εξουσία παράγει γνώση, ότι η εξουσία και η γνώση ενέχουν άμεσα η μία την άλλη, ότι δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς συσχετική συγκρότηση ενός πεδίου γνώσης, ούτε γνώση που να μην προϋποθέτει και να μη συγκροτεί συγχρόνως σχέσεις εξουσίας. Επομένως οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης δεν μπορούν να αναλυθούν με βάση ένα υποκείμενο γνώσης που θα ήταν ή δεν θα ήταν ελεύθερο σε σχέση με το σύστημα της εξουσίας, αλλά πρέπει να θεωρήσουμε αντιθέτως ότι το υποκείμενο γνώσης, τα αντικείμενα προς γνώση και οι τροπικότητες γνώσης αποτελούν ισάριθμα αποτελέσματα αυτών των θεμελιωδών διαπλοκών της εξουσίας-γνώσης και των ιστορικών μετασχηματισμών τους. Εν ολίγοις, η γνώση δεν παράγεται από τη δραστηριότητα ενός υποκειμένου γνώσης, μια γνώση που θα ήταν χρήσιμη ή ανυπότακτη στην εξουσία. Αντιθέτως, οι μορφές και οι πιθανοί τομείς της γνώσης καθορίζονται από την εξουσία-γνώση, από τις διαδικασίες και τους αγώνες που τη διαπερνούν και τη συγκροτούν» (Φουκώ 2011γ: 37).

Ο Φουκώ διερευνά τους τρόπους με τους οποίους το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης των ειδικών κατόρθωσε να αναπτύξει οργανωτικές πρακτικές και τεχνολογίες πειθαρχίας, υποδεικνύοντας ότι αυτές συγκροτούν την υποκειμενικότητα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Όπως σημειώνει η Sara Mills: «Ο Φουκώ χαρακτηρίζει το ζεύγμα εξουσία-γνώση ως μια αφηρημένη δύναμη που καθορίζει τι είναι σωστό αντί να θεωρεί ότι μεμονωμένοι στοχαστές αναπτύσσουν ιδέες και γνώσεις» (Mills 2003: 70).

Στα πρώτα έργα της αρχαιολογικής περιόδου ο Φουκώ μελέτησε τις Επιστήμες του Ανθρώπου (Ψυχιατρική, Ιατρική, Γλωσσολογία, Οικονομικές Επιστήμες και Βιολογία) και ασχολήθηκε με τη διερεύνηση των κανόνων που διέπουν και καθορίζουν την πρακτική τους. Έδειξε ότι οι κανόνες αυτοί συχνά υφίστανται ριζικές ρήξεις που δεν μπορούν να ερμηνευτούν ούτε με την επιστημονική πρόοδο ούτε με τις καινοτομίες. Απώτερος στόχος για τον Φουκώ φαίνεται ότι είναι η ανατροπή του καθεστώτος

αντικειμενικότητας που χαρακτηρίζει τις Επιστήμες του Ανθρώπου και της αξιώσής τους να φτάσουν σε μια ανεξάρτητη αλήθεια. «Στόχος του είναι να ανακαλύψει το ρόλο τους ως οργάνων εξουσίας, ως μέσων δημιουργίας και ελέγχου του νεωτερικού (σύγχρονου) υποκειμένου» (Νεχαμάς 2001:234). Οι Επιστήμες του Ανθρώπου κατέστησαν τον άνθρωπο τόσο υποκείμενο μελέτης όσο και υποκείμενο του κράτους και υπέταξαν ένα σύνολο τεχνικών εξουσίας, πειθαρχίας, κανόνων και νόμων για την ομιλία, την οικονομική ορθολογικότητα, τη βιολογική λειτουργία και την κοινωνική συμπεριφορά. Μέσω των λόγων και των πρακτικών των Επιστημών του Ανθρώπου μελετάται ως στοιχείο του εαυτού: η διανοητική υγεία, η συμμόρφωση στους θεσμούς, η σωματική ευρωστία και αντιμετωπίζεται ως ξένο καθετί που παρεκκλίνει από τα παραπάνω. Ο Philp υπογραμμίζει ότι: «Ο Φουκώ μελέτησε τον ρόλο που διαδραματίζουν οι Επιστήμες του Ανθρώπου στην συγκρότηση του υποκειμένου καθώς το ρυθμιστικό και πειθαρχικό ρόλο τους πάνω στην ζωή του ατόμου και των πληθυσμών» (Philp 2006:99). Οι Επιστήμες του Ανθρώπου γέννησαν ακριβώς μια αντίληψη για την κοινωνία ως οργανισμό που έχει το δικαίωμα να ρυθμίζει το σώμα-πληθυσμό της, να αναζητεί τα σημάδια της αρρώστιας, της διαταραχής, της παρέκκλισης και να παρεμβαίνει σε αυτά. Η εξουσία αποτελείται από αμέτρητες ατομικές ασκήσεις εξουσίας που παγώνονται και συντονίζονται από τους θεσμούς, τις πρακτικές και τις αξιώσεις γνώσης των διαφόρων πειθαρχούντων λόγων (εκπαίδευση). Το αποτέλεσμα ήταν η εξουσία του κράτους να πάρει την πειθαρχική και κανονιστική μορφή της.

Η λειτουργία των πειθαρχικών μηχανισμών που αναδύθηκε στα σωφρονιστικά συστήματα (φυλακή, άσυλο), έγινε μια από τις μείζονες λειτουργίες της νεωτερικής κοινωνίας: η λειτουργία της κανονικότητας ή κανονικοποίησης.

«Υπάρχουν παντού κριτές κανονικότητας. Βρισκόμαστε στην κοινωνία του καθηγητή-δικαστή, του γιατρού-δικαστή, του παιδαγωγού-δικαστή, του κοινωνικού λειτουργού-δικαστή, όλοι φροντίζουν να βασιλεύει η καθολικότητα του κανονιστικού στοιχείου. Και καθένας, στο σημείο που βρίσκεται, υποτάσσει στο κανονιστικό πρότυπο τα σώματα, τις χειρονομίες, τις συμπεριφορές, τις διαγωγές, τις δεξιότητες, τις επιδόσεις. Το σωφρονιστικό δίκτυο, με τα συστήματα ένταξης, κατανομής, επιτήρησης, παρακολούθησης, υπήρξε μεγάλο στήριγμα, στη νεωτερική κοινωνία, της κανονικοποιητικής εξουσίας» (Φουκώ 2011γ: 349).

Οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν προήλθαν από το σύστημα των φυλακών ή από το άσυλο, αλλά οι τεχνικές οι οποίες προέκυψαν από το σύστημα επιτήρησης, εξέτασης,

κύρωσης και πειθαρχίας εφαρμόζονται σε ένα ευρύ πεδίο της κοινωνικής ζωής αλλά και στους θεσμούς. Επομένως, οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν προήλθαν από το σωφρονιστικό σύστημα και τις φυλακές, αλλά υιοθέτησαν τεχνικές και πρακτικές των συστημάτων αυτών, ώστε αυτές οι επιστήμες να τις εφαρμόσουν στο τρόπο μελέτης, παρατήρησης και καταγραφής του υποκειμένου.

Υπό τη φουκωική οπτική οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν είναι ουδέτερες ως προς τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης του ατόμου, είτε ως υποκείμενο του επιστημονικού λόγου είτε ως αντικείμενο για μελέτη. Ο Φουκώ δεν ισχυρίζεται ότι οι Επιστήμες του Ανθρώπου κατάγονται από τη φυλακή. Αλλά ο λόγος είναι ότι προήλθαν από μια ειδική και νέα τροπικότητα εξουσίας, μια καθορισμένη πολιτική του σώματος, ενός καθορισμένου τρόπου να καταστεί πειθήνια και χρήσιμη η συσσώρευση των ικανοτήτων των ανθρώπων. Το σωφρονιστικό σύστημα συνιστά ένα από τα στηρίγματα αυτής της εξουσίας-γνώσης, η οποία κατέστησε ιστορικά δυνατές τις Επιστήμες του Ανθρώπου. Κυρίως οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης λειτουργούν ως ένα ισχυρό δίπολο στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των ατόμων, λειτουργούν πρωτίστως στο σώμα και κατόπιν λειτουργούν υπόρρητα στις συμπεριφορές, στάσεις, αξίες που ενσωματώνουν τα άτομα. Ο άνθρωπος ως πιθανό αντικείμενο γνώσης (ψυχή, ατομικότητα, ψυχισμός, διαγωγή) είναι το αποτέλεσμα αυτής της αναλυτικής επένδυσης αυτής της κυριαρχίας του ζεύγματος της εξουσίας-γνώσης (Φουκώ 2011γ:350).

Ο Φουκώ ασκεί κριτική στους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους οι σύγχρονες κοινωνίες επιβάλλουν ελέγχους και πειθαρχίες στους πληθυσμούς, επικυρώνοντας γνώσεις ως αναντίρρητες αλήθειες και υιοθετώντας πρακτικές των Επιστημών του Ανθρώπου: της Ιατρικής, της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, κ.ο.κ. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου, εγκαθίδρυσαν ένα νέο καθεστώς εξουσίας που ασκείται πλέον μέσω πειθαρχικών μηχανισμών και μέσω κοινωνικών κανόνων για τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ακολούθως έπαιξαν καθοριστικό ρόλο να ορίσουν την κανονικότητα, μέσα από το δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό, το οποίο καθιέρωσαν ως κανόνα ζωής για όλους. Συγχρόνως παράγουν έρευνα, επιτήρηση, θεραπεία για όλες τις παρεκκλίσεις από το καθιερωμένο πρότυπο του κανονικού. Η κοινωνία (θεσμοί, εκπαίδευση) λειτουργεί με δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό μέσα από την καθιέρωση επιστημονικών θεωριών που κατατάσσουν ή αναμένουν συμπεριφορές, πράξεις, δράσεις, λειτουργίες των ατόμων αλλά και του πληθυσμού. «Λειτουργούν πολλές φορές υπόρρητα στην κρίση και συμπεριφορά των ατόμων και γενικότερα στη πλαίσιο της

κοινωνικής δράσης τους αλλά και της ατομικής ενδοσκόπησης τα καθορίζουν και τα κατευθύνουν» (Philp 2006: 98). Οι επιστήμες έχουν ορίσει πρότυπα για το τι θεωρείται κανονικό και αποδεκτό στους εργασιακούς χώρους, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τις κοινότητες. «Έννοιες όπως το κανονικό παιδί, το υγιές σώμα, ο καλός πολίτης εγγράφονται στην σκέψη μας αναφορικά με το ποιοι είμαστε, καθώς αναπαράγονται και νομιμοποιούνται μέσα από τις πρακτικές των εκπαιδευτικών, των γιατρών, των δικαστών, των αστυνομικών» (Φουκώ 2011γ: 349). Για να γίνει κατανοητό, οι Επιστήμες του Ανθρώπου προϋποθέτουν την ύπαρξη ολόκληρων συνόλων από σχέσεις εξουσίας, οι οποίες επέτρεψαν σε όσους τις ασκούν να δομήσουν το πεδίο των δυνατοτήτων εντός των οποίων οι κανονικοί ή μη κανονικοί-παθολογικοί όφειλαν να κινούνται. «Οι ειδικοί μπόρεσαν να παρατηρήσουν, να οργανώσουν, να ταξινομήσουν και να εξασκήσουν πάνω σε διάφορες κατηγορίες ανθρώπων (εγκληματίες, τρελοί, άρρωστοι, μαθητές), γνώσεις και πειθαρχικές πρακτικές». Συγχρόνως άντλησαν περαιτέρω γνώση μέσα από τις πειθαρχικές πρακτικές τις οποίες εφάρμοσαν στα άτομα (Philps 2006: 109). Συνεπώς, οι αξιώσεις γνώσης είναι επίσης αξιώσεις εξουσίας.

Συνοψίζοντας, ο Φουκώ μελέτησε την ιστορική και κοινωνική εμφάνιση των Επιστημών του Ανθρώπου και της αμοιβαίας σχέσης με την ανάδυση και ανάπτυξη των τεχνολογιών εξουσίας-γνώσης. Η ανάλυση συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας-γνώσης αποτέλεσαν τρόπους αντικειμενοποίησης μέσα από τους οποίους οι άνθρωποι έγιναν υποκείμενα. Το άσυλο, η φυλακή, το νοσοκομείο, ο ψυχιατρικός καναπές, η σχολική τάξη έχουν αποτελέσει όχι μόνο τα πλαίσια μέσα στα οποία ασκήθηκαν οι σχέσεις εξουσίας αλλά και «εργαστήρια» παρατήρησης και τεκμηρίωσης, από τα οποία συγκεντρώθηκαν σύνολα γνώσεων για τον τρελό, τον ασθενή, τον εγκληματία το σεξουαλικό υποκείμενο, τον μαθητή. Η εμφάνιση και διάχυση των τεχνολογιών πειθαρχίας και εξομολόγησης, η εξέταση και οι διεργασίες εξατομίκευσης, παρείχαν τις κατάλληλες συνθήκες μέσα στις οποίες μπόρεσαν να αναδυθούν οι Επιστήμες του Ανθρώπου. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου, στη βάση μια ομαλότητας (*normalization*) και κανονικότητας του ατόμου και των πληθυσμών, της οποίας είχε προσδοθεί επιστημονικός χαρακτήρας από τους λόγους των βιολογικών και ιατρικών επιστημών, προέκυψαν η ενίσχυση και η εκλέπτυνση των τεχνολογιών εξουσίας. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου δεν συνεπάγονται ότι σε όλες τις περιπτώσεις παράγουν ή διευκολύνουν μια πειθαρχήση ή ρύθμιση, αλλά ότι υπάρχει μια αμοιβαία σχέση ενίσχυσης ανάμεσα στις επιστήμες και τις τεχνολογίες της εξουσίας που ομαλοποιούν προβληματικές

συμπεριφορές και καταστάσεις στην κοινωνία. Σημειώνεται ότι ο Φουκώ δεν υποστηρίζει ότι οι τεχνικές εξουσίας ρυθμίζουν και ελέγχουν ολοκληρωτικά την ανθρώπινη ύπαρξη. Οι σύγχρονες κοινωνίες περιγράφονται «ως πειθαρχικές όμως απέχουν από το να είναι πειθαρχημένες» (Smart 2009: 208-209).

Η γνώση οδηγεί στην εμφάνιση τεχνολογιών που ασκούν εξουσία. Ο Φουκώ αναζητεί «τις ρίζες των Επιστημών του Ανθρώπου στην εξουσία και τις πειθαρχικές τεχνικές που αναδύθηκαν» (Ritzer 2012: 648). Ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο ρυθμίζονται τα σώματα, διέπεται η συμπεριφορά και διαμορφώνεται ο εαυτός και υποδεικνύει τον ρόλο των Επιστημών του Ανθρώπου ως καθοριστικού παράγοντα (Ritzer 2012: 651). Η γνώση παράγει εξουσία, και η εξουσία δεν μπορεί να ασκείται χωρίς την ύπαρξη γνώσης. Από την σκοπιά αυτή, ο Φουκώ θεωρεί ότι η εξουσία δεν έχει μόνο αρνητικό χαρακτήρα (ως καταπίεση, περιορισμός ή απαγόρευση), αλλά είναι συγχρόνως θετική, παραγωγική δύναμη, με την έννοια ότι κατασκευάζει «νέα αντικείμενα γνώσης και λόγους περί της αλήθειας» (Πετμεζίδου 2013: 25).

Σύμφωνα με τον Δοξιάδη η θετικότητα του τρόπου με τον οποίο ο Φουκώ προσεγγίζει την εξουσία συνίσταται ακριβώς στο ότι θεωρεί θετική όχι την ίδια την εξουσία από μόνη της αλλά τη σχέση της εξουσίας με τη γνώση. Ακόμη και ότι η εξουσία είναι θετική, υπό την έννοια ότι είναι παραγωγική, ότι παράγει πράγματα καθίσταται περισσότερο κατανοητή η θετικότητα των σχέσεων εξουσίας με τη γνώση.

«Η εξουσία είναι παραγωγική ακριβώς στο βαθμό που συναρθρώνεται με λόγους και πρακτικές γνώσης: επιστήμες, τεχνολογίες, θεραπευτικές τεχνικές, εξομολογητικές πρακτικές, παιδαγωγικές πρακτικές, συστήματα επιτήρησης, με λόγους και πρακτικές που παράγουν αποτελέσματα αλήθειας, πολλαπλές ταυτότητες, κοινωνικές ταξινομήσεις, σωματικές και νοητικές ευεξίες και δεξιότητες, νέους τρόπους ύπαρξης» (Δοξιάδης 2015β: 204).

Ο Φουκώ στο *Πειθαρχική Εξουσία και Υποτέλεια* καταγράφει τη σύνδεση της εξουσίας με τους κανόνες δικαίου, οι οποίοι ορίζουν μια τυπική μόνον οριοθέτηση της εξουσίας, ενώ τα αποτελέσματα της αλήθειας που αυτή η εξουσία παράγει και μεταβιβάζει, με τη σειρά τους αναπαράγουν την εξουσία. Συνεπώς, συγκροτείται το τρίγωνο: εξουσία, δίκαιο, αλήθεια. Η εξουσία δεν παύει να θέτει ερωτήματα, να μας θέτει ερωτήματα, δεν παύει να εξετάζει, να καταγράφει, να θεσμοποιεί την αναζήτηση της αλήθειας, την καθιστά επάγγελμα, την ανταμείβει, πρέπει να παράγουμε την αλήθεια

όπως πρέπει να παράγουμε τον πλούτο και πρέπει να παράγουμε την αλήθεια για να παράγουμε τον πλούτο (Φουκώ 1991: 101-102).

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν πολυειδείς σχέσεις εξουσίας, οι οποίες διαπερνούν, χαρακτηρίζουν και συνιστούν το κοινωνικό σώμα. Η φιλοσοφία ως ο κατεξοχήν λόγος που ασχολείται με την αλήθεια είναι ικανή να θέσει όρια στα δικαιώματα της εξουσίας; (Φουκώ 1991: 101). Ο Φουκώ θέτει το ερώτημα διαφορετικά: ποιοι κανόνες δικαίου έχουν τεθεί σε ισχύ από τις σχέσεις εξουσίας για την παραγωγή λόγων αλήθειας ή ποιος τύπος εξουσίας είναι επιδεικτικός στο να παράγει λόγους αλήθειας με τόσο ισχυρά αποτελέσματα; Οι σχέσεις εξουσίας δεν μπορούν από μόνες τους να εδραιωθούν, να σταθεροποιηθούν και να τεθούν σε ισχύ χωρίς την παραγωγή, συσσώρευση, κυκλοφορία και λειτουργία ενός λόγου. Δεν είναι δυνατή η άσκηση εξουσίας για τον Φουκώ χωρίς τους λόγους αλήθειας¹².

«Είμαστε εξαναγκασμένοι να παράγουμε την αλήθεια της εξουσίας, την οποία απαιτεί η κοινωνία να λειτουργήσει: πρέπει να λέμε την αλήθεια ...η εξουσία δεν σταματά ποτέ την εξέταση, την καταγραφή της αλήθειας: θεσμοποιεί, επαγγελματοποιεί και ανταμείβει της αναζήτηση της αλήθειας. Όπως, επίσης, είμαστε υποταγμένοι στην αλήθεια, γιατί η αλήθεια παράγει αληθινό λόγο, φτιάχνει τους νόμους και μεταβιβάζει και επεκτείνει τα αποτελέσματα της εξουσίας» (Φουκώ, 1991:102).

Το ζήτημα της αλήθειας είναι βασικός προβληματισμός αναφορικά με τη συγκρότηση του υποκειμένου και τους λόγους των επιστημών. «Το πρόβλημα της εξουσίας-γνώσης δεν είναι το θεμελιώδες πρόβλημα, αλλά ένα εργαλείο που μας επιτρέπει να αναλύσουμε με τον ακριβέστερο κατά τη γνώμη μου τρόπο το πρόβλημα των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στο υποκείμενο και στα παιχνίδια αλήθειας» (Φουκώ 2008:368). Η αλήθεια των Επιστημών του Ανθρώπου παίρνει τη μορφή του κανόνα που ρυθμίζει, αξιολογεί, κατατάσσει τα άτομα και επηρεάζει τη δράση εσωτερικεύοντάς την στην ίδια τους την ύπαρξη. Ο Φουκώ ισχυρίζεται ότι η αλήθεια είναι απλώς ότι ισχύει ως αλήθεια στο εσωτερικό ενός λόγου. Αν η αλήθεια είναι

¹² Ο Φουκώ στο *Επιλογή από τα Dits et Écrits* (2011) σχολιάζει: «Σε κοινωνίες σαν τη δική μας, η 'πολιτική οικονομία' της αλήθειας χαρακτηρίζεται από πέντε γνωρίσματα με ιστορική σημασία: η αλήθεια είναι επικεντρωμένη γύρω από τη μορφή του επιστημονικού λόγου και των θεσμών που την παράγουν, υπόκειται σε μια συνεχή οικονομική και πολιτική προτροπή, είναι το αντικείμενο, υπό ποικίλες μορφές, μιας τεράστιας διάχυσης και κατανάλωσης (κυκλοφορεί εντός των μηχανισμών εκπαίδευσης ή πληροφόρησης, παράγεται και μεταδίδεται υπό έλεγχο, όχι αποκλειστικά άλλα κυρίαρχο, ορισμένων μεγάλων πολιτικών ή οικονομικών μηχανισμών (πανεπιστήμιο, στρατός, συγγραφική παραγωγή, ΜΜΕ) και τέλος, είναι το διακύβευμα κάθε πολιτικής μάχης και κάθε κοινωνικής αντιπαράθεσης (ιδεολογικές μάχες) (σ.80).

πάντοτε σχετική προς ένα λόγο, δεν γίνεται να υπάρχουν αποφάνσεις αληθείς σε όλους τους λόγους ούτε αποφάνσεις αληθείς για όλους τους λόγους. Εδώ το ζήτημα περιπλέκεται και οι διφορούμενες διατυπώσεις τίθενται από τον Φουκώ αν η αλήθεια είναι πάντοτε σχετική με έναν λόγο ή αν ισχυρίζεται ότι η αλήθεια σχετίζεται με τον πολιτικό και επιστημονικό λόγο. Ο Φουκώ βλέπει την εξουσία ως συστατικό στοιχείο της διαδικασίας παραγωγής της αλήθειας. Πρέπει να παράγουμε την αλήθεια και δεν μπορούμε να ασκήσουμε εξουσία παρά μόνο παράγοντας την αλήθεια (Philp 2006: 109).

Ο Φουκώ συμπληρώνει: «Πορευόμαστε σε ένα ορισμένο τρόπο ζωής σε συνάρτηση με τους αληθείς λόγους που είναι φορείς των ειδικών αποτελεσμάτων της εξουσίας» (Φουκώ 1991:101-102). Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατατάσσει με βάση την ατομικότητα τους, τους προσκολλά ταυτότητα, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας, τον οποίο πρέπει να τους το αναγνωρίζει και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίσουν στα άτομα αυτά. Κυρίως, είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα. Ο Φουκώ καταλήγει ότι:

«Υπάρχουν δύο οπτικές της έννοιας υποκείμενο: το υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια την ταυτότητα του μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Συνεπώς, οι παραπάνω δυο οπτικές της έννοιας υποκείμενο υποδηλώνει μια μορφή εξουσίας που καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή» (Φουκώ 1991: 81).

Υπό τη φουκωική οπτική η εξουσία είναι παραγωγική του ανθρώπινου υποκειμένου. Το πιο καινοτόμο χαρακτηριστικό αυτής της σύλληψης εκφράζεται στον ισχυρισμό ότι το υποκείμενο, δεν πρέπει να νοείται ως μια προσυγκροτημένη οντότητα, ενός αυτονόμου πράττειν, το οποίο δράττεται και καταπιέζεται από την άσκηση της εξουσίας. Αντίθετα, το ατομικό υποκείμενο συνιστά το προϊόν μιας ορισμένης μορφής εξουσίας των σύγχρονων κοινωνιών, την οποία ο Φουκώ χαρακτηρίζει ως πειθαρχική εξουσία και η οποία ορίζει ένα ολοκληρωμένο εύρος από νεωτερικούς λόγους (για την τρέλα, την τιμωρία, τη σεξουαλικότητα). Το έργο του Φουκώ συγκροτείται ως μια γενεαλογία του ατόμου ως υποκειμένου και αντικειμένου της σχέσης εξουσίας-γνώσης (Κακολύρης 2009: 218). Αυτό δεν σημαίνει ότι, αν και η υποκειμενικότητα έχει διαμορφωθεί από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι δεν υπάρχει δράση και αντίσταση. Αντιθέτως, αν γίνει κατανοητό ότι το υποκείμενο είναι αποτέλεσμα των σχέσεων αυτών, ίσως αυτό βοηθά να διερευνηθούν νέοι τρόποι ύπαρξης και αντίστασης. Η μελέτη λοιπόν των σχέσεων εξουσίας, του συμπλέγματος

γνώσης-εξουσίας, της πειθαρχίας και του σώματος είναι ζητήματα που ερευνά ο Φουκώ στην γενεαλογική του περίοδο. Η γνώση είναι αδιαχώρητη από την εξουσία και εμπλέκεται στην παραγωγή των επιστημονικών λόγων ως αληθών λόγων. Το υποκείμενο, τα αντικείμενα, οι μορφές και τα πεδία γνώσης πρέπει να θεωρούνται αποτελέσματα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης (Κακολύρης 2009: 207). Επομένως, το υποκείμενο, η πειθαρχία, το σώμα και οι σχέσεις τους με το πλέγμα της εξουσίας-γνώσης είναι πρωταρχικής σημασίας ζητήματα ερμηνείας και ανάλυσης του ρυθμιστικού ρόλου των Επιστημών του Ανθρώπου στη συγκρότηση του υποκειμένου.

Οι συνέπειες της ιδιαίτερης σύλληψης της εξουσίας στον Φουκώ, αναδεικνύονται στη σύνδεσή της με τις έννοιες του λόγου, γνώσης (*savoir*) και της πρακτικής (*pratique*). Οι αναλύσεις επικεντρώνονται στην αλληλεξάρτηση εξουσίας, γνώσης και λόγου, όταν διερευνά τους τρόπους με τους οποίους παγιώθηκαν στο δυτικό πολιτισμό συγκεκριμένες πρακτικές, οι οποίες συγκροτούν και μετασχηματίζουν την υποκειμενικότητα των ατόμων. Οι ανθρώπινες σχέσεις και οι σχέσεις εξουσίας συγκροτούνται και μέσα από τον επιστημονικό λόγο, ως αναντίρρητες αλήθειες. Ο λόγος και οι πρακτικές του λόγου, κατασκευάζουν επιθυμίες, παράγουν αλήθεια και είναι περίπλοκα συνδεδεμένες με σχέσεις εξουσίας. «Η κατανόηση των σχέσεων εξουσίας προϋποθέτει και απαιτεί τη μελέτη του λόγου και των λεκτικών πρακτικών που εκφράζουν και ταυτόχρονα συγκροτούν σύστημα γνώσης και εξουσίας» (Λυριντζής 1995: 8). Επομένως, η κοινωνική πραγματικότητα συλλαμβάνεται για τον Φουκώ ως ένα σύνολο διαφορετικών λόγων και τεχνικών εξουσίας-γνώσης, ωστόσο δεν εννοούνται ως ενιαία κουλτούρα ή ένα κοινωνικό σύστημα.

Εν κατακλείδι, η εξέταση των θέσεων του Φουκώ για την αλήθεια, τη γνώση, τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, τον λόγο οδηγεί στην αναγνώριση του ρυθμιστικού ρόλου των Επιστημών του Ανθρώπου στη συγκρότηση του υποκειμένου. Οι λόγοι των Επιστημών του Ανθρώπου ως αναντίρρητες αλήθειες και οι πειθαρχικές πρακτικές που υιοθετούν λειτουργούν υπό το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης με τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που αυτό επιβάλλει στη συγκρότηση, τη δράση αλλά και τον μετασχηματισμό του υποκειμένου. Άρα, το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης των ειδικών κατόρθωσε να αναπτύξει οργανωτικές πρακτικές και τεχνολογίες πειθαρχίας, οι οποίες ρυθμίζουν, ελέγχουν και κοινωνικοποιούν το υποκείμενο αλλά και τους πληθυσμούς.

Κεφάλαιο τρίτο

Η έννοια της υποκειμενικότητας και το υποκείμενο στην εκπαίδευση

Είμαστε έγκλειστοι ορισμένων αντιλήψεων σχετικά με τον εαυτό μας και τη συμπεριφορά μας. Πρέπει να απελευθερώσουμε την υποκειμενικότητα μας, τη σχέση μας με τον ίδιο τον εαυτό μας (Φουκώ, 2011α: 92).

3.1 Η γενεαλογία του υποκειμένου ως αντικείμενο εξουσίας-γνώσης

Το ζήτημα της συγκρότησης της υποκειμενικότητας είναι ο συνεκτικός κρίκος της σκέψης του Φουκώ. Το πεδίο διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας νοηματοδοτείται από τους όρους και τους προσδιορισμούς, οι οποίοι συγκροτούνται από το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης και από τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης μέσω πρακτικών του εαυτού. Η οπτική αυτή αναπτύσσεται εντός των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών, όπου το υποκείμενο καθίσταται υποκείμενο της γνώσης, άλλοτε μέσα από τον άξονα ανάλυσης της πειθαρχίας και άλλοτε μέσα από τον άξονα που προσδιορίζει τις σχέσεις του με την ηθική και επιτρέπει τη συγκρότηση του ατόμου σε ηθικό υποκείμενο. Το ζήτημα που εξετάζεται εδώ είναι: Πώς και με ποιες διεργασίες δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για τη συγκρότηση του υποκειμένου ως αντικειμένου των σχέσεων εξουσίας-γνώσης; Υπό ποιους όρους και προϋποθέσεις μπορεί να συγκροτηθεί το υποκείμενο εντός των διαδικασιών υποκειμενοποίησης μέσω των πρακτικών εαυτού.

Σύμφωνα με τον Φουκώ οι δυτικές κοινωνίες εγκαθιδρύουν λόγους αλήθειας και καθεστώτα αλήθειας, το οποία προσδιορίζουν τον λόγο γύρω από το τι είναι η τρέλα, η αρρώστια, η εγκληματικότητα και στη συνέχεια διαχωρίζουν τα άτομα: οι τρελοί και οι σώφρονες, οι άρρωστοι και οι υγιείς, οι εγκληματίες και οι νομοταγείς. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση λόγων για τον άνθρωπο ως υποκείμενο και αντικείμενο μελέτης και επέβαλλαν διαχωρισμούς, οι οποίοι λειτουργούν με βάση το δίπολο παθολογικό-φυσιολογικό. Αποτέλεσμα του διαχωρισμού είναι ότι όσοι παρεκκλίνουν (εγκληματίες, άρρωστοι, τρελοί) από το

κοινωνικό γίγνεσθαι, το κοινωνικό πρότυπο να αποκλείονται από την κοινωνική ζωή και τους φυσιολογικούς, και να τους υποβάλλουν σε ένα λεπτομερές σύστημα πειθαρχίας και ομαλοποίησης (φυλακή, άσυλο, νοσοκομείο) (Φουκώ 2011α). Οι παραπάνω διαχωρισμοί εφαρμόστηκαν σε θεσμούς και ιδρύματα όπως το άσυλο, η κλινική, η φυλακή, αλλά και το σχολείο. Αυτές οι θεσμικές δομές εξουσίας και ελέγχου, μελετώνται ως συστήματα εφαρμογής μηχανισμών κανονικοποίησης και ομαλοποίησης των ανθρώπων. Ο Κουράκης αναφέρει ότι: «Οι Επιστήμες του Ανθρώπου οι οποίες αναδύθηκαν από τους παραπάνω διαχωρισμούς και αξιοποίησαν αντίστοιχους μηχανισμούς, συνέλαβαν στην εδραίωση αυτών των διαχωρισμών μέσα από την παραγωγή νέων μορφών γνώσεων και τη δημιουργία νέων θεσμών (Ιατρική, Ψυχιατρική, Εγκληματολογία)» (Κουράκης 1988: 132).

Κατά κύριο λόγο, οι γενεαλογικές έρευνες του Φουκώ σκοπό έχουν να αναδείξουν ότι όλα όσα θεωρούνται τακτικά και ορθολογικά (όπως η φυλακή, το σχολείο, το δικαστικό σύστημα, οι στατιστικές πληροφορίες για τον πληθυσμό των κρατών) είναι προϊόντα κυριαρχίας και υποταγής στην εξουσία. Εξάλλου, ο Φουκώ δεν μένει στην νομική αντίληψη περί εξουσίας, φανερώνει, ένα μέρος αυτού που είναι και κάνει η εξουσία. Το πιο σημαντικό είναι ότι η εξουσία είναι παραγωγική δύναμη. «Δεν ασκείται από τα υποκείμενα, αλλά δημιουργεί τα υποκείμενα και μέσω αυτών διαχέεται» (Φουκώ 2011α: 81-82). Η εξουσία διακινείται μέσα από τα υποκείμενα, τις περισσότερες φορές δεν υπόκειται στον έλεγχό τους. Οι σχέσεις εξουσίας είναι εδραιωμένες και οι όποιες προσπάθειες ορθολογισμού και άρνησης της εξουσίας, καταλήγουν στην άσκηση νέων μορφών της. Οι μορφές γνώσης και οι μορφές ελέγχου, εξουσίας που προκύπτουν από την παρατήρηση και τον έλεγχο των υποκειμένων έχουν κοινή αφετηρία: τη δημιουργία τρόπων που θα μας βοηθήσουν να γνωρίσουμε τι είναι τα υποκείμενα ή στη δημιουργία νέων τύπων υποκειμένων (Νεχαμάς 2001: 235).

Η σκέψη του Φουκώ δεν μπορεί παρά να αποτελεί μια παραδειγματική ανάλυση των μηχανισμών μέσα από τους οποίους η γνώση κατέχει κεντρική θέση στην εποχή της νεωτερικότητας, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την έννοια και την πρακτική της πειθαρχίας, των πειθαρχικών μηχανισμών ή κλάδων (*disciplines*), με άλλα λόγια της εξουσίας (Μαγγίνη 2008: 239). Ο Φουκώ εξετάζει και καταδεικνύει τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, όπως είναι και η εκπαίδευση, όπου πίσω από την αντικειμενικότητα και την εγκυρότητα της γνώσης, κατηγοριοποιείται το υποκείμενο (καλός/ή-κακός/ή, ευγενικός/η-αυθάδης, με μαθησιακά προβλήματα/με αυξημένες

ικανότητες, επιθετικός/ή-ήρεμος/η), αλλά και κανονικοποιείται και μετασχηματίζεται η δράση του. Επομένως, οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης ανακλώνται στην εκπαίδευση, εφαρμόζονται στις εκπαιδευτικές πρακτικές και συγκροτούν το υποκείμενο στην καθημερινή λειτουργία του σχολείου.

Η πειθαρχία εντοπίζεται στη λειτουργία των εκπαιδευτικών συστημάτων με τον όρο σχολική πειθαρχία και συνδέεται με την τάξη και τον έλεγχο των μαθητών/τριών. Όπως αναφέρει ο Κυρίδης¹, στον όρο σχολική πειθαρχία έχουν αποδοθεί διαφορετικές σημασίες που μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες:

«Πρώτον, αυτές που θεωρούν την πειθαρχία ως εργαλείο για την εξασφάλιση της ομαλότητας και της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας και επικεντρώνουν τη διαλεκτική τους στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Δεύτερον, αυτές που θεωρούν την πειθαρχία ως συστατικό στοιχείο της εκπαιδευτικής πράξης. Τρίτον, αυτές που θεωρούν τη πειθαρχία ως μηχανισμό της εξασφάλισης και εδραίωσης των σχολικών και των ευρύτερων εξουσιαστικών δομών» (Κυρίδης 1999: 27-28).

Ο Σολομών (1992) υποστηρίζει ότι η σχολική πειθαρχία θέτει σε λειτουργία μια σειρά μηχανισμών χώρου, χρόνου, μεθόδων, τεχνικών που τη συνθέτουν και που έχουν ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση των παιδαγωγικών υποκειμένων. Τα συστήματα αυτά εμπεριέχουν τον προσδιορισμό και την τυποποίηση σταδίων προόδου (ηλικία, τάξη, αναμενόμενα γνωστικά επιτεύγματα), καθώς και τον προγραμματισμό της εκμάθησης (γνωστικά αντικείμενα, Α.Π, διδασκαλία, αξιολόγηση). Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι η επιτυχία της πειθαρχικής εξουσίας οφείλεται ασφαλώς στη χρήση απλών εργαλείων: του ιεραρχικού βλέμματος, της κανονικοποιητικής κύρωσης και του συνδυασμού τους που είναι η εξέταση. Η εξέταση δηλαδή συνδυάζει τις τεχνικές της ιεραρχίας που επιτηρεί και τις τεχνικές της κύρωσης που κανονικοποιεί (Φουκώ 2011γ: 195).

Πρώτον, η ιεραρχική επιτήρηση διαχέεται σε όλο το εύρος των πειθαρχικών οργανισμών όπως είναι τα σχολικά ιδρύματα. Η επίβλεψη είναι μια οργανωτική πρακτική που συνδέεται άμεσα με το σχεδιασμό των κτιρίων και την οπτική επιτήρηση ή διαφορετικά το εξουσιαστικό ελεγκτικό βλέμμα του ανωτέρου προς τον κατώτερο (επιτήρηση των μαθητών/τριών από τους/τις εκπαιδευτικούς στον προαύλιο χώρο). Δεύτερον, θεσμοποιούνται συστήματα κυρώσεων και επιβραβεύσεων που σχετίζονται με τον προσδιορισμό της κανονικής συμπεριφοράς και τη διάγνωση των αποκλίσεων

¹ Ο Αργύρης Κυρίδης στο κεφάλαιο Περί Σχολικής Αγωγής στο *Η Πειθαρχία στο Σχολείο* επιχειρεί μια συνοπτική παρουσίαση της έννοιας της σχολικής πειθαρχίας (σσ.27-39).

από την κανονικότητα (γνωματεύσεις, ειδική αγωγή, παράλληλη στήριξη, τμήμα ένταξης). Τρίτον, θεσμοποιούνται εξετάσεις, με τη διπλή έννοια που έχει ο όρος στο σχολείο και το νοσοκομείο. Η εξέταση επιτρέπει τη διάγνωση της κατάστασης των ανθρώπων, την κατάταξή τους στους ταξινομικούς πίνακες των γνώσεων και των ικανοτήτων, επιπλέον προσδιορίζει και τα διορθωτικά μέτρα σε τυχόν αποκλίσεις από την κανονικότητα (ακαδημαϊκές επιτυχίες, αξιολόγηση, βαθμολογίες, διαγνώσεις). Η συνάρτηση της εξουσιαστικής σχέσης με την παραγωγή και την εφαρμογή της γνώσης στην πειθαρχία γίνεται κατανοητή στη διπλή λειτουργία του ταξινομικού πίνακα ως γνωσιολογικού εργαλείου και ως ελεγκτικού μηχανισμού. Ταξινομούμενοι οι άνθρωποι ελέγχονται. Ταυτοχρόνως, η ταξινόμηση είναι προϊόν γνώσης και προϋπόθεση για μελέτη (Πεπόνης 1994: 26-27).

Ο Φουκώ αναλύει τη λειτουργία της εξέτασης σε συνάρτηση με τις τεχνικές της ιεραρχικής επιτήρησης, που επιτηρεί, και των τεχνικών της κύρωσης, που κανονικοποιεί, στη διαμόρφωση των πειθαρχικών τεχνικών και της πειθαρχικής κοινωνίας. Η εξέταση συγκροτεί τα άτομα ως αντικείμενα εξουσίας-γνώσης: τι γνωρίζουν τα υποκείμενα, τι αναμένεται από αυτά αλλά και ποια είναι τα υποκείμενα και ποια ενδεχομένως διορθωτική παρέμβαση χρειάζονται (εξατομικευμένη διδασκαλία, τμήμα ένταξης). Η εξέταση συνιστά δηλαδή ένα μηχανισμό αντικειμενοποίησης, καθιστά τα άτομα ορατά και επιβάλλει πάνω τους ένα είδος επιτήρησης, που επιτρέπει την αξιολόγηση, την ταξινόμηση και την τιμώρηση. Οι τεχνικές εξέτασης μέσω των μηχανισμών των Επιστημών του Ανθρώπου (παρατήρηση, καταγραφή, μέτρηση, αρχειοθέτηση) αντλούν γνώσεις, πληροφορίες από τα άτομα – μαθητές/τριες και κατασκευάζουν μια «αντικειμενική» αλήθεια για κάθε άτομο. «Γνώση και εξουσία συναντώνται στην πρακτική της εξέτασης» (Σολομών 1994: 133). Επομένως, στο εκπαιδευτικό σύστημα η τεχνολογία της πειθαρχικής εξουσίας καθίσταται δυνατή με την υιοθέτηση συγκεκριμένων στρατηγικών, όπως είναι: η ιεραρχική επιτήρηση, η εξειδίκευση της επιτήρησης και η ενσωμάτωση της στις παιδαγωγικές σχέσεις, η κανονιστική κύρωση που διαπερνά όλους τους πειθαρχικούς θεσμούς συγκρίνει, ιεραρχεί, εξομοιώνει και αποκλείει, δηλαδή κανονικοποιεί. Τέλος, η εξέταση που συνδυάζει τις παραπάνω στρατηγικές και οδηγεί στην καθυπόταξη των ατόμων (Μαγγίνη 2008: 241). Οι πειθαρχίες (*disciplines*) λειτουργούν ως συστήματα ελέγχου και παραγωγής του λόγου στο θεσμικό επίπεδο, μέρος του οποίου είναι και το

πειθαρχικό σύστημα της εκπαίδευσης. Ο έλεγχος των κλάδων γνώσης και πειθαρχιών είναι αντικείμενο εξουσιαστικών, πολιτικών και άλλων αντιπαραθέσεων.

Όπως αναφέρει ο Σολομών:

«Δεν υφίσταται πειθαρχία (*discipline*) χωρίς αναφορά στην παραγωγή γνώσης ή την αναπαραγωγή της (μάθηση-αγωγή), όπως και δεν υφίσταται παραγωγή ή αναπαραγωγή γνώσης χωρίς αναφορά στην πειθαρχία. Οι έννοιες πειθαρχία (*discipline*) και γνώση (*connaissance*) αλληλοεμπεριέχονται. Αυτή η δυάδα εννοιών μπορεί ίσως να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός πρίσματος για τη θεώρηση των τρόπων ελέγχου, ρύθμισης και συγκρότησης υποκειμένων στις σύγχρονες κοινωνίες»(Σολομών 1994: 7).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στην έννοια πειθαρχία. Συμφωνά με το λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας της Πύλης για την Ελληνική Γλώσσα² σημασία της λέξης πειθαρχία (πείθω + άρχω) είναι: η υπακοή σε κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων ή ενός συνόλου και εξασφαλίζουν την τάξη. Η λέξη *discipline*, που έχει συμβάλει στην νεώτερη σηματοδότηση της πειθαρχίας προέρχεται από το λατινικό *discere* και ορίζεται ως πράξη και τρόπος μάθησης, ως εκπαίδευση, ηθική καθοδήγηση και επιρροή. Η πιο συνηθισμένη σημασία της λέξης πειθαρχία-*discipline* αναφέρεται στη διακυβέρνηση ατόμων και ομάδων ατόμων, ενώ άμεσα παραπέμπει στην πολιτική έννοια της εξουσίας αλλά και στην έννοια της γνώσης και της μάθησης. Η πειθαρχία-*discipline*, συγκροτείται από «σύνολο κανόνων και επιρροών μέσω των οποίων μπορούν να κυβερνηθούν τα πνεύματα και να διαμορφωθούν οι χαρακτήρες», αναφέρεται άμεσα στη συγκρότηση των ατόμων, μέσω αγωγής και μετάδοσης γνώσης, με αποτέλεσμα την κυβέρνηση των ψυχών και των σωμάτων, άρα την κυβέρνηση των ατόμων. Η πειθαρχία ορίζεται ως μια ικανότητα να συμπεριφέρεται κανείς και να εργάζεται με ελεγχόμενο τρόπο, σύμφωνα με ένα σύνολο κανόνων. Η πειθαρχία αναφέρεται ως απαραίτητη προϋπόθεση, επίσης, και στην κατάκτηση της γνώσης, ενέχει τον αυτοέλεγχο, αυτοπεριορισμό ή κατάκτηση των οποίων απαιτεί μακρόχρονη και επίμονη διαδικασία εκπαίδευσης. Εξάλλου η λέξη *discipline* ορίζεται και ως γνωστικός κλάδος, προϊόν μιας ταξινόμησης του κόσμου της γνώσης αλλά και ως πρακτικής παραγωγής – αναπαραγωγής της γνώσης, που λειτουργεί

² https://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%B5%CE%B9%CE%B8%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%AF%CE%B1&dq= (ανακτήθηκε 13.02.2020).

σε συγκεκριμένο πλαίσιο, υπακούει σε αρχές ή κανόνες και υπόκειται σε ρυθμισμένες διαδικασίες και σχέσεις (Σολομών,1994: 7)³.

Στη φουκωική σκέψη η εξουσία, δεν είναι αποκλειστικά αρνητική δύναμη καταπίεσης, αλλά είναι παράλληλα μια παραγωγική δύναμη που παράγει λόγους, γνώσεις, πειθαρχίες, τεχνικές και πιθανές νέες θέσεις για το υποκείμενο. «Η πειθαρχία κατασκευάζει άτομα, είναι ειδική τεχνική μιας εξουσίας που χρησιμοποιεί τα άτομα τόσο ως αντικείμενα όσο και ως εργαλεία για την άσκησή της» (Φουκώ 2011γ: 195). Πιο συγκεκριμένα, ο Φουκώ ορίζει την πειθαρχία: «ως ιδιαίτερο τρόπο άσκησης ελέγχου των εξουσιαζόμενων, έτσι ώστε η υποταγή τους να έχει ως στόχο στην παραγωγική χρησιμοποίηση των δυνάμεων τους»(Φουκώ 2011γ: 158).

Σύμφωνα με τον Φουκώ: «Η πειθαρχία με την έννοια της διακυβέρνησης (*la gouvernance*) επί των άλλων (κυριάρχηση, πειθάρχηση) έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ρυθμισμένων ατόμων και χαρακτηρίζει τις σύγχρονες μορφές άσκησης της εξουσίας» (Φουκώ 2011α: 91). Σε αντίθεση με τις μορφές βίας που στηρίζονται στη βία και το φόβο, οι σύγχρονες μορφές άσκησης βίας, έχουν πιο ήπιο χαρακτήρα, στοχεύοντας στην κοινωνικοποίηση και τον έλεγχο των σωμάτων. Γύρω τους έχουν αναπτυχθεί οργανωμένα συστήματα τεχνικών αναφορικά με τη γνώση. Οι τεχνικές ανάλογα με το ρόλο που επιτελούν διακρίνονται σε τεχνικές άντλησης και σε τεχνικές μετάγγισης της γνώσης. Οι πειθαρχικές τεχνικές άντλησης πληροφορίας και γνώσης (παρατήρηση, εξέταση, μέτρηση) για το άτομο ως αντικείμενο αποτελούν πρωταρχικό συστατικό των συγχρόνων μορφών άσκησης εξουσίας, διότι γνωρίζοντας το υποκείμενο μπορούν να παρέμβουν αποτελεσματικότερα.

Συνοψίζοντας, οι Επιστήμες του Ανθρώπου και πειθαρχικοί μηχανισμοί έχουν όμοιες τεχνικές για την άντληση γνώσης για το υποκείμενο: επιτήρηση, παρατήρηση, εξέταση, μέτρηση. Έχει σημασία για την μελέτη μας να τονιστεί η ομοιότητα των εργαλείων και των τεχνικών άντλησης γνώσης των πειθαρχικών μηχανισμών με εργαλεία και τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και των Επιστημών του Ανθρώπου, οι οποίες εφαρμόζονται και στον θεσμό της εκπαίδευσης. Όπως αναφέρουν οι Dreyfus και Rabinow: «Οι κοινωνικές επιστήμες εξελίχθηκαν σε μήτρα εξουσίας» (Dreyfus & Rabinow 1983: 160). Η πειθαρχία είναι μια μορφή γνώσης και αποδοχής της γνώσης, οι

³ Ο Ι.Σολομών στο *Πειθαρχία και Γνώση*: εισαγωγικές σημειώσεις αναφέρεται στον όρο πειθαρχία (ετυμολογικά και σημασιολογικά) και παραπέμπει σε τρεις μελετητές Durkheim, Foucault, Bernstein οι οποίοι μελέτησαν ενδελεχώς της έννοιας της πειθαρχίας (σσ.7-10).

πειθαρχικοί μηχανισμοί δρουν πάνω στην εμπειρία των ατόμων και έτσι συμμετέχουν στη διαμόρφωση και τη συγκρότηση της συνείδησής τους. Οι πειθαρχικές τεχνικές μετάδοσης γνώσης στο άτομο έχουν ως σκοπό την κανονικοποίηση, την κοινωνικοποίηση και τον μετασχηματισμό του ατόμου. Οι τεχνικές αυτές διακρίνονται σε τεχνικές ρητής(μέθοδοι διδασκαλίας, οργάνωση χρόνου και χώρου, Α.Π., γνωστικά αντικείμενα, σχολικά εγχειρίδια) και άρρητης μετάδοσης της γνώσης (αξίες, στάσεις, κανόνες), που έχουν ως στόχο την άντληση γνώσης για το υποκείμενο αλλά και την μετάδοση γνώσεων σε αυτό. Οι πειθαρχικές τεχνικές άντλησης της γνώσης προϋποθέτουν και την άσκηση πειθαρχικών τεχνικών μετάδοσης της γνώσης (δοκιμασίες, εξετάσεις, παρατήρηση, μετρήσεις, αξιολογήσεις) (Σολομών 1994: 7-8). Επομένως, η άντληση γνώσης αποκτά σημασία εφόσον μπορεί να ασκηθεί πάνω σε διαμορφωμένο, αλλά και μετασχηματιζόμενο υποκείμενο επιφέροντας τροποποιήσεις στη δράση του.

Στη φουκωική σκέψη τα άτομα είναι έγκλειστα ορισμένων αντιλήψεων σχετικά με τον εαυτό τους και τη συμπεριφορά τους. Τα άτομα είναι πάντοτε ενταγμένα σε δίκτυα σχέσεων εξουσίας-γνώσης, τα οποία θέτουν κανονιστικά όρια και όπου τα άτομα ετεροπροσδιορίζονται ενταγμένα σε αυτά. Η υποκειμενικότητα και ταυτότητα δεν είναι φυσικές ουσίες, αλλά καθορίζονται από πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Για τον Φουκώ: «Η υποκειμενικότητα, η ταυτότητα και η ατομικότητα συνιστούν ένα μείζων πολιτικό πρόβλημα» (Φουκώ 2011α: 92). Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι πλήρως δεδομένα και δεν είναι λόγος παραίτησης και απογοήτευσης. Αντιθέτως, αποτελούν την αφετηρία για την ανάπτυξη μιας πολιτικής δράσης που θα οδηγήσει σε μια αναδιαπραγμάτευση των ορίων που του έχουν τεθεί επαναπροσδιορίζοντας τον εαυτό του και την αλήθεια του, αλλά και μετασχηματίζοντάς τον. Η προτροπή του Φουκώ είναι να δουλέψουν τα άτομα πάνω στον εαυτό τους, να τον καταστήσουν έργο τέχνης. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η συνειδητοποίηση ότι αυτό που είναι τα άτομα δεν είναι προϊόν κάποιας φύσης ούτε των ελεύθερων επιλογών που έχουν κάνει, αλλά αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης που έχουν γίνει μέρος της ύπαρξής τους επιβάλλοντας καθεστώτα αλήθειας για το ποια είναι τα υποκείμενα.

Υπό τη φουκωική θεωρία, το υποκείμενο διαθέτει την ικανότητα να δρα εναντίον της εξουσίας και να μετασχηματίσει τον εαυτό του, επειδή το βασικό χαρακτηριστικό των σχέσεων εξουσίας δεν είναι η καταστολή, αλλά η παραγωγή υποκειμενικοτήτων και αντιστάσεων. Ο Καραλής σημειώνει ότι: «Η γενεαλογική προσέγγιση του Φουκώ

αναδεικνύει ότι οι κοινωνικές ταυτότητες στις οποίες βασίζονται οι ιεραρχίες δεν είναι κάτι φυσικό και αυτονόητο, αλλά είναι το αποτέλεσμα λόγων και πρακτικών που μπορούν να μετασχηματιστούν» (Καραλής 2014β: 100-101) και συμπληρώνει ότι: «Η μεγάλη συνεισφορά του γενεαλόγου Φουκώ έγκειται στο ότι δεν μελετά τον ανθρωπισμό⁴ με όρους που ο τελευταίος έχει θέσει. Αντιθέτως, τον προσεγγίζει ως ένα λόγο που αποτελεί μέρος του πλέγματος εξουσίας-γνώσης που συγκροτεί τα άτομα ως υποκείμενα» (Καραλής 2014β: 102). Σύμφωνα με τα παραπάνω, στις δυτικές κοινωνίες σήμερα οι ίδιες οι πρακτικές παραγωγής γνώσης, επιτελούνται επί το πλείστον, σε οριοθετημένο πλαίσιο σχηματισμών λόγου, μέσα σε συγκεκριμένα πολιτικά, οικονομικά και θεσμικά «καθεστώτα παραγωγής αλήθειας» (Φουκώ 2007: 36). Συνιστούν ελεγχόμενες λίγο ή πολύ ελεγχόμενες κατά μία έννοια «πειθαρχικοποιημένες» πρακτικές. Η παραγωγή επιστημονικής γνώσης είναι ένας κόσμος εξουσίας, που διέπεται από ιστορικά διαμορφωμένα σύνορα, από διαιρέσεις, κανόνες, απαγορεύσεις, ιεραρχίες και ελέγχους. Ο Σολομών υπογραμμίζει: «Η έννοια της αλήθειας είναι ένα σύνολο κανόνων σύμφωνα με τους οποίους χωρίζεται το αληθές από το ψευδές και αποδίδονται στο αληθές ειδικά αποτελέσματα εξουσίας» (Σολομών 1994: 122).

Συμπερασματικά, ο Φουκώ έχει προτείνει έναν τρόπο θεώρησης των κλάδων και των τρόπων παραγωγής γνώσης, της παραγόμενης αλήθειας και της επιστημονικής αντικειμενικότητας ως το αποτέλεσμα των θεμελιωδών αλληλοεμπεριεχόμενων πρακτικών γνώσης-εξουσίας και των ιστορικών σχηματισμών τους και μετασχηματισμών τους. Ασχολήθηκε, κυρίως, με τις διαδικασίες και τους κανόνες με τους οποίους αναδύθηκαν και συγκροτήθηκαν ιστορικά οι λόγοι ή σχηματισμοί λόγου ιδιαίτερα στην περιοχή των Επιστημών του Ανθρώπου. Οι λόγοι αυτοί καθόρισαν τη λειτουργία της κοινωνίας με βάση το δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό, το οποίο

⁴ Πολιτιστικό κίνημα (λογοτεχνικό, φιλολογικό και φιλοσοφικό), που συνδυάζεται με την καλλιτεχνική Αναγέννηση των ευρωπαϊκών κρατών κατά τον 15^ο και 16^ο αι. Ξεκινά από την τάση προς μόρφωση, την αγωγή και την πνευματική και σωματική καλλιέργεια του ανθρώπου, η οποία εμπνέεται από τα ιδεώδη των κλασικών φιλοσόφων και γενικά του κλασικού πολιτισμού. Αποβλέπει στη σύμμετρη ανάπτυξη της ανθρώπινης ψυχής, την οποία προσπαθεί, με την επιστροφή στα κλασικά πρότυπα, να απαλλάξει από τις δεσμεύσεις και την παραδοσιακή πειθαρχία, στην οποία την είχαν οδηγήσει ο Μεσαίωνας και οι μονομέρειες της εκκλησιαστικής αγωγής. Οι προεκτάσεις του κινήματος αυτού έχουν στόχους ηθικούς (με ιδεώδες την ανοχή), πολιτικούς και κοινωνικούς (που αποβλέπουν στην ελεύθερη και ανθρωπιστική πρόοδο των ανθρώπινων κοινωνιών και των κρατικών συστημάτων), αισθητικούς (που αναζητούν το ανθρώπινο ιδεώδες του κάλλους, με τον τρόπο που το επεδίωξε η κλασική τέχνη) και φιλοσοφικού (που τείνουν προς την ανάδειξη της ανθρώπινης προσωπικότητας σε ιερή, ανώτερη αξία). https://greek_greek.enacademic.com.

αναδείχθηκε από τους πειθαρχικές πρακτικές μελέτης, παρατήρησης και καταγραφής της υποκειμενικότητας. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η εξουσία διαχέεται από τα υποκείμενα, αλλά παράλληλα δημιουργεί τα υποκείμενα, υπάρχει το περιθώριο αντίστασής και δημιουργίας νέων όρων ύπαρξης και δράσης; Ο Φουκώ συμπληρώνει τη θεώρησή του, ότι υπάρχουν περιθώρια αντίστασης εντός πάντοτε των ορίων που ορίζουν οι εκάστοτε κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες και δρα το υποκείμενο. Στη σύλληψη αυτή το υποκείμενο δεν είναι απλώς δέκτης μιας ανώτερης οργανωμένης δράσης αλλά και «ένα δρων υποκείμενο», που περιορίζεται, καταπιέζεται, πείθεται παράλληλα αντιστέκεται, δρα αλλά προτρέπεται, παρακινεί και παράγει (Φουκώ 1991: 92). Η παραπάνω προβληματική βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Αφενός, η θεώρηση του Φουκώ για τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, μπορεί να προσφέρει ένα εννοιολογικό πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας στη προσέγγιση των διάφορων μορφών εκπαιδευτικής δράσης⁵. Αφετέρου, η δυνατότητα αντίστασης δεν είναι κάτι έξω από τους λόγους και τις πρακτικές της εκπαίδευσης και των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, αλλά εντός του εκπαιδευτικού θεσμού ως ένα δυναμικό πεδίο κοινωνικών μετασχηματισμών και αλλαγών. Το όψιμο έργο του Φουκώ για τη συγκρότηση του υποκειμένου ως επιμέλεια εαυτού, συνεξετάζεται με το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση.

3.2 Διαφωτισμός και υποκειμενοποίηση: η στροφή από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης στις τεχνικές του εαυτού

Η έννοια της υποκειμενικότητας (*subjectivation*) και ο τρόπος συγκρότησής της διαπερνά από άκρη σε άκρη το έργο του Φουκώ. Το κείμενο *Τι είναι Διαφωτισμός*⁶ ανήκει στην ύστερη περίοδο και εντάσσεται στην προσπάθεια ανανέωσης της θεωρίας περί συγκρότησης του υποκειμένου. Για τον Φουκώ το υποκείμενο ήταν πάντα στο κέντρο του ενδιαφέροντος των ερευνών του. Μάλιστα, παρατηρείται προς το τέλος της ζωής του μια αναπάντεχη στροφή στο ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου. Από

⁵ Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η διδακτορική διατριβή της Τζένου Ευλαλίας: *Πειθαρχία και Υποκειμενικότητα στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας των φυλακών: Το παράδειγμα του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των Διδακτικών Φυλάκων Διαβατών* (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), στην οποία αναπτύσσει το ζήτημα της λειτουργίας ενός σχολείου εντός των φυλακών. Πιο συγκεκριμένα η διερώτηση είναι: τι μπορεί να συνιστά, τόσο για τη συγκρότηση του ίδιου του σχολείου όσο και για τα υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτό, δηλαδή τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς, αυτή η αντιθετική και ιδιόζουσα συνύπαρξη του «σχολικού θεσμού εντός του κυρίαρχου σωφρονιστικού» (σ.3).

⁶ Το κείμενο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στα αγγλικά το 1984, συμπεριλήφθηκε στην έκδοση *The Foucault Reader* του Paul Rabinow. Στην παρούσα ενότητα αξιοποιείται η ελληνική έκδοση: *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Ροζάνη, Έρασμος, Αθήνα 1988.

τη συγκρότηση του υποκειμένου εντός των ιστορικών καθεστώτων της εξουσίας (*pouvoir*)-γνώσης(*savoir*),στη αυτό-διαμόρφωσή του μέσω πρακτικών ή τεχνολογιών εαυτού (*practices de soi*). Στην ενότητα αυτή επιχειρείται η διασαφήνιση της οπτικής του Φουκώ για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας με όρους αυτονομίας μέσω της καντιανής ανάγνωσης του διαφωτιστικού προγράμματος.

Κρίνεται απαραίτητη προϋπόθεση η εξέταση του κείμενου *Τι είναι Διαφωτισμός* για να γίνει πιο κατανοητή η μεθοδολογική μετατόπιση του Φουκώ. Στο κείμενο αυτό μελέτα το ζήτημα της υποκειμενοποίησης ασκώντας κριτική στον Διαφωτισμό, παράλληλα δίνοντας μια νέα προοπτική σε αυτή. Ο Φουκώ δεν απορρίπτει τον Διαφωτισμό γιατί πιστεύει ότι σε αντίθεση με τον ανθρωπισμό: «μπορεί να αποτελέσει τη βάση για να αναστοχαστούν τα άτομα ‘ποια είναι’» (Φουκώ 1988: 21). Ο Φουκώ ασκεί κριτική στους λόγους των Επιστημών του Ανθρώπου και στους λόγους τους που συνέβαλλαν στην κατασκευή του νεωτερικού υποκειμένου. «Ο Διαφωτισμός που ανακάλυψε τις ελευθερίες επινόησε και τις πειθαρχίες» (Φουκώ 2011γ: 252). Αυτό σημαίνει ότι διατηρεί μια αρνητική ή απορριπτική στάση στο Διαφωτισμό; Το ερώτημα αυτό είναι παραπλανητικό όπως το θέτει και ο Φουκώ, το ζήτημα δεν είναι να ταχθούμε υπέρ ή εναντίον του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός καθόρισε με συγκεκριμένο τρόπο την πορεία της σύγχρονης φιλοσοφίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάποιος πρέπει να είναι πολέμιος ή υπέρμαχος του Διαφωτισμού (Φουκώ 1988: 23)

Ο Φουκώ πραγματεύεται το ερώτημα «τι είναι Διαφωτισμός;» και διαλέγεται με το σχετικό κείμενο του Καντ⁷. Σύμφωνα με τον Φουκώ: «Η σύγχρονη φιλοσοφία δεν έχει απαντήσει ικανοποιητικά στο καίριο αυτό ερώτημα αλλά ούτε έχει απαλλαχτεί από αυτό». Γιατί είναι σημαντική η απάντηση προς τη σημασία του Διαφωτισμού; «Μια πρώτη απάντηση αναφορικά για την επίδραση του Διαφωτισμού, είναι ότι έχει καθορίσει το παρόν, το τι είμαστε, τι σκεφτόμαστε, τι πράττουμε» (Φουκώ 1988: 7). Η απάντηση στο ερώτημα «Τι είναι Διαφωτισμός;» έχει σημασία τόσο για τον Γάλλο φιλόσοφο όσο και για τη σύγχρονη φιλοσοφία, διότι καθόρισε τον ρόλο του υποκειμένου και τους λόγους των επιστημών στην εποχή της νεωτερικότητας. Ο Διαφωτισμός έθεσε το πρόβλημα της σχέσης του ανθρώπου με το παρόν, ως ιστορικού τρόπου ύπαρξής του, καθώς και της θεσμοθέτησης του εαυτού ως αυτόνομου

⁷ Ο Καντ έγραψε το δοκίμιο «*Τι Είναι Διαφωτισμός;*» το 1784. Το δοκίμιο αυτό έχει ως σημείο αναφοράς ο Φουκώ στη δική του επιχειρηματολογία για τον Διαφωτισμό και τη διατύπωση του ερωτήματος «ποιοι είμαστε εμείς αυτή τη στιγμή της ιστορίας;».

υποκειμένου. Για τον Φουκώ, ο Καντ ήταν ο πρώτος φιλόσοφος, ο οποίος έθεσε το ερώτημα:

«Ποιοι είμαστε εμείς αυτή τη στιγμή της ιστορίας; Αυτό το ερώτημα είναι συγχρόνως εμείς και η παρούσα κατάσταση μας με την οποία αυτό αναλύει» και συγχρόνως ότι είναι «ο πρώτος φιλόσοφος που προτείνει ως φιλοσοφικό καθήκον την ανάλυση όχι μόνο του συστήματος ή των μεταφυσικών θεμελίων της επιστημονικής γνώσης αλλά ενός ιστορικού συμβάντος, ενός συμβάντος πρόσφατου και επίκαιρου» (Φουκώ 1991: 86).

«Η νεωτερικότητα του κειμένου αυτού(Καντ)φαίνεται πώς βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι απεικονίζει το σήμερα ως διαφορά μες στην ιστορία και ως κίνητρο για ένα συγκεκριμένο φιλοσοφικό έργο» (Φουκώ 1988: 15).

Σύμφωνα με τον Φουκώ δεν είναι όμως η πρώτη φορά που η φιλοσοφία επιχειρεί να στοχαστεί για το παρόν της ίδιας της φιλοσοφίας. Ο στοχασμός για το παρόν είχε τρεις μορφές: πρώτον, το παρόν μπορεί γενικά να αναπαρασταθεί ως ανήκον σε μια ορισμένη περίοδο του κόσμου, η οποία διακρίνεται από τις άλλες μέσω εγγενών χαρακτηριστικών, ή κάποιου δραματικού γεγονότος. Δεύτερον, το παρόν μπορεί να μελετάται ώστε να αποκρυπτογραφηθούν μέσα σε αυτό προδρομικά σημάδια ενός επερχόμενου γεγονότος. Τρίτον, το παρόν μπορεί να αναλυθεί ως σημείο μετάβασης από το σήμερα προς την ανατολή ενός καινούριου κόσμου (Φουκώ 1988: 8-10).

Ο Καντ⁸ θέτει το ερώτημα για τον Διαφωτισμό με διαφορετικό τρόπο και υπογραμμίζοντας δύο βασικά σημεία που βοηθούν στην κατανόηση του φιλοσοφικού ερωτήματος του παρόντος. Ο Διαφωτισμός⁹, αφενός, ορίζεται με αρνητικό τρόπο: «ως έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος»(Καντ 2014: 47) και, αφετέρου, συνιστά ερώτημα ως προς ποια διαφορά εισάγει το σήμερα σε σχέση με το χθες. Με τον όρο ανωριμότητα ο Καντ εννοεί μια ορισμένη κατάσταση της θέλησης η οποία υπακούει και αποδέχεται την εξουσία κάποιου άλλου. Η έξοδος από την ανωριμότητα παρουσιάζεται με αμφίσημο τρόπο, ως μια διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη αλλά παράλληλα και ως καθήκον και υποχρέωση. Επιπροσθέτως ως συλλογική διαδικασία αλλά και προσωπικά ως πράξη

⁸ Το 1778 ο Kant δημοσίευσε στο περιοδικό *Berlinische Monatsschrift* το περίφημο άρθρο του «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? [Τι είναι ο Διαφωτισμός]» στο οποίο περιλαμβάνονταν ο γνωστός ορισμός του διαφωτισμού: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα για την οποία φταίει ο ίδιος».

⁹ Στην παρούσα ενότητα χρησιμοποιούμε ως εγχειρίδιο αναφοράς το συλλογικό έργο: *Τι είναι Διαφωτισμός*, Κριτική, Αθήνα 2014, το οποίο συμπεριλαμβάνει το άρθρο του Kant: Απάντηση στο ερώτημα «Τι είναι διαφωτισμός» (σσ.47-57).

θάρρους, *aude sapere*: «τόλμησε να γνωρίσεις» (Καντ 2014: 47). Ο Διαφωτισμός πρέπει να θεωρείται ως μια διαδικασία που μετέχουν οι άνθρωποι συλλογικά άλλα και ως μια πράξη θάρρους την οποία οφείλουν να επιτελέσουν ατομικά. Οι άνθρωποι είναι ταυτοχρόνως στοιχεία και φορείς αυτής της διαδικασίας (Καντ 2014).

Σύμφωνα με τον Φουκώ: «Ο Διαφωτισμός ορίζεται με την τροποποίηση της προϋπάρχουσας σχέσης, η οποία συνδέει τη βούληση, την εξουσία και τη χρήση του Λόγου» (Φουκώ 1988: 10). Προϋποθέσεις εξόδου από την ανωριμότητα, σύμφωνα πάντα με τον Καντ, είναι: η πλήρης διάκριση μεταξύ περιοχών υπακοής και περιοχών χρήσης του λόγου. Αναφορικά και με τη χρήση του λόγου, αυτός διακρίνεται σε Δημόσια και Ιδιωτική χρήση και ο λόγος πρέπει να είναι ελεύθερος κατά τη δημόσια χρήση και πειθήνιος κατά την ιδιωτική του χρήση (Καντ 2014: 49-50). Βεβαίως, ο λόγος σχετίζεται άμεσα με την νόμιμη χρήση του και την πολιτική νομιμοποίηση του για να μπορεί να εξασφαλιστεί η αυτονομία του (Φουκώ 1998: 34). Ο Διαφωτισμός δεν είναι απλώς η διαδικασία η οποία εξασφαλίζει την προσωπική ελευθερία της σκέψης των ατόμων αλλά η καθολική, η ελεύθερη και η δημόσια χρήση του λόγου όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο αλλά ολόκληρης της ανθρωπότητας.

Ο Φουκώ (1988) προτρέπει τα άτομα να αρνηθούν αυτό που είναι και να κατασκευάσουν αυτό που θα μπορούσε να είναι προωθώντας νέες μορφές υποκειμενικότητας, απορρίπτοντας τον τύπο ατομικότητας που τους έχει επιβληθεί εδώ και πολλούς αιώνες. Το ερώτημα «το ποιοι είμαστε τώρα;», σε αυτή την ιστορική συγκυρία, είναι βασικό για την κατανόηση της κατάστασης που βιώνουμε, την συγκρότηση της ύπαρξής μας ως υποκείμενα. Παράλληλα είναι ένα κάλεσμα για τη δυνατότητα να τροποποιήσουμε την υποκειμενικότητα που μας έχει επιβληθεί με πιο δημιουργικούς τρόπους, εντός πάντοτε των ιστορικών συνθηκών που ζούμε και δρούμε. Προϋπόθεση είναι τα άτομα να αναγνωρίσουν τις ιστορικές συνθήκες που δημιουργούν εκείνο τον τύπο ή τον άλλο τύπο υποκειμενικότητας. «Πρέπει να έχουμε ιστορική συνείδηση της κατάστασης της οποίας ζούμε και θα πρέπει να βεβαιωθούμε για τον τύπο της πραγματικότητας με τον οποίο είμαστε αντιμέτωποι» (Φουκώ 1988: 76-77). Η θέση αυτή είναι επίκαιρη όσο ποτέ και αποτελεί πρόκληση για αναστοχασμό, κριτική σκέψη και δημιουργικό διάλογο με την ιστορική συγκυρία με την οποία είμαστε αντιμέτωποι και μια πρόκληση για μετασχηματισμό της κοινωνίας και του εαυτού.

Από φιλοσοφική άποψη, για τον Φουκώ έχει σημασία, εκτός από την εστίαση στο παρόν, ότι στο παρόν αυτό ανήκει, διαμορφώνεται και συγκροτείται το υποκείμενο. Το υποκείμενο δεν είναι εξωτερικός παρατηρητής, αντιθέτως αποτελεί μέρος του παρόντος, ενώ ταυτόχρονα στοχάζεται για τον εαυτό του. Η εννοιολόγηση του υποκειμένου αναδείχθηκε εμφαντικά με την έλευση της Νεωτερικότητας και του Διαφωτισμού. Η έννοια του υποκειμένου είναι διττή: το υποκείμενο νοούμενο αυτόνομα και το υποκείμενο νοούμενο ετερόνυμα. Υπόκειται στον εαυτό του και σε κάτι έξω από αυτό. Ο Διαφωτισμός προσέδωσε όρους ελευθερίας στο υποκείμενο. Το υποκείμενο δρα, εξωτερικεύεται και τείνει να εκπληρώσει τις εγγενείς φυσικές ιδιότητες.

Η ανάλυση της φουκωικής σκέψης πρέπει να κατανοηθεί μέσα από τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες του ιστορικού συμβάντος του Διαφωτισμού και που έχει ως σημείο εκκίνησης την ίδια την νεωτερικότητα. Είναι ο τρόπος ερμηνείας της ιστορικής κατάστασης και συγκυρίας, η οποία διαμορφώθηκε στο εσωτερικό των κοινωνιών της νεωτερικότητας. Πρόκειται για τον φιλοσοφικό στοχασμό που έθεσε ερωτήματα για τη σχέση υποκειμένου με την αλήθεια, στο γνωσιοθεωρητικό, ιστορικό, πολιτικό και ηθικό πεδίο μέσα από τους εκπροσώπους της νεωτερικής σκέψης (Kant, Hegel, Stirner, Nietzsche). Για ένα τύπο σκέψης που συνεχώς αποδεικνύει τη νεωτερικότητα και τη ριζοσπαστικότητα θέτοντας στον εαυτό του το ερώτημα της φιλοσοφικής και ιστορικής αυτογνωσίας: Τι είναι Διαφωτισμός; (Φουκώ 2011: 24).

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να γίνει μια μικρή αναφορά στον όρο νεωτερικότητα και τη σχέση της με το κίνημα του Διαφωτισμού ως προς τις θέσεις τους για το υποκείμενο. Ο όρος νεωτερικότητα είναι δηλωτικός μιας ιστορικής περιόδου, η οποία διαφοροποιείται από άλλες προηγούμενες. Η έναρξή της τοποθετείται χρονολογικά κατά τον 18^ο αιώνα, την εποχή της κορύφωσης του κινήματος του Διαφωτισμού και ως καταληκτικό όριο μπορεί να θεωρηθεί οι τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Η νεωτερικότητα είναι συνυφασμένη ως προς τα τυπικά χαρακτηριστικά της με τις προοπτικές και το παράδειγμα του Διαφωτισμού, που στρέφεται και ταυτίζεται με τη γραμμική πρόοδο, την απόλυτη, αντικειμενική αλήθεια και τον ορθολογισμό. Η αναγωγή της νεωτερικότητας στον Διαφωτισμό συνεπάγεται την πίστη στον ορθό λόγο και την ανθρώπινη λογική, την πρόοδο των επιστημών που στοχεύει στην απελευθέρωση και την χειραφέτηση του ανθρώπου (Ασημάκη 2011: 101-102).

Σύμφωνα με το πρόγραμμα του Διαφωτισμού, το υποκείμενο μέσω του Λόγου ξεφεύγει από τα δεσμά της αυθεντίας. Διαφωτισμός είναι η εποχή της κριτικής και η υποκειμενικότητα σύστοιχη έννοια με την ορθολογικότητα και την ελευθερία. Το υποκείμενο στο Διαφωτισμό, σύμφωνα με το κείμενο του Καντ, εννοιολογείται στο πλαίσιο της σχέσης βούληση, αυθεντία, χρήση του Λόγου. Ο Καντ περιγράφει τον Διαφωτισμό: «ως τη στιγμή που η ανθρωπότητα εμφανίζεται να θέτει σε χρήση τον δικό της λόγο χωρίς να υπόκειται στην εξουσία» (Καντ 2014: 47). Βέβαια είναι αναγκαία, όπως σημειώνει ο Φουκώ, η κριτική, αφού ο ρόλος της είναι να καθορίσει τους όρους κάτω από τους οποίους νομιμοποιείται η χρήση του Λόγου, ώστε να προσδιορίσει τι μπορεί να γνωρίσει, τι πρέπει να γίνει και τι πρέπει να ελπίζει. «Η κριτική αποτελεί το εγχειρίδιο του Λόγου που θεμελιώθηκε μέσα στο Διαφωτισμό και αντιστρόφως ο Διαφωτισμός είναι η εποχή της κριτικής» (Φουκώ 1988: 14).

Ο Φουκώ διαλέγεται με τον Καντ για την εννοιολόγηση του υποκειμένου και τοποθετείται αρνητικά απέναντι στο υπερβατολογικό υποκείμενο, το οποίο χρησιμοποιεί τον λόγο ενάντια στην αυθεντία. Ο Φουκώ αντιτίθεται σε ό,τι κωδικοποιείται ως υποκείμενο του Διαφωτισμού, με τη γενικευμένη αντίληψη του πρωταρχικού, του κυρίαρχου και αυτόνομου, ουσιωδώς ελεύθερου ατόμου, που προϋπάρχει του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου και των συναφών σχέσεων εξουσίας, τις οποίες υφίσταται κατά τρόπο δευτερογενή, εξωτερικό και επουσιώδη. Απεναντίας, ο Φουκώ υποστηρίζει ότι το υποκείμενο, συγκροτείται ταυτόχρονα από το καθεστώς εξουσίας που περιβάλλεται ή το δημιουργεί εξ αρχής. Η εξουσία δεν είναι μόνο θεωρητικό ζήτημα, είναι μέρος της εμπειρίας των ατόμων. Υποστηρίζει ότι η σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εξουσία, είναι συγκροτητική και ουσιώδης. Το υποκείμενο παράγεται στο πλαίσιο ιστορικά διακριτών καθεστώτων εξουσίας και γνώσης (Φουρτούνης 2010: 66).

Στη φουκωική προβληματική η βούληση του υποκειμένου ετεροκαθορίζεται, γιατί η ουσία του υποκειμένου συγκροτείται εξ αρχής από το κανονιστικό πλαίσιο της εξουσίας. Κάθε υποκείμενο τροποποιείται ουσιωδώς από την κοινωνία της εποχής του. Ο Διαφωτισμός για τον Φουκώ συνιστά ένα διακριτό, καθεστώς εξουσίας-γνώσης, το οποίο παράγει το υποκείμενο και το προσιδιάζει. Στο σχήμα του Καντ, βούληση, αυθεντία, χρήση του Λόγου αντιπαραβάλλεται στο φουκωικό σχήμα υποκειμενικότητα, εξουσία γνώση, στο πλαίσιο του οποίου συγκροτείται το υποκείμενο. Η γνώση δηλαδή

κυκλοφορεί και λειτουργεί σε συνάρτηση με τις σχέσεις της με την εξουσία, οι οποίες καθορίζουν την ταυτότητα του υποκειμένου.

«Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή και ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει δια της ίδιας του ατομικότητας, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τον αναγνωρίζει και τον όποιο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίσουν στα άτομα αυτά. Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα. Υπάρχουν δύο έννοιες στη λέξη υποκείμενο: υποκείμενο υποταγμένο στον άλλο μέσω ελέγχου και της εξάρτησης, και το υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια την ταυτότητά του μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Στις δυο αυτές περιπτώσεις η λέξη υποδηλώνει μια μορφή εξουσίας που καθυποτάσσει και καθιστά κάποιον υποτελή»(Φουκώ 1991: 81).

Η κριτική εξέταση του υποκειμένου θα ενταχθεί στο πλαίσιο της κριτικής της νεωτερικότητας και του Διαφωτισμού κάνοντας τη μετατόπιση από το υπερβατολογικό υποκείμενο στο υποκείμενο το εντασσόμενο σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια. Ο Φουκώ βλέπει το άτομο ως αντικείμενο και όχι ως υποκείμενο και εξετάζει τις συνθήκες συγκρότησης του υποκειμένου με όρους γλώσσας (Αρχαιολογία) και κοινωνικών πρακτικών (Γενεαλογία). Στον ύστερο Φουκώ, μέσω τεχνολογιών του εαυτού (Ηθική) θα παρατηρηθεί μια στροφή στη σκέψη του για τη δυνατότητα αυτοπαραγωγής του υποκειμένου. Κατά συνέπεια, ο Φουκώ επιχειρεί να αναστοχαστεί πάνω στις προϋποθέσεις και τους όρους της ενηλικίωσης του ανθρώπου στην νεωτερικότητα, και να θέσει, με όση σαφήνεια του επιτρέπει το εγχείρημά του, τις προκείμενες για έναν επαναπροσδιορισμό τόσο της «ανωριμότητας» όσο και των ιστορικών κοινωνικών, πολιτισμικών συνθηκών της εξόδου από αυτήν.

Στο πολυσχιδές έργο του Φουκώ, όπως έχει επισημανθεί, διακρίνονται δύο διαφορετικές τοποθετήσεις αναφορικά με τη συγκρότηση του υποκειμένου. Στην πρώτη και μέση κυρίως περίοδο της γενεαλογικής προβληματικής το υποκείμενο συγκροτείται ως αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Στον ύστερο Φουκώ, της ηθικής προβληματικής της σχέσης προς τον εαυτό, το υποκείμενο συγκροτείται μέσω πρακτικών εαυτού, όπου ενυπάρχει η δυνατότητα αυτοπαραγωγής του υποκειμένου. Έτσι, υπό το πρίσμα αυτής της κατανόησης, κατά τη μετάβαση από την προβληματική της συγκρότησης του υποκειμένου στο πλαίσιο ιστορικών «καθεστώτων εξουσίας-γνώσης» (την προβληματική της ετερο-υποκειμενοποίησης), στην προβληματική της αυτό-διαμόρφωσης του υποκειμένου μέσω πρακτικών ή τεχνολογιών εαυτού (την προβληματική της αυτο-υποκειμενοποίησης). Οι δύο αυτές τοποθετήσεις του

συγκροτούμενου υποκειμένου και εκείνη του συγκροτούντος υποκειμένου ορίζουν μια εύλογη αντινομία στη σκέψη του Φουκώ. Ο Φουρτούνης ονομάζει την αντινομία αυτή: «ως απορία του υποκειμένου», της οποίας οι ποικίλες εκφάνσεις παρέχουν τον συνεκτικό ιστό του συνολικού εγχειρήματος του Φουκώ. Ο Φουκώ διεκδικεί αναδρομικά, τη συνέχεια του έργου του υπό το πρίσμα της απορίας του υποκειμένου, η οποία βρίσκει την κομβική εκδοχή της στην απορία του Διαφωτισμού (Φουρτούνης 2009: 51· Φουρτούνης 2010: 67).

Ο Φουκώ στο *Τι είναι Διαφωτισμός* μετέρχεται της τακτικής της σύζευξης δυο ασυμβίβαστων προσδιορισμών του Διαφωτισμού. Από τη μια με όρους καθεστώτος εξουσίας-γνώσης, ως ένα ενδεχόμενο συμβάν, το οποίο έχει συγκροτήσει τα άτομα ως υποκείμενα και από την άλλη, ως προσωπική στάση, ως ήθος και καθήκον, του οποίου η πραγμάτωση εξαρτάται από προσωπική στάση του υποκειμένου. Η σύζευξη είναι απορητική και προφανώς η απορία του Διαφωτισμού είναι σύστοιχη με την απορία του υποκειμένου. Αφενός, το υποκείμενο του Διαφωτισμού συγκροτείται στο εσωτερικό του αντίστοιχου κοινωνικού πλαισίου (συνιστά αποτέλεσμα ή κατασκευή), δίδεται δηλαδή με όρους συγκροτούμενου υποκειμένου, αφετέρου, ο Διαφωτισμός επέρχεται όταν το ανθρώπινο υποκείμενο αναλαμβάνει για λογαριασμό του το καθήκον του αυτό-προσδιορισμού, της αυτονομίας, της κριτικής κτλ., δηλαδή δίδεται ως πρόταγμα χειραφέτησης, το οποίο επαφίεται στο συγκροτούν υποκείμενο να το πραγματοποιήσει(Φουρτούνης 2010: 82).

Συμφώνα με τις θεωρίες υποκειμενοποίησης, η εξουσία δεν είναι κατά πρώτο λόγο κατασταλτική. Η εξουσία νοείται πλέον ως πρωταρχικά θετική, ενεργητική, οργανωτική και παραγωγική. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εξουσία δεν είναι κατασταλτική, αλλά η καταστολή συνιστά δευτερογενή όψη της εξουσιαστικής σχέσης και όχι της ίδιας της ουσίας της. Η εξουσία παράγει και συγκροτεί το υποκείμενο, δεν το καταστέλλει. Η σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εξουσία είναι συγκροτητική και ουσιώδης, άρα το υποκείμενο συγκροτείται εντός της σχέσης αυτής. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι η υπαγωγή στην εξουσία είναι συγκροτητική του υποκειμένου που υπόκειται σε αυτή, ενώ το υποκείμενο συγκροτείται στο πλαίσιο ιστορικά διακριτών καθεστώτων εξουσίας-γνώσης. Κάθε ιστορικό πλαίσιο εξουσίας-γνώσης παράγει και προϋποθέτει το υποκείμενο, θέτει τα όρια υποκειμενικότητας, καθορίζει τις ιστορικές συνθήκες. Όπως σημειώνει ο Φουρτούνης:

«Η υποκειμενοποίηση, λοιπόν, ταυτίζεται με μια πρωταρχική υπαγωγή στην εξουσία, μέσω της οποίας ένα άτομο γίνεται υποκείμενο με τη διπλή σημασία της λέξης υποκείμενο, που κατά παράδοξο τρόπο προσδένει το αυτόνομο και αυτοτελές υποκείμενο των λόγων και των πράξεων του, στο αντίθετό του ή στην άρνηση του: στο υποκείμενο σε κάτι άλλο, με όρους ελέγχου και εξάρτησης δηλαδή μέσω εξουσίας» (Φουρτούνης 2009: 52).

Ο Φουκώ αρνείται να ταχθεί υπέρ ή κατά του Διαφωτισμού, τονίζοντας ότι αυτό που έχει σημασία είναι: «να προχωρήσουμε σε μια ανάλυση του εαυτού μας ως ιστορικά καθορισμένου ως ένα βαθμό από τον Διαφωτισμό λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά γεγονότα και τα γεγονότα της σκέψης που επιφέρουν κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς, μετασχηματισμούς στη γνώση, τους θεσμούς, τις πρακτικές, τις τεχνικές» (Φουκώ 1988: 21). Αυτά τα γεγονότα επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο τρόπο αναστοχαστικής σχέσης με το παρόν¹⁰. Η έξοδος από την ανωριμότητα είναι μια στάση και ένα ήθος, προϋποθέτει τη συγκρότηση του εαυτού ως αυτόνομου υποκειμένου, τη διαδικασία υποκειμενοποίησης που συντελείται εντός του ιστορικού πλαισίου και των σχέσεων εξουσίας μέσα στις οποίες κινούμαστε, συντελείται με άλλα λόγια εντός της νεωτερικότητας. Τα υποκείμενα οφείλουν να ενεργοποιήσουν την κριτική της ιστορικής και πολιτικής τους ύπαρξης (Ρεβώντ' Αλλόν 2011: 610).

Ο Διαφωτισμός ταλαντεύεται μεταξύ των λόγων του καθεστώτων εξουσίας-γνώσης και διαφυγής από το καθεστώς αυτό. Αυτή η ταλάντευση αφορά ένα νέο φιλοσοφικό ήθος. Το ήθος νοείται στον Φουκώ ως η δυνατότητα «να αναλύουμε και να σκεφτόμαστε τα όρια» (Φουκώ 1988: 29). Το αρνητικό ερώτημα του Καντ διατυπώνεται θετικά από τον Φουκώ. Από το καντιανό «ποια τα όρια της γνώσης;» καταλήγει κανείς στο φουκωικό «να μετασχηματίσουμε τη κριτική που οδηγεί στην μορφή του αναγκαίου ορίου σε μια πρακτική κριτική που παίρνει τη μορφή μιας πιθανής υπέρβασης» (Φουκώ 1988: 24). Ο Διαφωτισμός αποτελεί διακριτή εποχή όχι συνέχεια της ιστορίας. Ο Φουκώ αναγνωρίζει την προσφορά του Διαφωτισμού αναφορικά με το υποκείμενο, διότι του δίνει την ιδιότητα της δράσεως, εντός των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Ο Διαφωτισμός, λοιπόν, σύμφωνα με τον Φουκώ, έθεσε το πρόβλημα της σχέσης του ανθρώπου με το παρόν, του ιστορικού τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου, τη συγκρότηση του εαυτού ως

¹⁰ Συμφωνά με τον Olssen στο *Materialism and Education*, *Educating the self*: «Το αν το όραμα του Foucault είναι 'καθαρά αισθητικό'... Η αισθητική μορφή εδραιώνεται στη βάση της υπέρβασης των αξιώσεων του Διαφωτισμού προκειμένου να δημιουργηθούν νέες μορφές αυτονομίας και νέων τύπων κοινωνίας. Η αισθητική αυτοδημιουργία του Φουκώ είναι μια εναλλακτική στον καντιανό πρακτικό λόγο-στην πραγματικότητα σε όλους τους μοντερνιστές της ηθικής-γιατί μας βοηθά να δούμε την ηθική ζωή ως μια μορφή αυτοδημιουργίας παρά ως μορφή αυτογνωσίας»(σ.157).

αυτόνομου υποκειμένου. Αυτό που συνδέει τον Διαφωτισμό με τη θεώρηση του Φουκώ είναι η αποδοχή ή παραδοχή της ενεργοποίησης μιας στάσης δηλαδή «ενός φιλοσοφικού ήθους το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί ως διαρκής κριτική της ιστορικής μας εποχής» (Φουκώ 1988: 20). Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι για τον Φουκώ, ο Διαφωτισμός δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον ανθρωπισμό, με τις δύο έννοιες να βρίσκονται σε μια σχέση έντασης και όχι ταυτότητας. Τα θέματα του ανθρωπισμού, τα οποία παρουσίασαν διάφορες αξιολογικές κρίσεις, ανέδειξαν ιστορικά μια μεγάλη ποικιλία ως προς το περιεχόμενο και ως προς τις αξίες που συντήρησαν (Φουκώ 1988: 22-23). Το φιλοσοφικό ήθος χαρακτηρίζεται ως οριακή στάση και η κριτική, συνίσταται στο αναλύειν και σκέπτεσθαι στα όρια (Φουκώ 1988: 29).

Ο Φουκώ τονίζει ότι αυτό το οποίο προσφέρει η νεωτερικότητα, και αυτό που υπήρξε μεγάλο μέρος του κριτικού της σχεδίου, είναι ένας αναστοχασμός πάνω στο πώς τα άτομα έχουν συγκροτηθεί να είναι και πώς θα μπορούν να απαλλαγούν από τους περιορισμούς αυτής της συγκρότησης. Για τον Φουκώ το κείμενο του Καντ είναι ένας αναστοχασμός πάνω στο Διαφωτισμό γραμμένο από κάποιον που τον ζει. Το χαρακτηριστικό της νεότερης εποχής και του Διαφωτισμού για τον Φουκώ είναι ότι προωθεί την κριτική σκέψη κάποιου με το παρόν του, με σκοπό να διανοίξει νέους τρόπους ύπαρξης. Η διαδικασία αυτή είναι μια ιστορική ανάλυση και μια πρόκληση για αλλαγή (Todd 2019: 56). Η κριτική αυτή, σύμφωνα με τον Φουκώ, είναι μια διαδικασία ιστορικής διερεύνησης των γεγονότων τα οποία μας έχουν οδηγήσει να θεσμοθετήσουμε τον εαυτό μας και να αναγνωρίσουμε τον εαυτό μας ως υποκείμενο αυτού που πράττουμε, σκεφτόμαστε και λέμε. Η κριτική αυτή είναι γενεαλογική στο σχεδιασμό της και αρχαιολογική στη μέθοδό της.

«Αρχαιολογική, γιατί αναζητά τις στιγμές του λόγου και όχι καθολικών δομών κάθε λογής δράσης και πιθανής ηθικής στάσης, οι οποίες αρθρώνουν αυτό που πράττουμε και η κριτική είναι γενεαλογική με την έννοια ότι δεν θα συναγάγει από τη μορφή αυτού που είμαστε εκείνο το οποίο είναι αδύνατο να πράξουμε και να γνωρίσουμε αλλά θα διαχωρίζει από την ενδεχομενικότητα που μας έχει κάνει αυτό που είμαστε, την πιθανότητα να μην είμαστε, πράττουμε πλέον αυτό που είμαστε, πράττουμε ή σκεφτόμαστε» (Φουκώ 1988: 24-25).

Σύμφωνα με τον Φουκώ, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι η προώθηση μιας ανάλυσης του εαυτού ως ιστορικά καθορισμένου ως ένα βαθμό από τον Διαφωτισμό. Μια τέτοια ανάλυση προϋποθέτει μια σειρά ιστορικών ερευνών, οι οποίες δεν πρέπει να προσανατολίζονται στον πυρήνα του ορθολογισμού αλλά προς τα σύγχρονα όρια του

αναγκαίου, δηλαδή τι είναι ή δεν είναι απαραίτητο για την θέσπιση του εαυτού μας ως αυτόνομου υποκειμένου. Ο Διαφωτισμός είναι για τον Φουκώ ένα ξεχωριστό ιστορικό γεγονός, όχι συνέχεια της ιστορίας, και ως τέτοιο γεγονός περικλείει στοιχεία κοινωνικού μετασχηματισμού και επιβάλλει ένα συγκεκριμένο τρόπο αναστοχαστικής σχέσης με το παρόν. Τονίζοντας ότι το ήθος αυτό συνεπάγεται την άρνηση αυτού που ο Φουκώ αποκαλεί εκβιασμό του Διαφωτισμού, δηλαδή το να είμαστε υπέρ ή κατά του Διαφωτισμού, καταλήγει «Δεν έχει σημασία να επιλέξουμε από την μια την αποδοχή του Διαφωτισμού μένοντας πιστοί στην παράδοση του ορθολογισμού ή από την άλλη ασκώντας κριτική να αποσπασθούμε από τις ορθολογικές αρχές του. Αυτό που έχει σημασία είναι οι έρευνες να προσανατολίζονται στο τι είναι ή δεν είναι απαραίτητο για την θέσπιση του εαυτού μας ως αυτόνομου υποκειμένου» (Φουκώ 1988: 12-13). Σύμφωνα με τον Φουκώ, το φιλοσοφικό ήθος χαρακτηρίζεται: «Ως κριτική οντολογία του εαυτού μας ως μια ιστορικοπρακτική δοκιμασία των ορίων τα οποία μπορούμε να υπερβούμε ως ένα έργο που εκτελούμε πάνω στους εαυτούς μας ως ελεύθερα όντα» (Φουκώ 1988: 25-26).

Η κριτική οντολογία του εαυτού μας δεν είναι ούτε δόγμα ούτε μια θεωρία ούτε ένα σύνολο γνώσεων. Κυρίως είναι μια στάση, ένα ήθος, ώστε η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως μια ιστορική ανάλυση των ορίων που μας έχουν επιβληθεί και μια διερεύνηση για τις πιθανές διεξόδους από αυτά. Με την προσέγγιση αυτή ο Φουκώ αποπειράται να ενοποιήσει τη συνέχεια του έργου του σε σχέση με τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας, καθορισμένης από τη μια με όρους ιστορικούς, κοινωνικούς ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, και από την άλλη μέσω της δυνατότητας υπέρβασης των ορίων, ως ήθος, ως προσωπική στάση του οποίου η πραγμάτωση εξαρτάται από την προσωπική στάση του υποκειμένου. Συνεπώς, ο Διαφωτισμός καθόρισε το κοινωνικό πλαίσιο και το υποκείμενο το οποίο συγκροτείται στο εσωτερικό του αντίστοιχου κοινωνικού πλαισίου (συνιστά κατασκευή ή αποτέλεσμα) και επαίρεται όταν το υποκείμενο αναλαμβάνει για λογαριασμό του το καθήκον του αυτοπροσδιορισμού, της κριτικής, δηλαδή το πρόταγμα της χειραφέτησης. Συνοπτικά, η κριτική στάση δεν είναι απλώς μια μεθοδολογία, αλλά και ένα ήθος ενσωματωμένο στη δραστηριότητα και την εμπειρία των ατόμων.

Η διαδρομή της υποκειμενικότητας στο έργο του είναι δύσκολο να σκιαγραφηθεί, όταν πρόκειται για έναν στοχαστή με την πολυεδρικότητα, την εμβρίθεια και την συνθετότητα της σκέψης του Φουκώ. Η απορία του υποκειμένου με την

συσχέτισή της με την απορία του Διαφωτισμού δίνει το ερέθισμα για περαιτέρω μελέτες και προοπτικές στο ευρύ πεδίο ερευνών για την υποκειμενικότητα στο πολυσχιδές έργο του Φουκώ. Ο Διαφωτισμός για τον Φουκώ είναι πηγή ενός συγκεκριμένου είδους διερώτησης, ενός τρόπου του ερωτάν, που θεματοποιεί συγχρόνως τρία στοιχεία: τη σχέση μας με το παρόν, το παρόν της ιστορικής μας ύπαρξης, τη συγκρότηση του εαυτού ως αυτόνομου υποκειμένου (Ρεβώ Ντ' Αλλόν 2011: 611-612). Σήμερα η κρίση των δημοκρατικών θεσμών και η κρίση της ορθολογικής διακυβέρνησης φέρνουν στο προσκήνιο ζητήματα σχετικά με τους κανόνες δικαίου, τις τεχνικές ελέγχου αλλά και την ηθική, το ήθος, την πρακτική του εαυτού, που ίσως επιτρέψουν να διαφορετική προσέγγιση της καθοδήγησης, της κυριαρχίας και των διαδικασιών υποκειμενοποίησης. Όπως αναφέρει ο Φουκώ:

«Το ταυτόχρονα πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και φιλοσοφικό πρόβλημα που τίθεται σε εμάς σήμερα δεν είναι να δοκιμάσουμε να ελευθερώσουμε το άτομο από το Κράτος και τους θεσμούς του, αλλά να ελευθερώσουμε *εμείς* από το Κράτος και από τον τύπο εξατομίκευσης που μας συνδέει μαζί του. Οφείλουμε να παράγουμε νέες μορφές υποκειμενικότητας αρνούμενοι ακριβώς τον τύπο εξατομίκευσης που μας έχει επιβληθεί εδώ και πολλούς αιώνες» (Φουκώ 2011α: 94-95).

Ο Διαφωτισμός μπορεί να ιδωθεί ως ενεργοποίηση μιας στάσης, ένα είδος διαρκούς κριτικής της ιστορικής μας ύπαρξης ή ακόμα ένα ήθος. Το άτομο οφείλει να προχωρήσει σε μια ανάλυση του εαυτού ως ενός όντος ιστορικά καθορισμένου, μιας αναστοχαστικής σχέσης με το παρόν για μια μετασχηματιστική πορεία ως ελεύθερης προσωπικότητας, ως ενεργός πολίτης, με αυτοκαθορισμένο συλλογικό και ατομικό λόγο. Είναι μια οριακή στάση με την έννοια την καντιανή· το όριο δεν είναι το σύνορο που περιορίζει, που κάνει να σταματήσουν τα άτομα, είναι το όριο που, αφορά τη γνώση, που ανοίγει δυνατότητες – υπό ποιους όρους όμως; Το όριο είναι αναγκαίο για να είναι δυνατή η διέξοδος, ο στόχος να μετασχηματίσουμε την κριτική που ασκείται με τη μορφή του αναγκαίου όρου σε μια κριτική που ασκείται με τη μορφή της δυνατής διεξόδου.

Η Ρεβώ ντ' Αλλόν σημειώνει:

«πρόκειται λοιπόν για την κατά το δυνατόν μεγαλύτερη επέκταση και διερεύνηση της απεριόριστης εργασίας της ελευθερίας: πάντοτε σε συνάφεια με τα γεγονότα που οδήγησαν στη συγκρότησή της μας, στην αυτοαναγνώρισή μας ως υποκειμένων μέσα σε όσα κάνουμε, σκεφτόμαστε και λέμε. Εξετάζουμε διαρκώς την πραγματικότητα, την επικαιρότητα, για 'να εντοπίσουμε σε αυτήν τα σημεία όπου η αλλαγή είναι

εφικτή και επιθυμητή και να καθορίσουμε την ακριβή μορφή που θα της προσδώσουμε» (Ρεβώ ντ' Αλλόν 2011: 613).

Στη νεωτερική κοινωνία η αλήθεια χαρακτηρίζεται από πέντε γνωρίσματα με ιστορική σημασία: η αλήθεια είναι επικεντρωμένη γύρω από τη μορφή του επιστημονικού λόγου και των θεσμών που την παράγουν, υπόκειται σε μια συνεχή οικονομική και πολιτική προτροπή, είναι αντικείμενο, με πολλές μορφές, διάχυσης και κατανάλωσης (κυκλοφορεί εντός των μηχανισμών εκπαίδευσης ή πληροφόρησης), παράγεται και μεταδίδεται υπό τον έλεγχο, όχι αποκλειστικά άλλα κυρίαρχο, πολιτικών ή οικονομικών μηχανισμών (πανεπιστήμιο, ΜΜΕ, συγγραφική παραγωγή, στρατός, διαδίκτυο) και τέλος, είναι το διακύβευμα κάθε πολιτικής μάχης και κάθε κοινωνικής αντιπαράθεσης (ιδεολογικές μάχες) (Φουκώ 2011α: 80-81). Εν κατακλείδι, πώς το υποκείμενο συγκροτήθηκε, σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικά θεσμικά περιβάλλοντα ως ένα εφικτό, επιθυμητό ή και ακόμα απαραίτητο αντικείμενο γνώσης; Πώς η εμπειρία και η γνώση που έχει κάποιος μπορεί να σχηματιστεί γύρω από αυτό που οργανώθηκε μέσω ορισμένων σχημάτων; Πώς καθορίστηκαν, αξιολογήθηκαν, προτάθηκαν και επιβλήθηκαν αυτά τα σχήματα; Για τον Φουκώ η έρευνα συγκροτείται από τις τεχνικές του εαυτού, δηλαδή τις διαδικασίες που προτείνονται ή επιβάλλονται στα άτομα για να προσδιορίσουν την ταυτότητα τους, να την διατηρήσουν ή να την μεταβάλλουν (αυτογνωσία ή αυτοσυνειδησία). Υπάρχει ένα σύνολο τεχνικών που έχουν ως στόχο να συνδέσουν την αλήθεια με το υποκείμενο. Όμως, καμία αλήθεια δεν είναι πηγάζει από το υποκείμενο, αντιθέτως, πρόκειται για μια αλήθεια την οποία δεν γνωρίζει και δεν βρίσκεται εντός του, πρόκειται για μια προοδευτική ένταξη αυτής της αποκτημένης και απομνημονευμένης αλήθειας σε μια πρακτική, ένα οιονεί υποκείμενο το οποίο κυριαρχεί στα άτομα (Φουκώ 2011α: 63).

Συμπερασματικά κρίθηκε απαραίτητη η αναφορά στο «*Τι είναι Διαφωτισμός;*» για να αναδειχθεί η μεθοδολογική μετατόπιση της σκέψης του ως προς το ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου. Στο ύστερο έργο του παρουσιάστηκε μια στροφή ως προς τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας, διευρύνοντας την, από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης στις τεχνικές του εαυτού ως επιμέλεια εαυτού μέσω της καλλιέργειας ενός φιλοσοφικού ήθους. Ο Φουκώ στη ανάλυση του για τη συγκρότηση του υποκειμένου, λαμβάνει υπόψη τη θέση του Καντ για τις συναφείς συνθήκες του Διαφωτισμού ως προς το ερώτημα «Ποιοι είμαστε εμείς τώρα;». Επιχειρήθηκε να ερμηνευτεί το πρόβλημα της συγκρότησης του υποκειμένου και της σχέσης του με το

παρόν του και την ιστορική διαμόρφωση της αυτονομίας του και της διασύνδεσής του με τον Διαφωτισμό, καθόσον συνιστά μια συνεχή κριτική του παρόντος και του εαυτού την οποία ονομάζει φιλοσοφικό ήθος. Ο Φουκώ χαρακτηρίζει το φιλοσοφικό ήθος «ως την κριτική οντολογία του εαυτού μας ως μια ιστορικοπρακτική δοκιμασία των ορίων τα οποία μπορούμε να υπερβούμε ως ένα έργο που εκτελούμε πάνω στους εαυτούς μας ως ελεύθερα όντα» (Φουκώ 1988: 29). Η κριτική οντολογία του εαυτού μας δεν είναι ούτε δόγμα, ούτε μια θεωρία ούτε ένα σταθερό σύνολο γνώσης είναι κυρίως μια στάση, ένα ήθος, όπου η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως ιστορική ανάλυση των ορίων που μας έχουν επιβληθεί αλλά και μια διερεύνηση για τις πιθανές διεξόδους από αυτά (Ρεβώντ' Αλλόν 2011: 614).

3.3 Οι Επιστήμες της Αγωγής ως Επιστήμες του Ανθρώπου

Σύμφωνα με τον Φουκώ, οι λόγοι των Επιστημών του Ανθρώπου συνδέονται άμεσα με τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας και ως λογοθετήσεις ισχύουν σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο και παρέχουν μια σειρά από θέσεις για το υποκείμενο, τις οποίες τα άτομα μπορούν να καταβάλουν (υποκείμενο στον ιατρικό λόγο, στην εκπαίδευση). Κατ' αναλογία οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής παρέχουν θεωρητικά υποδείγματα για τη διδασκαλία, τη γνώση, τη μάθηση, τον ρόλο του/της εκπαιδευτικού, τον ρόλο του/της μαθητή/τριας και ασκούν επιρροή στις εκπαιδευτικές πρακτικές στο σχολείο. Ακολουθώντας τη φουκωική οπτική αναδύονται ζητήματα αναφορικά με τη γνώση, την πειθαρχία, τη συγκρότηση του υποκείμενου στην εκπαίδευση και συνεξετάζονται σε άμεση συνάρτηση με τα Αναλυτικά Προγράμματα (Α.Π.), τις μεταρρυθμίσεις, τις εγκύκλιους, τους κανονισμούς, τα συστήματα αξιολόγησης, τα οποία κατανοούνται ως «εξουσιοδοτημένοι Λόγοι» (*discourses*), ως καθεστώτα αλήθειας και τα οποία συνδιαμορφώνουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Ο Φουκώ ασκεί κριτική στους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους οι σύγχρονες κοινωνίες επιβάλλουν ελέγχους και πειθαρχίες στους πληθυσμούς, επικυρώνοντας αξιώσεις, γνώσεις και πρακτικές των Επιστημών του Ανθρώπου (της Ιατρικής, της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, κ.ο.κ.). Οι Επιστήμες του Ανθρώπου, εγκαθίδρυσαν ένα νέο καθεστώς εξουσίας που ασκείται πλέον μέσω πειθαρχικών μηχανισμών και μέσω κοινωνικών κανόνων· ως πλέγμα εξουσίας-γνώσης ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου έχουν ορίσει πρότυπα για το τι είναι

κανονικό/παθολογικό στους εργασιακούς χώρους, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τις κοινότητες. Έννοιες όπως το κανονικό παιδί, το υγιές σώμα, ο καλός πολίτης εγγράφονται στην σκέψη μας αναφορικά με το ποιοι είμαστε, καθώς αναπαράγονται και νομιμοποιούνται μέσα από τις πρακτικές των εκπαιδευτικών, των γιατρών, των δικαστών, των αστυνομικών. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου δηλαδή παίζουν ρυθμιστικό ρόλο στον ορισμό του κανονικού/παθολογικού, το καθιέρωσαν ως κανόνα ζωής για όλους, και παράλληλα παρήγαγαν έρευνα, επιτήρηση, θεραπεία για όλες τις παρεκκλίσεις από το καθιερωμένο πρότυπο. Η κοινωνία (θεσμοί, εκπαίδευση) λειτουργεί με δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό μέσα από την καθιέρωση επιστημονικών θεωριών που κατατάσσουν συμπεριφορές, πράξεις, δράσεις, λειτουργίες των ατόμων αλλά και του πληθυσμού. Συνεπώς, οι επιστημονικές θεωρίες, ως αναντίρρητοι αληθείς λόγοι, λειτουργούν πολλές φορές υπόρρητα στην κρίση και συμπεριφορά των ατόμων, τα καθορίζουν και τα κατευθύνουν στη δράση αλλά και στην ατομική ενδοσκόπηση (Philp 2006: 98).

Η συμπλοκή των λόγων των Επιστημών της Αγωγής με τον πολιτικό λόγο της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής λειτουργούν στην πράξη ως αδιαίρετο ζεύγμα εξουσίας-γνώσης. Ο Φουκώ υπογραμμίζει ότι: «Οι πρακτικές του λόγου δεν είναι απλά και μόνο τρόποι κατασκευής του λόγου. Λαμβάνουν σάρκα και οστά μέσα σε σύνολα τεχνικών, σε θεσμούς, σε σχήματα συμπεριφοράς, σε τύπους μετάδοσης και διανομής, σε μορφές παιδαγωγικής που ταυτόχρονα τις επιβάλλουν και τις υποστηρίζουν» (Φουκώ 2011α: 57). Οι επιστημονικοί λόγοι ως λόγοι εξουσίας-γνώσης, εισάγουν νέες μορφές λογοθετήσεων στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση και επαναδιατυπώνουν τις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητή/τριας, τη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία, την εκπαιδευτική αξιολόγηση, τον ρόλο του/της εκπαιδευτικού/μαθητή/τριας, τον μετασχηματισμού του παιδιού σε μαθητή/τρια, το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση του παιδαγωγικού υποκειμένου.

Η ανάλυση των επιστημονικών λόγων στην εκπαίδευση δύναται να συνδεθεί με την γενικότερη μεθοδολογική θεώρηση του Φουκώ αναφορικά με τις Επιστήμες του Ανθρώπου και την αξίωση που εγείρουν για επιστημονικότητα, ενώ δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση μια ξέχωρη ενασχόληση με την Παιδαγωγική ως Επιστήμη του Ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, ο Φουκώ διαγιγνώσκει και καταγγέλλει τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς που καλύπτονται πίσω από την αντικειμενικότητα και την εγκυρότητα της γνώσης, όπως αυτή διοχετεύεται και λειτουργεί στο κοινωνικό σύνολο

και ιδιαίτερα στην εκπαίδευση. Αν το πεδίο παραγωγής της γνώσης διέπεται από κανόνες οι οποίοι αναπτύσσουν σχέσεις εξουσίας-γνώσης, τότε η σχολική γνώση που διορθώνεται στα Α.Π. και περικλείεται στα διδακτικά εγχειρίδια διατηρεί αυτή συνθήκη και οδηγεί με τη σειρά της στην κοινωνικοποίηση προάγοντας συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας ως κυρίαρχες, ως αποδεκτές. Οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης, στη φουκωική μεθοδολογία είναι ένα εργαλείο, που επιτρέπει την ανάλυση του προβλήματος των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στο υποκείμενο και στα παιχνίδια αλήθειας (Φουκώ 2008:368). Η σχέση της γνώσης με την εξουσία μελετάται ως ενιαία, αδιαίρετη έννοια – σχέση η οποία είναι θετική – και όχι μόνη της η εξουσία. Οι κατηγορίες της σκέψης και οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης κάθε ιστορικής περιόδου αναπλάθονται συνεχώς, σχετίζονται μεταξύ τους και επηρεάζονται από τις μορφές που υιοθετεί η λειτουργία της εξουσίας-γνώσης σε κάθε κοινωνία. Συνεπώς, κάθε κοινωνία δημιουργεί τους δικούς της λόγους για το άτομο ως υποκείμενο στην εκπαίδευση (μαθητής/τρια, εκπαιδευτικός) και την εκπαίδευση ως θεσμό κοινωνικοποίησης, κανονικοποίησης και αλλαγής.

Το σχολείο είναι ο κατεξοχήν χώρος όπου η σχέση εξουσίας-γνώσης γίνεται αισθητή. Το υπουργείο Παιδείας ως θεσμικό, πολιτικό και εξουσιαστικό κέντρο είναι ο φορέας του Αναλυτικού Προγράμματος. Η φιλοσοφία και η μεθοδολογία του Α.Π ως επίσημη έκφραση του πολιτικού και επιστημονικού λόγου εφαρμόζεται στις καθημερινές εκπαιδευτικές πρακτικές και επικοινωνιακές περιστάσεις εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών στο σχολικό περιβάλλον, οι οποίες συνιστούν ρητές και άρρητες: νοοτροπίες, αξίες, στάσεις, σκέψεις (Μαγγίνη 2008: 239-240). Το σχολείο γίνεται το πεδίο εφαρμογής των επιλογών της εκπαιδευτικής πολιτικής, των λόγων των Επιστημών της Αγωγής και των εκπαιδευτικών πρακτικών και ως σχέσεις εξουσίας-γνώσης, συγκροτούν το υποκείμενο στην εκπαίδευση. Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής και οι εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες απορρέουν από αυτούς, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο ως προς την κοινωνικοποίηση των υποκειμένων αναδεικνύοντας τον ρυθμιστικό τους ρόλο. Επομένως, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η φουκωική προσέγγιση των εκπαιδευτικών πρακτικών και η μελέτη της συγκρότησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση μέσα από τους λόγους και τις πρακτικές των Επιστημών της Αγωγής, ως σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης.

Η Valerie Walkerdine¹¹ υιοθετεί την έννοια της εξουσίας με τη φουκωική σημασία της εξουσίας-γνώσης. Υποστηρίζει ότι ο Φουκώ προσδιορίζει τον μετασχηματισμό των μορφών διακυβέρνησης, και κατά συνέπεια της έννοιας της εξουσίας, ως μετατόπιση από μια έκδηλη ισχυρή εξουσία σε μια ύποπτη και αόρατη εξουσία. Ο ρόλος των Επιστημών του Ανθρώπου, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως βάση αυτού που ονομάζει ο ίδιος τεχνολογίες και μηχανισμούς ρύθμισης και κανονικοποίησης, ενισχύει τη λειτουργία της διακυβέρνησης. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η μορφή διακυβέρνησης δεν εξαρτάται από τον αυταρχισμό αλλά από την κανονικοποίηση ενός πληθυσμού υπολογισμένου και γνωστού, άρα είναι πιο δυνατό να ελεγχθεί. Με τη σημασία αυτή ρυθμιστικές πρακτικές στην ιατρική και τη σχολική αγωγή άρχισαν να στηρίζονται σε μια έννοια γνώμονα-νόρμας, σε μια έννοια κανονικού ατόμου. Τον 19^ο αιώνα η επιστήμη αξιοποιήθηκε για τον υπολογισμό και την παραγωγή γνώσης και ελέγχου του πληθυσμού. Η παραγωγή γνώσεων συνδέθηκε άρρηκτα με την επινόηση νέων τεχνικών διαχείρισης του πληθυσμού. Το σχολείο υπήρξε το πεδίο ανάπτυξης μιας ομάδας τεχνικών πειθάρχησης του πληθυσμού. Η ανάδυση της μαζικής και υποχρεωτικής εκπαίδευσης συνδέονταν ιδιαίτερα με τα προβλήματα του εγκλήματος και της φτώχειας, εννοούμενα ως χαρακτηριστικά του πληθυσμού και είχε ως τελικό σκοπό να ρυθμίσει, να εξομαλύνει και να ελέγξει. Η σχολική αγωγή εθεωρείτο ως ένας τρόπος να διασφαλιστεί η ανάπτυξη καλών συνηθειών για να αντιμετωπιστούν τα παραπάνω προβλήματα. Γενικότερα η σχολική τάξη και η ανθρώπινη φύση γίνεται αντικείμενο μελέτης από τις Επιστήμες του Ανθρώπου με στόχο την παρακολούθηση, τη μελέτη και τον έλεγχο του ατόμου. Επομένως, οι Επιστήμες της Αγωγής δεν είναι κοινωνικά ουδέτερες και οι θεωρίες, γνώσεις, προσεγγίσεις που απορρέουν από αυτές συνδιαμορφώνουν με την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική το γίνεσθαι στην εκπαίδευση ως θεσμό. Παράλληλα ασκούν επιρροή στις καθημερινές εκπαιδευτικές πρακτικές και στις δράσεις των ατόμων (Walkerdine 1994: 105-111) και ταυτοχρόνως κανονικοποιούν και μετασχηματίζουν το υποκείμενο (μαθητής/μαθήτρια). Ο Filoux σημειώνει ότι: «Το σχολείο γίνεται ταυτόχρονα αναλυτής και πεδίο ανάλυσης, το υποκείμενο μαθητής/τρια γίνεται αντικείμενο μελέτης, αντικείμενο γνώσης και ενός συγκεκριμένου τύπου εξουσίας της πειθαρχικής εξουσίας» (Filoux 1992: 117).

¹¹ Η Valerie Walkerdine (1994) στο «*Επανεξετάζοντας την προοδευτική παιδαγωγική*» στο *Πειθαρχία και Γνώση* υιοθετεί τη θέση του Φουκώ για την εξουσία ως εξουσία-γνώση και αναδεικνύει τη σημασία της έννοιας της διακυβέρνησης στην διαχείριση και πειθάρχηση του μαθητικού πληθυσμού (σσ. 105-111).

Ιδιαίτέρως, ο Φουκώ τόνισε την άρρηκτη σχέση γνώσης και πειθαρχίας στο σχολείο. Το σχολείο λοιπόν είναι ο κατεξοχήν χώρος όπου συναντώνται οι έννοιες πειθαρχία και γνώση. Οι ίδιες οι σχολικές γνώσεις συνιστούν προϊόντα γνώσης και πειθαρχίας, επιλεγμένες και διαρθρωμένες, έτσι ώστε να προσαρμόζονται στο ρυθμισμένο σχολικό πλαίσιο των διαδικασιών μετάδοσης και εξέτασης. Ο ρόλος του σχολείου διακρίνεται ως φορέας μετάδοσης της γνώσης και μάθησης της γνώσης και ως φορέας πειθαρχίας, μετάδοσης και μάθησης ιδεών, αξιών, ρόλων και κανόνων σχολικής, κοινωνικής και πολιτικής τάξης. Η σχολική πειθαρχία θέτει σε λειτουργία εκτός από τεχνικές μετάδοσης και εξέτασης και διάφορες τεχνικές άντλησης γνώσεων/πληροφοριών για τα υποκείμενα (μαθητές, εκπαιδευτικοί, σχολική μονάδα). Ο πρώτος ρόλος πραγματώνεται διαμέσου του ρητού Α.Π., των διδακτικών βιβλίων και των περιεχομένων, ενώ ο άλλος ρόλος πραγματώνεται από τα άρρητα κοινωνικά και πολιτικά μηνύματα, που περιλαμβάνονται στη διδακτική επικοινωνία, τους ρητούς ή άρρητους κανόνες που διέπουν την καθημερινή ζωή στη σχολική τάξη. Άρα, η σχολική γνώση σχετίζεται με την πειθαρχία, την τάξη και τον έλεγχο των μαθητών.

Σύμφωνα με την Αλ Σαμπάγκ:

«Η θεώρηση του σχολικού θεσμού ως ιδιότυπου συμπλέγματος εξουσίας-γνώσης, το οποίο λαμβάνει χώρα στις σχέσεις και τις δράσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του, συμβάλλει στη διερεύνηση και κατανόηση των δράσεων και των αποτελεσμάτων του σχολείου στη διαφορετική συγκρότηση των παιδαγωγικών υποκειμένων. Η πειθαρχία συνιστά μια μορφή γνώσης των κανόνων, μια κανονικότητα, καθώς η μία προϋποθέτει την άλλη» (Αλ Σαμπάγκ 2020: 84).

Συγκεκριμένα, η σχολική πειθαρχία θέτει μια σειρά από τεχνικές και μεθόδους που ιεραρχούν, αξιολογούν και κανονικοποιούν τις σχέσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων στο πλαίσιο του σχολικού θεσμού. Δημιουργεί σχέσεις μικροεξουσίας μέσα στη σχολική τάξη, οι οποίες διασφαλίζουν την υποταγή των ατόμων, αυτό που ο Φουκώ ονομάζει διακυβέρνηση μέσω της εξατομίκευσης. Η σχολική πειθαρχία δηλαδή, όπως αυτή εμφανίζεται στη σχολική τάξη και καταγράφει επιδόσεις, κλίσεις, ταλέντα, αποκλίσεις. Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τους προσκολλά μια ταυτότητα μέσω της ατομικότητάς τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζει και το οποίο οι άλλοι πρέπει να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά. Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει το άτομα σε υποκείμενα. Ο Φουκώ αναγνωρίζει ότι υπάρχουν δύο έννοιες στη λέξη υποκείμενο: «Υποκείμενο υποταγμένο στους άλλους μέσω του

ελέγχου ή της εξάρτησης, και υποκείμενο προσκολλημένο στην ίδια την ταυτότητά του μέσω της συνείδησης ή της αυτογνωσίας» (Φουκώ 1991: 81).

Η ανάδυση του μαζικού σχολείου συνδέθηκε με πειθαρχικές πρακτικές, το μοντέλο αυτό έχει κυριαρχήσει ιστορικά στις νεώτερες κοινωνίες, είναι σε τελευταία ανάλυση προϊόντα της αστικής τάξης και συνέβαλαν στην καθιέρωση σχέσεων κυριαρχίας στην κοινωνική και πολιτική υποταγή. Όμως μια προσέγγιση της εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών πρακτικών που περιορίζεται στη συγκεκριμένη θεώρηση, όσο και αν είναι κυρίαρχη, δεν μπορεί να συλλάβει, πραγματικές ή εν δυνάμει, διαφορετικές μορφές εκπαιδευτικής δράσης, πειθαρχικές ή όχι. Για την κατανόηση των διάφορων μορφών εκπαιδευτικής δράσης, η θεώρηση του Φουκώ για τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, μπορεί να προσφέρει ένα εννοιολογικό πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας. Παράλληλα εξετάζεται το ζήτημα για τα περιθώρια αυτονομίας, αυτορρύθμισης και χειραφέτησης του υποκειμένου εντός του εκπαιδευτικού θεσμού. Τα παιδαγωγικά υποκείμενα στη διαδικασία αυτή δεν παραμένουν παθητικά στις κανονικοποιητικές πρακτικές άσκησης της σχολικής γνώσης-πειθαρχίας. Αντιθέτως, οι μαθητές/τριες αλληλεπιδρούν ως δρώντα υποκείμενα συμμετέχουν στη διαμόρφωση σχέσεων επικοινωνίας και εξουσίας, αναπτύσσουν πολύμορφες αντιδράσεις, που αναγνωρίζονται από το σύστημα ως θετικές ή αρνητικές. Αυτές οι δράσεις/αντιδράσεις δύναται να συμβάλουν στη διαδικασία αντιστάσεων, υπό ορισμένες προϋποθέσεις. «Η σχολική διαδικασία συγκρότησης υποκειμένων γίνεται όχι από την υποταγή/αποδοχή της δράσης του σχολείου, αλλά σε μεγάλο βαθμό, και από τις αντιδράσεις τους σε αυτή» (Σολομών 1994: 116).

Σύμφωνα με τον Ι. Σολομών¹²: «ο όρος παιδαγωγικό υποκείμενο αναφέρεται αποκλειστικά στο υποκείμενο εφόσον ασκείται σε αυτό μια τυπική εκπαιδευτική δράση. Το ανθρώπινο ον κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής δράσης, αλλά και πριν από αυτή (στο πλαίσιο της κοινότητας, της οικογένειας) θεωρείται υποκείμενο υπό συνεχή μετασχηματισμό. Στο έργο του ο Φουκώ μελετά τις πρακτικές (διαδικασίες, θεσμούς, λόγους, επιστημονικές πρακτικές) που παγιώθηκαν, αναπτύχθηκαν και επεκτάθηκαν στη νεώτερη εποχή, αποτέλεσμα των οποίων είναι μια μορφή συγκρότησης υποκειμένων· τη μορφή αυτή ονομάζει αντικειμενοποίηση» (Σολομών 1994:117). Η

¹²Ι. Σολομών¹² στο *Κοινωνική Ρύθμιση των Υποκειμένων, Πειθαρχία και Γνώση*, τοπικά α', 1994 (σσ.113-144).

αντικειμενοποίηση των υποκειμένων είναι μια μορφή καθυπόταξης, η οποία έγκειται στην άσκηση μιας ιστορικά συγκεκριμένης μορφής εξουσίας-γνώσης πάνω στην άμεση εμπειρία του ατόμου και επιφέρει συγκεκριμένα πάνω σε αυτό, πάνω στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται, σχετίζεται με τον εαυτό του, τους άλλους, με τα πράγματα και με τις δράσεις/αντιδράσεις σε αυτά. Μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές κατηγοριοποίησης, εξατομίκευσης, ελέγχου και επιβολής ταυτοτήτων και νόμων γνώσης ή αλήθειας συγκροτείται το υποκείμενο. Οι πρακτικές αντικειμενοποίησης, τις οποίες ο Φουκώ ονομάζει «διαιρετικές πρακτικές», επενεργούν στον εαυτό του και τις σχέσεις του με τους άλλους. Το υποκείμενο διαχωρίζεται είτε με τον εαυτό του είτε από τους άλλους – αυτή η διαδικασία το αντικειμενοποιεί. Αυτή είναι μια διαδικασία που ασκείται βαθμιαία πάνω στην εμπειρία των ανθρώπων μέσω πολλαπλών, συστηματικών και εξειδικευμένων δράσεων και συνιστά μια διαδικασία καθυπόταξης, πολλές φορές χωρίς να γίνεται αντιληπτή από τα υποκείμενα.

Πάντως, στη σύλληψη αυτή το υποκείμενο δεν είναι απλός δέκτης μιας ανώτερης οργανωμένης δράσης αλλά και ένα δρων υποκείμενο, που περιορίζεται, καταπιέζεται, πείθεται, ενώ παράλληλα αντιστέκεται, δρα και προτρέπει, διεγείρεται και παράγει. Η έννοια της αντίστασης αναφέρεται σε κάθε μορφή σκόπιμης ή μη ενέργειας των παιδαγωγικών υποκειμένων, που αντιτίθεται στο πρότυπο κανονιστικής συμπεριφοράς που εμπεριέχεται στην εκάστοτε θεωρία αγωγής και διέπει την εκπαιδευτική πρακτική. Οι αντιδράσεις/αντιστάσεις στις εκπαιδευτικές και κανονιστικές πρακτικές του σχολείου θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως προϊόντα της δράσης του σχολείου πάνω σε δυνατές δράσεις, αποτελέσματα της άσκησης εξουσίας πάνω στο πεδίο δυνατοτήτων της δράσης των υποκειμένων (Σολομών 1994: 115-137). Η καθημερινή επικοινωνία, η δυναμική των σχέσεων, των αντιστάσεων μεταξύ των ατόμων και των πρακτικών που αναπτύσσονται σε ένα σχολικό περιβάλλον, γίνονται αντικείμενο μελέτης και τροποποίησης στο πλαίσιο της φουκωικής προσέγγισης. Η παιδαγωγική διαδικασία είναι συνδεδεμένη με τις αντιστάσεις των μαθητών/τριων, οι οποίες αποτελούν μόνιμο και αναπόσπαστο χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού θεσμού. Οι μαθητικές αντιδράσεις, οι οποίες συνιστούν συγκεκριμένες μορφές αντίστασης στο ισχύον εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αναπτύσσονται και εξελίσσονται στο πλαίσιο των παιδαγωγικών και κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν την σχολική πραγματικότητα (Πεχτελίδης 2021: 120).

Η θεωρία του Φουκώ συνδέεται με την εκπαίδευση ως θεσμό και με το σχολείο ως χώρο πραγμάτωσης, ιδιαίτερα με τις έννοιες πειθαρχία και εξέταση. Ο Φουκώ χρησιμοποίησε την έννοια πειθαρχία ως κλάδο γνώσης και ως σύστημα διόρθωσης και ελέγχου με τέτοιο τρόπο που μπορεί να ειπωθεί ότι η πειθαρχία καθιστά δυνατή την γνώση. Όπως αναφέρει ο Ball: «Η σχέση εξουσία, γνώση και εξέταση είναι το κλειδί της εκπαιδευτικής σχέσης» (Ball, 2017). Η πειθαρχική εξουσία ανάγεται σε νέα μορφή διαχείρισης του ανθρώπου, προσλαμβάνοντας τη συστηματικότητα και την ορθολογικότητα των επιστημών, με τη μορφή της τοποθέτησης των σωμάτων σε ένα εξατομικευμένο χώρο, μια τέχνη κατανομής των ανθρώπων μέσα στο χώρο με τρόπο «ώστε η ατομικότητα να γίνεται στοιχείο για την άσκηση της εξουσίας» (Μαγγίνη 2008: 240-241). Εάν από την πλευρά των υποκειμένων οι συγκεκριμένες πρακτικές διασφαλίζουν την άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας, παρόμοιες διεργασίες λαμβάνουν χώρα και από την πλευρά του ως αντικείμενο. Πρόκειται για μια επιβεβλημένη κανονικότητα που παίρνει τη μορφή του κλάδου γνώσης της πειθαρχίας. Από την πλευρά ως αντικείμενο της γνώσης, ο όρος πειθαρχία δεν χρησιμοποιείται εδώ απλώς για να υποδείξει κάποιες στρατηγικές κανονικοποίησης των ατόμων με άξονες το χώρο, το χρόνο εντός ενός πεδίου εξουσίας (σχολείο, στρατός, νοσοκομείο), αλλά κυρίως τις λογοθετήσεις και τα καθεστώτα παραγωγής αλήθειας των επιστημονικών αποφάνσεων. Τα παραπάνω καθορίζονται από ιστορικά διαμεσολαβημένα σύνορα και κανονικότητες, ώστε ο έλεγχος της διατήρησης ή της τροποποίησης αυτών των συνόρων να συνιστά ρύθμιση της πρόσβασης σε αυτές τις πειθαρχίες και, στη βάση αυτή της ρύθμισης, έναν έλεγχο κατανομής των λόγων. Συνακόλουθα των αντίστοιχων μορφών συνείδησης σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, οι πειθαρχίες λειτουργούν ως συστήματα ελέγχου της παραγωγής του λόγου. Ο έλεγχος των κλάδων γνώσης/πειθαρχιών είναι αντικείμενο εξουσιαστικών, πολιτικών και άλλων αντιπαραθέσεων. Το εκπαιδευτικό σύστημα αναδεικνύεται σε πεδίο πρωταρχικής σημασίας για τη διαμόρφωση και την τροποποίηση των κλάδων γνώσης γύρω από αυτό όπως: το πανεπιστήμιο (εκπαίδευση υποψήφιων εκπαιδευτικών, επιμόρφωση εκπαιδευτικών) (Μαγγίνη 2008: 242), το ΙΕΠ (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής) και το ΕΚΔΔΑ (Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης).

Ο Φουκώ εξηγεί πώς ο χρόνος και ο χώρος αναδιοργανώθηκαν το 18^ο αιώνα μέσω της άσκησης ενός νέου τύπου εξουσίας, την πειθαρχική εξουσία, που βρήκε άμεση εφαρμογή στα σχολεία και στο στρατό. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα θέτουν σε ενέργεια

καθορισμένες αντιλήψεις της πειθαρχικής εξουσίας για τον χώρο και τον χρόνο (Φουκώ 2011γ¹³). Η πειθαρχική εξουσία μέσω της λειτουργίας της επιτήρησης έχει ως στόχο να κανονικοποιεί τα υποκείμενα, να τα υποβάλει σε κανόνες, να τα κάνει παραγωγικά. Μια πειθαρχημένη και παραγωγική κοινωνία, η οποία μέσω των νέων μηχανισμών εξουσίας λειτουργεί όχι τόσο με το νόμο και την απαγόρευση όσο με τον κανόνα, τη νόρμα. Η πειθαρχική εξουσία έχει επεκταθεί σε όλο το κοινωνικό σώμα και ιδιαίτερα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι πειθαρχικές τεχνολογίες βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής παραγωγής νέων γνώσεων και νέων υποκειμένων, λειτουργούν μέσω μιας νέας αντίληψης και οργάνωσης του τόπου και του χρόνου. Για να κατανοήσουμε τις σχολικές διαδικασίες, παιδαγωγικές, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας το σχήμα που σε κάθε περίοδο υιοθετούν οι κοινωνικές σχέσεις και ιδιαίτερα οι σχέσεις εξουσίας που επενεργούν στην οργάνωση και τον καθορισμό νόμιμων γνώσεων, καθώς και στη διαμόρφωση των υποκειμένων.

Οι πειθαρχικές παιδαγωγικές συνεισφέρουν μια αλλαγή στην κοινωνική αντίληψη του χώρου και του χρόνου, αλλαγή που εκδηλώνεται τόσο στην οργάνωση του παιδαγωγικού χώρου και χρόνου όσο και στην εσωτερίκευση τους από τους/τις μαθητές/τριες. Οι πειθαρχικές παιδαγωγικές μεταβάλλουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα σε εξεταστικά ιδρύματα, χώρους παρατήρησης κυρίως κανονιστικούς και κανονικοποιητικούς, εφόσον η εξέταση εμπεριέχει δυο θεμελιώδεις ενέργειες: την ιεραρχική επιτήρηση και την κανονικοποιητική κύρωση. Με αυτές τις ενέργειες επιτυγχάνεται η μέτρηση, η σύγκριση, η ιεράρχηση και η κανονικοποίηση των μαθητών/τριων. Στο σχολείο μέσω δοκιμασιών και εξετάσεων όχι μόνο αποτιμώνται οι γνώσεις των μαθητών/τριων, αλλά συλλέγονται γνώσεις για τον ίδιο τον/τη μαθητή/τρια ως ατομικό υποκείμενο. Η πειθαρχική εξουσία ασκεί επιρροή στο πεδίο της γνώσης και λειτουργεί συμπληρωματικά σε δυο πεδία, την παραγωγή των υποκειμένων και την παραγωγή των γνώσεων (Varela 1994: 85-95).

Συγκεκριμένα, το σχολικό ωρολόγιο πρόγραμμα επιβάλλει την εξουσία ως πολιτικός και εκπαιδευτικός λόγος στη διαδικασία της αγωγής, της μάθησης και της κοινωνικοποίησης των υποκειμένων μέσα από τη διάρκεια των σχολικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, η διάταξη του σχολικού χώρου συνιστά, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, μια άλλη σημαντική παράμετρο της ρύθμισης του σχολικού

¹³Πρβλ. αναλυτικά στο έργο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, στο κεφάλαιο *Πειθαρχία* (σσ.155-194).

επικοινωνιακού πλαισίου αλλά και της χρήσης του από τα άτομα. Ο χώρος συγκροτείται ως ένα συγκεκριμένο σύστημα συνόρων και τεχνικών σε κάθε οργανωμένη εκπαιδευτική πρακτική, οι αρχές συγκρότησης του οποίου διέπονται, όπως και στο σύστημα των χρονικών συνόρων, από τη θεωρία της αγωγής. Στο σημείο αυτό γίνεται αντιληπτό η ύπαρξη στενής σχέσης και αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε υλικές-αντικειμενικές διαδικασίες και τις διαδικασίες συγκρότησης των υποκειμένων. Καθίσταται σαφές ότι οι τρόποι ρύθμισης και οργάνωσης του σχολικού χώρου και χρόνου αποτελούν θεμέλιο στον τρόπο με τον οποίο γίνεται ορατό η λειτουργία τους στη ρύθμιση της εμπειρίας των παιδαγωγικών υποκειμένων και η συμβολή τους στη συγκρότηση μορφών υποκειμενικότητας. Επιπροσθέτως, το σχολικό επικοινωνιακό πλαίσιο είναι μηχανισμός μετάδοσης γνώσης και μάθησης, ενώ ταυτόχρονα ο τρόπος που οργανώνεται συνιστά και μηχανισμό άντλησης γνώσης για τα υποκείμενα(μαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί, στίλ διοίκησης). Η σχολική αίθουσα γίνεται ένας μηχανισμός μάθησης αλλά και επιτήρησης, ιεράρχησης και ανταμοιβής, καθώς και επιμελούς ταξινόμησης και τάξης. Άρα είναι στενή η σχέση και αλληλεπίδραση ανάμεσα σε υλικές, αντικειμενικές διαδικασίες και τις διαδικασίες συγκρότησης των υποκειμένων, καθώς οι μορφές ρύθμισης και οργάνωσης του σχολικού χώρου και χρόνου ασκούν επίδραση στις μορφές ρύθμισης της εμπειρίας των παιδαγωγικών υποκειμένων και παράλληλα συμβάλουν στη συγκρότηση μορφών υποκειμενικότητας (Σολομών 1994: 132-133).

Συμπερασματικά, η μελέτη των πρακτικών του λόγου των Επιστημών της Αγωγής ως Επιστημών του Ανθρώπου έχει ως αποτέλεσμα να αναδύονται ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης, το σώμα, το χώρο, τον χρόνο, την πειθαρχία και τις πρακτικές της στη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής και η σύνδεσή τους με τους λόγους της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής ως αδιαίρετο πλέγμα εξουσίας-γνώσης ορίζουν το κοινωνικό δέον της εκπαιδευτικής διαδικασίας και δημιουργούν θέσεις για τα παιδαγωγικά υποκείμενα. Παράλληλα, εξετάζεται το αίτημα για τη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση καθώς και τα περιθώρια αυτονομίας, αυτορρύθμισης και χειραφέτησής του. Το ζήτημα της συγκρότησης του υποκειμένου δύναται να μελετηθεί εντός της εκπαιδευτικής διαδικασίας ως μια κοινωνικά προσδιορισμένη διαδικασία, η οποία συγκροτεί το παιδί ως μαθητή/τριας (παιδαγωγικό υποκείμενο) διά δύο οπτικών: το δρων υποκείμενο συγκροτείται εντός των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και υπό όρους δύναται να

συγκροτηθεί σε αυτόνομη και χειραφετημένη προσωπικότητα μέσω πρακτικών του εαυτού. Εν κατακλείδι, οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής, δεν είναι ουδέτεροι ως προς την κοινωνικοποίηση, κανονικοποίηση και τον μετασχηματισμό των παιδαγωγικών υποκειμένων. Διαπλέκονται με τους επίσημους πολιτικούς λόγους και τις σχέσεις και δράσεις των υποκειμένων της σχολικής κοινότητας ρυθμίζοντας τα αλλά και τροποποιώντας τα.

3.4 Το πειθαρχικό σχολείο και η επιμέλεια του εαυτού

Στην ενότητα αυτή μελετάται η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, παρακολουθώντας την προβληματική της σε όλες τις πτυχές της, όπως αυτές αναδείχθηκαν στη φουκωική μεθοδολογία. Από τη συλλογιστική των πειθαρχικών τεχνικών, η οποία ξεδιπλώθηκε στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, στη συλλογιστική της συγκρότησης της υποκειμενικότητας, η οποία αναδύθηκε στα έργα της δεκαετίας του '80 μέσω της επιμέλειας εαυτού. Παράλληλα, αποπειράται η αξιοποίηση της ερμηνευτικής προσέγγισης της συγκρότησης της υποκειμενικότητας μέσω της επιμέλειας εαυτού, ως ηθικής στην εκπαίδευση. Κυρίως, εξετάζεται η δυνατότητα συγκρότησης του παιδαγωγικού υποκειμένου με όρους αυτονομίας και αυτορρύθμισης εντός των κανονιστικών μηχανισμών του σχολείου. Ο Filoux σημειώνει ότι: «Το έργο του Φουκώ είναι ένα είδος παιδαγωγικής φιλοσοφίας του υποκειμένου. Η εννοιολόγηση του σε αντικείμενο το οποίο συγκροτείται από τους λόγους και τις πρακτικές παραπέμπει στην εννοιολόγησή του σε υποκείμενο που θέτει αυτούς τους λόγους και τίθεται από αυτούς» (Filoux 1992: 115-120), ενώ, σύμφωνα με τον Jaffo: «Ο Φουκώ κατέληξε να θεωρεί κάποιες τεχνικές εξουσίας πάνω στον εαυτό ως μέσα συγκρότησης της υποκειμενικότητας ακόμα και απελευθέρωσης» (Jaffo 2006).

Αρχικά, η θέση του Φουκώ για τη συγκρότηση του υποκειμένου παρουσιάζεται στο έργο του ως αντιφατικό στοιχείο. Κατόπιν προσεκτικής μελέτης γίνεται κατανοητό είναι ότι το υποκείμενο δεν εξαφανίζεται, εκείνο που τίθεται υπό αμφισβήτηση είναι η υπερβολικά καθορισμένη ενότητα του υποκειμένου. Κατά κύριο λόγο, προσπάθησε να αναδείξει είναι ότι οι διαφορετικές ιστορικές περίοδοι συνθέτουν με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο το υποκείμενο και πως το υποκείμενο δεν αποτελεί το τελικό υπόβαθρο της σκέψης και της ιστορίας του, αλλά το σύνθετο προϊόν τους. Ο εαυτός δεν είναι ολοκληρωτικά ελεύθερος, δεν είναι αποκλειστικά ελεγχόμενος, γιατί στην αντίληψη του Φουκώ, κάθε μορφή εξουσίας, εμπεριέχει και το ενδεχόμενο της ακύρωσής της.

Προϋπόθεση είναι το άτομο να συνειδητοποιεί ότι κάθε απαγόρευση δημιουργεί τη δυνατότητα μιας νέας υπέρβασης. Ο Νεχαμάς σημειώνει: «Εφόσον η εξουσία είναι παραγωγική, τα υποκείμενα που παράγει, όντας μορφές της εξουσίας, μπορούν να είναι παραγωγικά από μόνα τους» (Νεχαμάς 2001: 239). Ο Βεν συμπληρώνει: «Το υποκείμενο αισθητικοποιείται ελεύθερα, ενεργητικά, με πρακτικές εαυτού, ενώ παραμένει παιδί του καιρού του. Οι πρακτικές δεν είναι κάτι που επινοεί μόνο του, είναι σχέδια που βρίσκει στον πολιτισμό του» (Βεν 2021: 201).

Όπως παρατηρεί ο Φουκώ:

«Το πώς συγκροτείται το υποκείμενο κατά τρόπο ενεργό, χάρη στις πρακτικές εαυτού, αυτές οι πρακτικές δεν είναι κάτι που το άτομο επινοεί από μόνο του. Πρόκειται για σχήματα που βρίσκονται στον πολιτισμό του και που του προτείνονται, του υποδεικνύονται, του επιβάλλονται από τον πολιτισμό του, από την κοινωνία του και από την κοινωνική ομάδα» (Φουκώ 2008: 370).

Αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική επισήμανση, γιατί το υποκείμενο παρουσιάζεται ως ενεργό κατά τη διάρκεια συγκρότησής και με τη δυνατότητα να δημιουργήσει όρους αντίστασης και αυτονομίας, εντός πάντοτε των γνωστικών σχημάτων του πολιτισμού του. Εξάλλου, ο Φουκώ όταν αναφέρεται στην εξουσία πρώτον, κάνει λόγο για σχέσεις εξουσίας και δεύτερον, διακρίνει τις σχέσεις εξουσίας ως παιχνίδια¹⁴ στρατηγικής ανάμεσα σε συμπαίχτες που έχουν ελευθερίες, και που έχουν σαν αποτέλεσμα οι μεν να προσπαθούν να καθορίσουν τη συμπεριφορά των δε, οι τελευταίοι να μην επιτρέπουν την τροποποίηση ή προσπαθούν να καθορίσουν τη συμπεριφορά των πρώτων. Τέλος, διακρίνει τα παιχνίδια εξουσίας και από τις καταστάσεις κυριαρχίας, οι οποίες αποτελούν αυτό που ονομάζεται εξουσία. Ανάμεσα στα παιχνίδια εξουσίας και τις καταστάσεις κυριαρχίας, υπάρχουν οι τεχνολογίες διακυβέρνησης, μια διευρυμένη έννοια από τον τρόπο που κυβερνά κάποιος τις προσωπικές του σχέσεις μέχρι τον τρόπο να κυβερνά έναν θεσμό. Επομένως, για τον Φουκώ η εξουσία έχει τρία επίπεδα: τις στρατηγικές σχέσεις, τις τεχνικές διακυβέρνησης και τις καταστάσεις κυριαρχίας¹⁵ (Φουκώ 2008: 385-386).

¹⁴ Στο *Μάτι της Εξουσίας*, Η ηθική της επιμέλειας εαυτού ως πρακτική της ελευθερίας, η έννοια παιχνίδι για τον Φουκώ είναι ένα σύνολο προτύπων παραγωγής της αλήθειας, δεν είναι παιχνίδι με την έννοια της μίμησης ή της προσποίησης. Είναι ένα σύνολο διαδικασιών που οδηγούνε κάποιο αποτέλεσμα, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί, έγκυρο, άκυρο ή ατελέσφορο, σε σχέση με τις καταστατικές και κατευθυντήριες αρχές που διέπουν τις διαδικασίες του (Φουκώ 2008, 380-381).

¹⁵ Ο Φουκώ (2008) αναφέρει ότι οι καταστάσεις κυριαρχίας, αποτελούν αυτό που ονομάζουμε εξουσίες. Ανάμεσα στα παιχνίδια εξουσίας και τις καταστάσεις κυριαρχίας, υπάρχουν τεχνολογίες διακυβέρνησης.

«Οι σχέσεις εξουσίας, αν τις εννοούμε ως στρατηγικές μέσω των οποίων τα άτομα προσπαθούν να καθοδηγήσουν, να καθορίσουν τη συμπεριφορά των άλλων, δεν είναι κάτι καθ'αυτό κακό που πρέπει να απαλλαγούμε. Ζητούμενο είναι να επινοήσουμε τις κατευθυντήριες αρχές δικαίου, τις τεχνικές διαχείρισης και επίσης την ηθική (*morale*), το ήθος, την πρακτική του εαυτού, που θα μας επιτρέψουν, μέσα σε αυτά τα παιχνίδια εξουσίας, να παίζουμε με τον ελάχιστο δυνατό βαθμό κυριαρχίας» (Φουκώ, 2008:383)

Η έννοια της διακυβέρνησης αποτελεί έννοια-κλειδί για το πέρασμα από τη γενεαλογία της εξουσίας, έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, στη γενεαλογία του υποκειμένου, στον ύστερο Φουκώ.

Ο όρος διακυβέρνηση σημαίνει τρία πράγματα για τον Φουκώ:

«Πρώτον, ως διακυβέρνηση, εννοώ το συγκροτημένο σύνολο θεσμών, διαδικασιών, αναλύσεων και σκέψεων, υπολογισμών και τακτικών που επιτρέπουν την άσκηση αυτής της συγκεκριμένης και πολύπλοκης μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως πρωτεύοντα στόχο τον πληθυσμό, ως κύρια μορφή γνώσης, πολιτικής οικονομίας, ως ουσιαστικό τεχνικό εργαλείο του μηχανισμού ασφαλείας. Δεύτερον, ως διακυβέρνηση, εννοώ, την τάση, τη δυναμική εξέλιξη, η οποία σε ολόκληρη τη Δύση δεν έπαψε να κατευθύνεται προς την επικράτηση εκείνου του τύπου εξουσίας που ορίζεται ως διακυβέρνηση επί των άλλων: κυριάρχηση, πειθάρχηση. Αυτό ακριβώς επέφερε από τη μια πλευρά η ανάπτυξη μιας ολόκληρης σειράς συγκεκριμένων μηχανισμών διοίκησης και από την άλλη η ανάπτυξη μιας ολόκληρης σειράς γνώσεων. Τρίτον, με τον όρο διακυβέρνηση, πιστεύω ότι πρέπει να εννοήσουμε τη διαδικασία ή μάλλον το αποτέλεσμα της διαδικασίας δια της οποίας, το Κράτος της μεσαιωνικής δικαιοσύνης κατέστη κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα διοικητικό Κράτος, και δια της οποίας βρέθηκε σιγά σιγά να έχει διακυβερνηθεί» (Φουκώ 2011α: 90-91)

Τεχνολογίες διακυβέρνησης είναι η πειθώ, η βία και η εσωτερίκευση από τα άτομα των απαιτούμενων κωδίκων συμπεριφοράς. Επομένως, η διακυβέρνηση είναι η καθοδήγηση των ατόμων και της συμπεριφοράς τους και αποτελεί καθοριστική έννοια στη φουκωική προβληματική της συγκρότησης της υποκειμενικότητας.

Η Butler¹⁶, υποστηρίζει ότι η υποκειμενοποίηση (*subjectivation*) στη φουκωική σκέψη νοείται ως η καθυπόταξη σε κάποια μορφή εξουσίας, και ως αναγκαίος όρος συγκρότησης της αντίστασης είναι αυτή η αποδοχή της καθυπόταξης από το

Θεωρεί ότι είναι επιβεβλημένη η ανάλυση αυτών των τεχνικών, επειδή πολλές φορές οι καταστάσεις κυριαρχίας καθιερώνονται και διατηρούνται μέσα από τέτοιες τεχνικές (σσ. 385-386).

¹⁶ Η Butler στο *Η Ψυχική Ζωή της Εξουσίας*, παρουσιάζει μια θεωρία για τις περίπλοκες σχέσεις του υποκειμένου με την εξουσία και συνομιλεί με κείμενα των Χέγκελ, Νίτσε, Φρόντ, Φουκώ και Αλτουσέρ. Πιο συγκεκριμένα αναλύει την αμφιθυμική σχέση του κοινωνικού με το ψυχικό ως ένα από τα πιο δυναμικά αλλά και περίπλοκα αποτελέσματα της εξουσίας. Διερευνά όχι μόνο τη δυνατότητα της εξουσίας να αποκτά ψυχική μορφή και να καθυποτάσσει τα υποκείμενα, αλλά και τη δυνατότητα των υποκειμένων να αντιστέκονται στη μελαγχολία που τους καλλιεργεί η εξουσία.

υποκείμενο. Το πώς το υποκείμενο συγκροτεί τον εαυτό του, με την μια ή την άλλη μορφή(ως τρελό ή υγιές υποκείμενο, ως παραβατικό ή μη), μέσα από ορισμένες πρακτικές που αποτελούν παιχνίδια αλήθειας, πρακτικές εξουσίας. Το υποκείμενο για τον Φουκώ δεν έχει μια υπόσταση αλλά διαφορετικές μορφές υποκειμένου, οι οποίες διασυνδέονται και συσχετίζονται, αλλά δεν είναι το ίδιο το υποκείμενο. Σημειώνει σε κάθε περίπτωση, «παίζουμε, αποκαθιστούμε μια διαφορετική σχέση με τον εαυτό μας, εστιάζοντας το ενδιαφέρον του, στην ιστορική συγκυρία των διαφορετικών μορφών υποκειμένου, σε συσχέτιση με τα παιχνίδια αλήθειας» (Butler 2009). Η Butler συμπεραίνει ότι «η ανάλυση της καθυπόταξης είναι πάντα διπλή, ιχνηλατώντας αφενός τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης του υποκειμένου και αφετέρου τη στροφή που διενεργείται εναντίον αυτών των προϋποθέσεων, προκειμένου να αναδυθεί το υποκείμενο (και η προοπτική του)» (Butler 2009: 44).

Στην όψιμη περίοδο του έργου του, η οπτική είναι διαφορετική, πρώτον, γιατί ο ιστορικός ορίζοντας, η αρχαιότητα, είναι καινούριος, και δεύτερον, γιατί περνάμε από ένα θέμα όπως το θέμα της γνώσης σε ένα πρακτικό, ένα θέμα ηθικό. Ο Φουκώ στρέφει το ενδιαφέρον της σκέψης του από την εξουσία, η οποία ασκείται στα άτομα και τα διαμορφώνει, στην εξουσία την οποία ασκούν τα άτομα στον εαυτό τους, μέσω της οποίας τον διαμορφώνουν. Μέσα από τη μελέτη διαφορετικών μορφών συγκρότησης της υποκειμενικότητας¹⁷ σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους (ελληνική αρχαιότητα, ρωμαϊκός κόσμος) ο Φουκώ ανακαλύπτει το πεδίο αυτών των τεχνικών εαυτού, των πρακτικών του εαυτού. Το 1984 ολοκληρώνεται η συγγραφή δυο τόμων της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* (δεύτερο & τρίτο βιβλίο) στα οποία έχουμε την εμφάνιση ενός νέου λεξιλογίου: φροντίδα εαυτού (*cura soi*), πρακτικές ή τεχνικές εαυτού (*pratiques ou techniques de soi*), υποκειμενικότητα. Εστιάζει στη μελέτη της σεξουαλικής ηθικής του αρχαίου κόσμου, η οποία μπόρεσε να διαμορφώσει το υποκείμενο ως υποκείμενο μιας ανεξάρτητης συμπεριφοράς με όρους αυτοκυριαρχίας, ερευνώντας την αισθητικής της ύπαρξης.

Όπως αναφέρει ο Filoux:

«Νέες έννοιες εμφανίζονται σε αυτή τη νέα αρχαιολογική μέθοδο, αντί για το ζήτημα της γνώσης, μελετά την αλήθεια (κανόνες που χαρακτηρίζουν τα δεδομένα ως αληθή

¹⁷ Στο *Υποκειμενικότητα και αλήθεια, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1980-81)*, ο Φουκώ διαπραγματεύεται το ζήτημα της υποκειμενικότητας και της αλήθειας μέσα από την τέχνη του ζην της ελληνικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας.

ή ψευδή), αντί για σχέσεις εξουσίας, μελετά τη διακυβέρνηση (τεχνικές για την καθοδήγηση της συμπεριφοράς των ανθρώπων) αντί για την υποταγή, αναφέρεται στην υποκειμενοποίηση (*subjectivation*) (τη διαμόρφωση του εαυτού ως υποκειμένου σε σχέση με τον εαυτό)» (Filoux 1992: 117).

Πιο συγκεκριμένα, ο Φουκώ στο *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας: η χρήση των απολαύσεων* εξηγεί αυτή την τροποποίηση ξεκινώντας πρώτον, από την έννοια της ηθικής προβληματοποίησης μιας πρακτικής, δίνοντας ως παράδειγμα τον τρόπο που η χριστιανική ηθική δανείζεται μορφές ηθικού προβληματισμού της αρχαιότητας. Δεύτερον, αποσαφηνίζει τον όρο ηθική, διακρίνοντας το σε τρία επίπεδα: κώδικες, καθοδηγητικά κείμενα, μορφές σχέσης με τον εαυτό. Τρίτον εισάγει τον όρο τρόπο ή μορφή υποκειμενοποίησης. Στην εισαγωγή¹⁸, αναφέρεται σε πρακτικές, τις οποίες ορίζει ως τεχνικές του εαυτού, καθώς συνδέονται με μια καλλιεργημένη σχέση του εαυτού προς εαυτόν. Οι έννοιες των τεχνικών του εαυτού παράγουν υποκείμενα, τα οποία επιδιώκουν να τροποποιήσουν ως προς την ενικότητα του και να μετατρέψουν τη ζωή σε έργο. Κυρίως εστιάζει στη μελέτη της ηθικής της ελληνικής αρχαιότητας, όπου το αίτημα της φροντίδας του εαυτού έχει μια βασική προϋπόθεση – για να κυβερνήσει κάποιος τους άλλους θα πρέπει να βρει τις αρχές με τις οποίες θα κυβερνήσει πρώτα τον εαυτό του – και μια διαδικασία – η φροντίδα του εαυτού απευθύνεται σε όλους και σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Φουκώ 1989: 36-42). Οι τεχνικές εαυτού, όπως διαμορφώθηκαν στην ελληνιστική και ρωμαϊκή φιλοσοφία και το πάγιο αίτημα για φροντίδα του εαυτού οδηγούν στο εξής ερώτημα: Πώς είναι δυνατό να οριστεί η υποκειμενικότητα, σε αυτή τη μορφή σχέσης με τον εαυτό ως αυτογνωσία εντός των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, οι οποίες συγκροτούν το σύγχρονο υποκείμενο;

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ηθική περιλαμβάνει δυο όψεις, τους κώδικες συμπεριφοράς και τις μορφές υποκειμενοποίησης, χωρίς να είναι πάντα εύκολο να διαχωριστεί το ένα από το άλλο. Σε ορισμένα είδη ηθικής, είναι σημαντικό να αναζητηθούν οι δυνάμεις εξουσίας που καταξιώνουν αυτόν τον κώδικα, που επιβάλλουν τη μαθητεία και την υπακοή σε αυτόν και κυρώνουν τις παραβάσεις του. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η υποκειμενοποίηση γίνεται στην ουσία έννομη, όπου το ηθικό υποκείμενο ανάγεται στο νόμο, ή σε ένα σύνολο νόμων. Αντιθέτως, μπορεί κανείς να αντιληφθεί την ύπαρξη ειδών ηθικής, όπου το ισχυρό και δυναμικό στοιχείο θα πρέπει να

¹⁸ Στο *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, η χρήση των απολαύσεων* η εισαγωγή χωρίζεται σε τρεις ενότητες: 1. Τροποποιήσεις, 2. Οι μορφές προβληματοποίησης και 3. Ηθική και πρακτική του εαυτού μας. Εκεί ο Φουκώ αναλύει την έννοια της ηθικής και την σύνδεσή της με τις πρακτικές του εαυτού (σσ.36-42).

αναζητηθεί από την πλευρά των μορφών υποκειμενοποίησης και των πρακτικών του εαυτού. Σε αυτή την περίπτωση το σύστημα κωδικών και κανόνων συμπεριφοράς θα πρέπει να συσχετιστεί με τις μορφές των σχέσεων με τον εαυτό μας (σκέψεις, συναισθήματα, κρίσεις, πράξεις), τις τεχνικές και τις ασκήσεις ως αντικείμενο γνώσης με τον εαυτό μας που μας επιτρέπουν να μεταμορφώσουμε τον προσωπικό τρόπο ζωής (Φουκώ 1989: 39-40). Η ηθική πράξη είναι αδιαχώριστη από τις μορφές εκείνες ενέργειας πάνω στον εαυτό, που δεν παραλλάζουν από τη μια ηθική στην άλλη, όπως δεν παραλλάζει το σύστημα των αξιών, των κανόνων και των απαγορεύσεων. Το άτομο για να το κατορθώσει, δραστηριοποιείται, προσπαθεί να γνωρίσει τον εαυτό του, αυτοελέγχεται και αυτομεταμορφώνεται. Επομένως, δεν υπάρχει ηθική πράξη που να μην αναφέρεται σε μια ενιαία ηθική διαγωγή, δεν υπάρχει ηθική αγωγή που να μη βασίζεται στη συγκρότηση του εαυτού ως ηθικό υποκείμενο και ούτε συγκρότηση του εαυτού ως ηθικό υποκείμενο, χωρίς τρόπους υποκειμενοποίησης, χωρίς κάποια ασκητική ή πρακτική εαυτού που να τα υποστηρίζει.

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν επιπτώσεις στη μέθοδο ιστορικής ανάλυσης. Η Ιστορία των κωδικών είναι εκείνη η οποία αναλύει τα διάφορα συστήματα κανόνων και αξιών τα οποία ισχύουν σε μια δεδομένη κοινωνία ή σε μια δεδομένη ομάδα, εκείνη που αναλύει τις εξουσίες και τους καταπιεστικούς μηχανισμούς όπου αντλούν την ισχύ τους. Η Ιστορία των ηθικοτήτων είναι εκείνη που εξετάζει ως ποιο βαθμό οι πράξεις ορισμένων ατόμων συμμορφώνονται ή όχι με τους κανόνες και τις αξίες που καθορίζονται από διάφορες δυνάμεις της κοινωνίας. Αυτό συνεπάγεται την οπτική της ιστορίας ως τρόπου με τον οποίο τα άτομα καλούνται να συστηθούν ως υποκείμενα ηθικής συμπεριφοράς. Η ιστορία αυτή αφορά τα πρότυπα ανάπτυξης σχέσεων με τον εαυτό όπως ενδοσκόπηση, γνώση, εξέταση, αποκρυπτογράφηση του εαυτού από τον ίδιο των εαυτού. Τα πρότυπα, δηλαδή, των μεταμορφώσεων στα οποία μπορούν να υποβάλουν τα άτομα τον εαυτό τους. «Αυτό και μόνο θα μπορούσε να ονομαστεί ιστορία της ηθικής και της ασκητικής, με την έννοια της ιστορίας των μορφών της ηθικής υποκειμενοποίησης και των πρακτικών του εαυτού μας, που προορισμός τους είναι να την εξασφαλίσουν» (Φουκώ 1989: 38).

Συγκεκριμένα, ο Φουκώ διευκρινίζει/διακρίνει τη διαφορά της ηθικής με αυτό που περιγράφεται ως ηθικολογία. Κυρίως, η διαφορά εντοπίζεται ως προς τη μορφή της σχέσης με τον εαυτό, την οποία πραγματεύεται και η οποία δεν ορίζεται από τον νόμο. Σε αυτό που αποκαλεί ηθικολογία, το υποκείμενο οφείλει να συμμορφωθεί με ένα

προϋπάρχοντα νόμο, με την έννοια ότι είναι υποχρεωμένο να τον ακολουθεί και υποτίθεται ότι το κάνει. Το ηθικό υποκείμενο, σύμφωνα με τον Φουκώ, δεν συγκροτείται μέσω της σχέσης του με τον νόμο στον οποίο υπάγεται, αλλά βάση της επεξεργασίας μιας μορφής σχέσης με τον εαυτό που του επιτρέπει να συγκροτηθεί ως υποκείμενο μιας ηθικολογικής διαγωγής. Η ηθική μελετά με ποιον τρόπο, χωρίς να παρέμβει ένας νόμος ή προτού παρέμβει ένας νόμος, το άτομο μετασχηματίζεται σε υποκείμενο για μια ηθικολογική διαγωγή. Σύμφωνα με τη θέση αυτή το υποκείμενο δεν είναι εξ αρχής δεδομένο, έχοντας ήδη συγκροτηθεί εξολοκλήρου. Η ηθική ενδιαφέρεται ακριβώς για τις συνθήκες αυτής της διαδικασίας παραγωγής του υποκειμένου. Αυτό δε συνεπάγεται ότι το υποκείμενο είναι δεδομένο ανεξάρτητα από την ιστορία του, δηλαδή τις μορφές συγκρότησής του. Η ηθική δεν αποκαλύπτει τη φιγούρα ενός υποκειμένου καθεαυτού, που προηγείται των ιστορικών συνθηκών του, αλλά την ιστορία του υποκειμένου, δείχνει με ποιον τρόπο, υπό αυτές ή τις άλλες συνθήκες, τα άτομα γίνονται υποκείμενα. Το ερώτημα είναι με ποιο τρόπο αυτή η ιστορία, μέσω του ίδιου του υποκειμένου, το οποίο συγκροτεί από άκρη σε άκρη, καθορίζει και ορίζει τις συνθήκες ύπαρξης του υποκειμένου; (Φουκώ 1989: 34-42)

Σύμφωνα με τη Butler, ο Φουκώ υπέδειξε, ότι δεν υπάρχει καμία ηθική και καμιά πολιτική δίχως την αισθητοποίηση της ύπαρξης. Το υποκείμενο που διαμορφώνεται μέσω των αρχών τις οποίες παρέχει ο λόγος της αλήθειας, δεν είναι ακόμη το υποκείμενο που αποπειράται να διαμορφώσει τον εαυτό του, εμπλεκόμενο στις τέχνες της ύπαρξης. Το υποκείμενο είναι τόσο επινοημένο όσο και επινοητικό, και η γραμμή ανάμεσα στο πώς διαμορφώνεται και στο πώς καθίσταται ένα είδος διαμόρφωσης δεν χαράσσεται εύκολα. Εξάλλου, ένα υποκείμενο δεν συμβαίνει να διαμορφώνεται και κατόπιν να αρχίζει ξαφνικά να διαμορφώνει τον ίδιο τον εαυτό του. Αντιθέτως, η διαμόρφωση του υποκειμένου είναι η σύσταση της ίδιας ακριβώς της αναστοχαστικότητας (αναστοχαστικής διαδικασίας), η οποία αναλαμβάνει το βάρος της διαμόρφωσης του εαυτού. «Η 'ιδιότητα του μη διακρίνειν' αυτής της γραμμής είναι ακριβώς το σημείο σύνδεσης, όπου κοινωνικοί κανόνες διασταυρώνονται με ηθικές απαιτήσεις και όπου και οι δυο παράγοντες στο πλαίσιο μιας παραγωγής του εαυτού η οποία δεν εκκινεί πλήρως από τον εαυτό» (Butler 2017: 47-48).

Η Butler στο *Τι είναι η κριτική, Ένα δοκίμιο για την Αρετή στον Φουκώ*, αναφέρει:

«Έχουμε μετακινηθεί αθόρυβα από την έννοια του υποκειμένου σύμφωνα με τον λόγο, σε μια έννοια του 'εαυτού' που αντηχεί περισσότερο ψυχολογικά, και αυτό ίσως συμβαίνει διότι για τον Φουκώ ο δεύτερος όρος φέρει περισσότερη αυτενέργεια από τον πρώτο... Αντιθέτως, ο εαυτός είναι αναγκασμένος να διαμορφώσει εαυτόν, αλλά το κάνει εντός των μορφών που είναι ήδη, περισσότερο ή λιγότερο, εν ισχύ και εν εξέλιξη. Ή, θα μπορούσε να πει κανείς, είναι αναγκασμένους να διαμορφώσει εαυτόν εντός πρακτικών που είναι περισσότερο ή λιγότερο, στη θέση τους. Όμως, αν αυτή η διαμόρφωση εαυτού πραγματοποιείται με απείθεια προς τις αρχές με τις οποίες διαμορφώνεται κανείς, τότε η αρετή καθίσταται η πρακτική μέσω της οποίας ο εαυτός διαμορφώνει εαυτό...» (Butler 2017: 49-50).

Στο σημείο αυτό η πρακτική του εαυτού έρχεται σε αντίθεση με την έννοια του αυτόνομου και προσυγκροτημένου εγώ, το οποίο ορίζεται από την πρωταρχική του ουσία: είναι πλήρες εαυτού, προηγείται της ιστορίας του. Ο εαυτός, με την έννοια της ηθικής είναι ακριβώς το αντίθετο ενός αυτόνομου εγώ. Αντικείμενο της ηθικής είναι αυτή η εργασία υποκειμενοποίησης, που αναδεικνύει τον διαδικασιακό και ιστορικό χαρακτήρα της έννοιας του υποκειμένου. Αν το υποκείμενο είναι προϊόν των ιστορικών συνθηκών, εντάσσεται στην ιστορία που το συγκροτεί, μήπως στερείται την αυτονομία του, πρωτοβουλίας και ευθύνης; (Macherey 2010: 164). Ποια είναι τα περιθώρια δράσης; Δεν αρκεί να ειπωθεί ότι το υποκείμενο βρίσκεται μέσα στην ιστορία του, αλλά θα πρέπει να διερευνηθεί πού ακριβώς τοποθετείται μέσα στη δράση του. Πρέπει να αναγνωρίσουμε τον τόπο που παράγεται το υποκείμενο και ορίζει την ηθική του. Συμπερασματικά, το υποκείμενο δεν είναι οριστικά μια παγιωμένη μορφή, αλλά καθορίζεται ιστορικά και εμπλέκεται σε μια αδιάλειπτη κίνηση μετασχηματισμών (Macherey 2010: 162-163· Φουκώ 1989: 34-42).

Ο Φουκώ εισάγει τους όρους «τρόπους καθυπόταξης (*asservissement*) ή υποκειμενοποίησης (*subjectivation*)»· αυτοί οι όροι σχετίζονται όχι μόνο με τον τρόπο που ένα υποκείμενο διαμορφώνεται, αλλά με το πώς καθίσταται διαμορφωτής του εαυτού του. Η δημιουργία του ηθικού υποκειμένου δεν είναι απλώς ζήτημα της αυτογνωσίας ή της αυτεπίγνωσης, μαρτυρεί και μια διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας το άτομο οριοθετεί την πλευρά του εαυτού του που αποτελεί αντικείμενο αυτής της ηθικής πρακτικής. Ο εαυτός αυτό-καθορίζεται και αποφασίζει για το υλικό κατασκευής του ίδιου του εαυτού, αλλά η οριοθέτηση που επιτελεί ο εαυτός συντελείται μέσω κανόνων, οι οποίοι είναι, αδιαμφισβήτητα, ήδη στη θέση τους. Με άλλα λόγια ο αισθητικός τρόπος ύπαρξης της κατασκευής του εαυτού εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ηθικής πρακτικής και η ηθική εργασία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εντός ευρύτερου πολιτικού πλαισίου, εκείνου της πολιτικής των κανόνων. Ο Φουκώ

υπογραμμίζει ότι δεν υπάρχει καμία διαμόρφωση εαυτού εκτός ενός τρόπου υποκειμενοποίησης, το οποίο σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμία διαμόρφωση εαυτού εκτός των κανόνων που κάνουν δυνατή τη διαμόρφωση του υποκειμένου. Ο εαυτός διαμορφώνει τον εαυτό του, αλλά το κάνει εντός ενός συνόλου πρακτικών διαμόρφωσης που χαρακτηρίζονται ως τρόποι υποκειμενοποιήσεων. Όπως αναφέρει ο McGushim: «η υποκειμενικότητα είναι η πραγματικότητα του εαυτού ως δρώντος υποκειμένου όσο και ως αντικειμένου» (McGushim 2011: 129). Σημαντική επισήμανση είναι ότι το εύρος των δυνατών μορφών οριοθετείται εκ των προτέρων από τέτοιου είδους τρόπους υποκειμενοποίησης, δεν σημαίνει ότι ο εαυτός αποτυγχάνει να διαμορφώσει εαυτόν, ότι ο εαυτός είναι πλήρως διαμορφωμένος. Ο εαυτός είναι αναγκασμένος να διαμορφώσει εαυτό, αλλά να το κάνει εντός των πρακτικών που είναι περισσότερο ή λιγότερο στη θέση τους. Εφόσον η διαμόρφωση εαυτού πραγματοποιείται με απείθεια προς τις αρχές με τις οποίες διαμορφώνεται κανείς, τότε η αρετή καθίσταται η πρακτική μέσω της οποίας ο εαυτός διαμορφώνει εαυτόν με από-υποκειμενοποίηση, πράγμα που σημαίνει ότι διακινδυνεύει την παραμόρφωσή του ως ένα υποκείμενο, καταλαμβάνοντας την οντολογικά ανασφαλή θέση του και τίθεται εκ νέου το ερώτημα: «Ποιο θα είναι σε αυτό το σημείο ένα υποκείμενο και τι θα λογίζεται ως μια ζωή, μια ηθικής διερώτησης, η οποία απαιτεί να έρθουμε σε ρήξη με τις συνήθειες της εκφοράς κρίσεων για χάρη μιας πιο ριψοκίνδυνης πρακτικής που επιδιώκει να παράγει καλλιτεχνία μέσα από τον καταναγκασμό» (Φουκώ 1989: 34-42· Butler 2017: 50).

Υπό την φουκωική οπτική, η ιστορία είναι ο τόπος όπου παράγονται ενικότητες, ο χαρακτήρας των οποίων δεν είναι ανεξάρτητος από τον τόπο και τις συνθήκες που εδραιώνονται κατά την παραγωγή τους. Αυτή η θέση αποκαθιστά το νόημα του συμβάντος, με την έννοια του συμβάντος λόγου. Ο Φουκώ δεν υποβάθμισε ποτέ το συμβατικό στοιχείο, εντάσσοντας το εκ νέου στην τάξη μιας δομής, αντιθέτως προσπάθησε πάντα να στοχαστεί την παραγωγή του συμβάντος στην προοπτική μιας ιστορίας όπου υπάρχει πάντα συμβάν και πρέπει να αναζητηθούν, όλα τα επίπεδα που συνιστούν το συμβάν. Ο Φουκώ, όπως εξηγεί ο Taylor, προσπαθεί να καταστήσει το υποκείμενο ιστορικά μεταβλητό, με αποτέλεσμα «να κάνουμε τον εαυτό μας δεκτικό στη μεταμόρφωση» (Taylor 2011: 12). Ο ίδιος ο τόπος του υποκειμένου είναι ένα περιθώριο για πρωτοβουλία, αυτονομία και ευθύνη. Η θέση που καταλαμβάνει το υποκείμενο στην ιστορία είναι τα περιθώριά της. Δεν δύναται να σκεφτούμε την υποκειμενικότητα έξω από το ανήκειν, σε ένα σύστημα ή εναντίον του. Όπως αναφέρει

ο Macherey, «Πρέπει να την σκεφτούμε ως ένα από τα προϊόντα του, ως μια πιθανότητα που μένει πάντα ανοικτή» (Macherey 2010: 172). Ως μια δυνατότητα, όπως τονίζει ο Deleuze, στο εσωτερικό του πολιτισμικού συστήματος στο οποίο ανήκει το υποκείμενο, έχουν αρχίσει να σχηματίζονται ορισμένες πτυχώσεις¹⁹, τις οποίες θα είναι δυνατό να διανοίξουν και διερευνήσουν τα άτομα, ώστε να επιτευχθούν εκεί μορφές ενικότητας με συγκροτησιακό χαρακτήρα σε ότι αφορά την ύπαρξη υποκειμένων. Στη σύγχρονη εποχή ο αγώνας για την υποκειμενικότητα περνά από την αντίσταση στις δυο σημερινές μορφές καθυπόταξης: την εξατομίκευση που ικανοποιεί τις απαιτήσεις της εξουσίας, και στην προσκόλληση κάθε ατόμου σε μια γνωστή και δια παντός προσδιορισμένη ταυτότητα. Επομένως, ο αγώνας για την υποκειμενικότητα εμφανίζεται ως δικαίωμα στη διαφορά, τη μεταβολή και τη μεταμόρφωση (Deleuze 2005: 176-181).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι κάθε ηθική πράξη συνεπάγεται και σε μια σχέση με το πραγματικό (κοινωνία, θεσμοί, θρησκείες), όπου υλοποιείται, καθώς και μια σχέση τον κώδικα (νόμοι, κανόνες, άγραφοι νόμοι) στον οποίο ανάγεται, υπονοεί κυρίως μια ορισμένη σχέση με τον εαυτό (γνώμες, στάσεις, αντιλήψεις, πεποιθήσεις)· η σχέση αυτή δεν είναι απλώς συνειδητοποίηση του εαυτού μας, αλλά και η συγκρότησή του σε ηθικό υποκείμενο. Το άτομο δηλαδή περιχαράζει το τμήμα του εαυτού του που αποτελεί το αντικείμενο της ηθικής (*éthique*) αυτής πρακτικής, προσδιορίζει ποιες εντολές ακολουθεί, διαλέγει για τον ίδιο τον εαυτό ένα καθορισμένο τρόπο ζωής που αντιστοιχεί στην ηθική του εκπλήρωση. Αντιθέτως, μπορεί κανείς να αντιληφθεί την ύπαρξη ειδών ηθικής, όπου το ισχυρό και δυναμικό στοιχείο θα πρέπει να αναζητηθεί από τη μεριά των μορφών υποκειμενοποίησης και πρακτικών του εαυτού μας. Οι προϋποθέσεις οι οποίες απαιτούνται από το άτομο, σε σχέση με τον εαυτό του (πράξεις, σκέψεις, συναισθήματα), να συγκροτηθεί ως ηθικό υποκείμενο, σχετίζονται με διαδικασίες και τεχνικές, ασκήσεις με τον εαυτό ως αντικείμενο προς γνώση και

¹⁹Η υποκειμενοποίηση παράγεται μέσω πτύωσης. Όμως υπάρχουν τέσσερις πτυχές υποκειμενοποίησης. Η πρώτη πτυχή σχετίζεται με την υλική μας διάσταση οποία θα περικλειστεί και θα πτυχωθεί στην περίπτωση των Αρχαίων Ελλήνων, ήταν το σώμα και οι ηδονές, ενώ στους χριστιανούς η σάρκα και η επιθυμία της. Η δεύτερη, είναι η πτυχή της σχέσης δυνάμεων, με την ακριβή έννοια του όρου. Εδώ έχουμε την εισαγωγή του κανόνα που μπορεί να είναι ορθολογικός, αισθητικός, θεϊκός, φυσικός, για να μετατραπεί η σχέση δυνάμεων σε σχέση με τον εαυτόν. Η τρίτη είναι η πτυχή της γνώσης, η πτυχή της αλήθειας, στο βαθμό που ορίζει μια σχέση αλήθειας με το είναι μας. Η Τρίτη πτυχή είναι η υποκειμενοποίηση της γνώσης, η οποία δεν είναι πανομοιότυπη στους Έλληνες και τους χριστιανούς, στον Πλάτωνα, τον Ντεκάρτ ή στον Καντ. Η τέταρτη πτυχή του έξω, η ύστατη πτυχή, αντιστοιχεί στη διάσταση που ο Μπλανσό αποκαλούσε «εσωτερικότητα προσμονής», διότι από αυτή ακριβώς το υποκείμενο προσμένει ποικιλοτρόπως την αθανασία, την ελευθερία, τη σωτηρία, την αταραξία, τον θάνατο. Βλ. σχετικά Deleuze 2005, σσ. 176-177.

πρακτικές οι οποίες επιτρέπουν να μεταμορφώσουν τον προσωπικό τρόπο ζωής (Φουκώ 1989: 40). Το άτομο καταφεύγει, σκεπτόμενο και με τη θέλησή του, σε συγκεκριμένες πρακτικές, προκειμένου να αυτό-τροποποιηθεί, να αυτό-μετασχηματιστεί, βάσει ηθικών αξιών οι οποίες συνάδουν με έναν ορισμένο τρόπο ζωής, θεμελιωμένο σε συγκεκριμένες αισθητικές και ηθικές αρχές. Στο πεδίο της υποκειμενοποίησης, δεν κυριαρχεί αυτή τη φορά η πειθάρχηση αλλά «το στυλιζάρισμα (*stylization*) των συμπεριφορών και η αυτοδιαμόρφωση του ατόμου σε ηθικό υποκείμενο», βάσει της επεξεργασίας του εαυτού (Τζανάκης 2020: 57).

Πώς εννοιολογείται ο εαυτός στη φουκωική οπτική; Στο ύστερο έργο του Φουκώ, δεν υπάρχει ένας αυστηρός ορισμός και μόνο να συνάγουμε μπορούμε έναν τέτοιο ορισμό. Κυρίως, παρουσιάζεται ως μια μεθοδολογική πρόταση να ιδωθεί η ηθική υπό το πρίσμα του εαυτού. Τα βασικά σημεία αυτής της μεθοδολογικής πρότασης είναι τα εξής: Πρώτον, ο εαυτός βρίσκεται πάντα εν σχέσει, δεν υπάρχει μια ουσία εαυτού, αλλά ένα ιστορικό αποτέλεσμα, το οποίο προκύπτει από την κοινωνικά προσδιορισμένη σχέση του εαυτού με αυτόν τον ίδιο, από τη σχέση με τις τεχνικές που διατίθενται στο άτομο και οι οποίες κατατείνουν την τροποποίησή του. Δεύτερον, από τις ηθικές προβληματοποιήσεις, την μορφή των οποίων καθορίζει το εύρος και το βάθος των δυνατοτήτων μορφοποίησης της δομής της υποκειμενικότητας. Τρίτον, ο εαυτός είναι σημείο ενεργό του κοινωνικού, δεν είναι παράγωγο του αλλά ως πηγή κοινωνικής ενέργειας, δράσης και νοήματος. Τέταρτον, ο εαυτός συνιστά πεδίο δράσης και αντιπαράθεσης. Εντός του εαυτού εδράζονται κοινωνικοί μηχανισμοί, αλλά υπάρχει και η δυνατότητα αντίδρασης, η οποία παίρνει τη μορφή αντίστασης. Πέμπτον, ο εαυτός αντανakλά μια ουσιαδώς διαφοροποιημένη κι εύπλαστη ταυτότητα του ανθρώπινου όντος. Έκτον, η έννοια του εαυτού δεν παραπέμπει σε ένα εν γένει υποκείμενο αλλά σε εκδοχές αυτού, οι οποίες εξαρτώνται από τις μορφές ζωής (Τζανάκης, 2007: 5· 2020: 57)²⁰.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η έννοια του εαυτού δεν μπορεί είναι ανεξάρτητη από την προβληματική του υποκειμένου. Η έννοια του εαυτού είναι μέρος των διαδικασιών υποκειμενοποίησης, η χρήση της αποσκοπεί να αποκαταστήσει εντός ορισμένων ορίων,

²⁰Πρβλ. περισσότερα, στο *La notion du "soi" aux derniers écrits de Michel Foucault*, ανακοίνωση στο Συμπόσιο με θέμα: Διασταύρωση απόψεων πάνω στο έργο του Michel Foucault, το οποίο διοργάνωσε το περιοδικό *Ουτοπία*, σε συνεργασία με το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 12-13 Φεβρουαρίου 2007. Η παραπάνω εισήγηση περιλαμβάνεται και στη συλλογή άρθρων στο περιοδικό *Δοκίμες*, τόμος 23-24, 2020 (σσ.49-65).

τις δυνατότητες της δράσης μέσα στο φουκωικό οικοδόμημα, τονίζοντας ότι το ίδιο το άτομο είναι παρόν στη διαδικασία υποκειμενοποίησης. Σύμφωνα με την Youdell: «Αφενός το άτομο καθίσταται υποκείμενο και υπόκειται σε λογοθετήσεις της πειθαρχικής εξουσίας, αφετέρου μπορεί να εμπλακεί συνειδητά σε πρακτικές που ίσως να τον μετασχηματίσουν. Το υποκείμενο ενεργεί, αλλά ενεργεί στα όρια/στο εσωτερικό της υποκειμενικότητας» (Youdell 2006: 42). Το άτομο κατέστη ικανό να παρεμβαίνει έναντι εαυτού του, με τα μέσα που του διατίθενται, τα οποία πάντοτε εξαρτώνται από τον ορίζοντα της ιστορικής εμπειρίας. Η θέση αυτή του Φουκώ από τη μια αναγνωρίζει στο υποκείμενο τη δυνατότητα της αυτόνομης δράσης και από την άλλη αυτή η διαδικασία είναι εξαρτητική των κοινωνικών συνθηκών της εποχής του. Επομένως, το άτομο μπορεί να ορίσει την υποκειμενικότητα με βάση τους όρους ιστορικούς και κοινωνικούς (Τζανάκης 2020: 58) που το έχουν διαμορφώσει και όπως αναφέρει με ακρίβεια ο Dean: «Η κατανόηση του εαυτού μας συνδέεται με τους τρόπους με τους οποίους κυβερνιόμαστε» (Dean 1999: 14).

Σύμφωνα με τον Φουκώ, κάθε εποχή δημιουργεί μέσα από τις πρακτικές της, τα καθεστώτα αλήθειας, τους «λόγους» (*discours*), το εκπαιδευτικό αντικείμενο, τον «δάσκαλο», τον «μαθητή» (Φουκώ 2000: 32). Το ενδιαφέρον είναι να μελετηθεί το πώς οι λόγοι και οι πρακτικές δημιουργούν το εκπαιδευτικό αντικείμενο, τον/την εκπαιδευτικό, τον/την μαθητή/τρια και ποιες πρακτικές θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον/την μαθητή/τρια στην αυτονομία και αυτοδιάθεση. Ο ρόλος του/της εκπαιδευτικού και ο ρόλος του/της μαθητή/τριας ως υποκείμενα του θεσμού της εκπαίδευσης ορίζονται από τις λογοθετήσεις του εκάστοτε επιστημονικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου. Πάντως με βάση τον παραπάνω προβληματισμό, μελετάται ο μετασχηματισμός του ρόλου του/της εκπαιδευτικού από φορέα και μεταδότη των λόγων και των καθεστώτων αλήθειας σε κριτικά στοχασμένο επαγγελματία της επαγγελματικής εξέλιξης (διδακτικού, παιδαγωγικού του ρόλου, φορέας αλλαγής) και των κοινωνικών σφυριζόμενων του θεσμού της εκπαίδευσης. Παράλληλα, συνεξετάζεται το ζήτημα της ανάδειξης του ρόλου του/της μαθητή/τριας σε μανθάνον υποκείμενο και συνδιαμορφωτή της σχολικής πρακτικής.

Ο ύστερος Φουκώ εστιάζει στην ελευθερία, υπό την έννοια της εμπρόθετης δράσης του υποκειμένου μέσω της επιμέλειας εαυτού και στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης ως ατομικής και συλλογικής αμφισβήτησης των κανονικοποιητικών και πειθαρχικών μηχανισμών της κοινωνίας. Αυτή η οπτική του Φουκώ δεν έχει γίνει

αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής από όσους μελετούν τον τομέα της εκπαίδευσης, παρά τις προφανείς εκπαιδευτικές δυνατότητες που εισηγείται για τη δυνατότητα μετασχηματισμού των εκπαιδευτικών πρακτικών και τη συγκρότηση του υποκειμένου. Αντιθέτως, οι περισσότεροι μελετητές προσεγγίζουν τις διαμορφωτικές και πειθαρχικές πτυχές της εκπαιδευτικής εμπειρίας. Ενώ, η εκπαίδευση, όπως αυτή εφαρμόζεται στην καθημερινή πρακτική του σχολείου μπορεί να ιδωθεί υπό διαφορετικό πρίσμα μέσω της επιμέλειας εαυτού. Αυτή η οπτική μπορεί να οδηγήσει τα υποκείμενα της εκπαίδευσης (μαθητής/τρια-εκπαιδευτικός) σε νέους τρόπους δράσης, καλλιέργειας της κριτικής σκέψης και σε πράξεις αντίστασης. Ο Ball υπογραμμίζει το ενδιαφέρον της εφαρμογής στην εκπαίδευση της επιμέλειας του εαυτού και της αλήθειας, «ως προνομιακό πεδίο μελέτης και εφαρμογής» (Ball 2021: 208).

Αρχικά κρίνεται απαραίτητο να μελετηθούν ποιες οι εκπαιδευτικές πρακτικές προωθούν το σχολείο ως κοινότητα μάθησης, κοινωνικοποίησης και αγωγής αλλά και ως κοινότητα φροντίδας και προσωπικής ανάπτυξης των μελών της. Το ζήτημα που εξετάζεται είναι πώς ο/η εκπαιδευτικός δύναται να οδηγήσει τον /την μαθητή/τρια σε αυτόνομη δράση, να χειραφετηθεί και να αποκτήσει κριτική σκέψη. Πώς οι σχέσεις εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών δύναται να λειτουργήσουν με τρόπο αποτελεσματικό, ώστε να καθοδηγηθούν στη διαμόρφωση ενεργών πολιτών που θα είναι χρήσιμοι στο κοινωνικό σύνολο με άξονα τις δημοκρατικές αρχές και αξίες. Πώς μπορεί ο εκπαιδευτικός να αναπτύξει κριτική στάση για τη διδασκαλία, να της αποδώσει ένα νέο περιεχόμενο, το οποίο στη συνέχεια θα καθορίσει τις επιλογές του.

Για να διαμορφώσει ο/η εκπαιδευτικός μια δική του θεώρηση για τη διδασκαλία, τον ρόλο του/της μαθητή/τριας, την επαγγελματική του/της πορεία, πρέπει να διερωτηθεί για τους όρους με τους οποίους έχει συγκροτηθεί ως επαγγελματίας εκπαιδευτικός. Να αναστοχαστεί για την κοινωνική πραγματικότητα με την οποία έρχεται αντιμέτωπος και την εκπαιδευτική πραγματικότητα που τον/την διαμορφώνει. Η παραδοχή κάποιων κριτηρίων είναι πρόσφορο έδαφος για την έννοια της διδασκαλίας: πώς η διδασκαλία γίνεται αναγνωρίσιμη ως ορθολογική διαδικασία και η έκθεση του υποκειμένου που διερωτάται σε διαφορετικές οπτικές για τη διδασκαλία, τον/τη μαθητή/τρια κάθε από τις οποίες έχει διαφορετικό πλέγμα διαμορφωτικών όρων, υποκειμενικών προϋποθέσεων, λειτουργιών και σκοπών (Φρυδάκη 2009: 15). Η όλη πραγμάτευση του θέματος επιδιώκει να δώσει στους/στις εκπαιδευτικούς σημεία αναφοράς, θεωρητικά πλαίσια και εργαλεία, ώστε να έρθουν αντιμέτωποι με όσα τα

καθόρισαν ως άτομα και ως ιστορικά υποκείμενα και να προχωρήσουν προς την κατεύθυνση ένα επαρκέστερου ετεροκαθορισμού, ώστε να παραγάγουν το δικό τους λόγο και τη δική τους πράξη στον χώρο του σχολείου (Φρυδάκη 2009: 19).

Υπό τη φουκωική οπτική, η στάση του δασκάλου είναι «ένα είδος μαθήματος», γιατί είναι μια φροντίδα που δίνεται έμμεσα στους άλλους, από τον τρόπο με τον οποίο ζει κανείς ως υπόδειγμα μπροστά σε όλους. Πώς μπορεί αυτό να είναι εκπαιδευτικό; Ο Φουκώ αναφέρει σχετικά: «Επιπλέον, η επιμέλεια εαυτού συνεπάγεται επίσης τη σχέση με τον άλλο, στο βαθμό που για να μεριμνά κανείς πράγματι για τον εαυτό του, πρέπει να δεχθεί τα διδάγματα ενός δασκάλου. Έχουμε ανάγκη έναν οδηγό, έναν σύμβουλο, έναν φίλο, κάποιον που μας λέει την αλήθεια» (Φουκώ 2008: 362). Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο Φουκώ επηρεάστηκε από τις αρχαιοελληνικές και ρωμαϊκές παραδόσεις στην μελέτη της σχέσης του εαυτού προς εαυτό και πώς ορίζεται ο εαυτός ως σεξουαλικό υποκείμενο και τόνισε τη σημασία της παρουσίας ενός δασκάλου ως παράδειγμα. Η προβληματική του Φουκώ της σύγχρονης κατανόησης της ατομικότητας ανέδειξε την αλληλεξάρτησή της με τον λόγο, τη γνώση, την εξουσία, την ηθική στη διακυβέρνηση των άλλων αλλά και του εαυτού. Αυτή η ηθική στάση δρα ταυτόχρονα στην πολιτική: «Οι άνθρωποι επαναστατούν, ίσως ξεκινώντας από το να επαναστατούν στον εαυτό τους και να φροντίζουν τη δική τους συμπεριφορά. Με αυτόν τον τρόπο, τροποποιούμε την εξουσία μέσω ενεργητικής άσκησης του εαυτού μας» (Φουκώ 2000: 452).

Στη σύγχρονη εκπαίδευση, η «επιμέλεια εαυτού» δύναται να γίνει μια «οδός διαμόρφωσης και αναμόρφωσης της αλήθειας για τον εαυτό μας». Ο χώρος της εκπαίδευσης είναι εν δυνάμει ο χώρος που θα μπορούσε να οδηγήσει με την κατάλληλη καθοδήγηση (εκπαιδευτικός) τον/τη μαθητή/τρια σε δράση αυτόνομη, χειραφετημένη και ελεύθερη από κανονικοποιητικούς τρόπους ύπαρξης. Η πειθαρχία και η αυτοπειθαρχία έχει και θετικό πρόσημο στην προσπάθεια συγκρότησης αυτόνομης και χειραφετημένης προσωπικότητας. Κατά τον Φουκώ, η πειθαρχία, είναι ένα μέσο μάθησης και κοινωνικοποίησης, είναι ένας τρόπος δράσης πάνω στη δράση άλλων ατόμων, με αποτέλεσμα να τροποποιήσει ή να καθοδηγήσει τα άτομα σε νέες συμπεριφορές. Ο/η εκπαιδευτικός στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης με τους/τις μαθητές/τριες μπορεί να αξιοποιήσει διαφορετικές διδακτικές μεθόδους προσανατολισμένες στην ενεργητική συμμετοχή των μαθητών/τριων, τον αμοιβαίο σεβασμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας, την εργασία σε μικρές ομάδες και την

ανάληψη πρωτοβουλιών από τους μαθητές/τριες. Οι μαθητές/τριες μαθαίνουν να εργάζονται ως μέλη ομάδας, συναποφασίζουν τον τρόπο λειτουργίας της ομάδας και τροποποιούν τη συμπεριφορά τους και τον τρόπο μάθησης. Η πειθαρχία δεν πρέπει να περιορίζεται στην αρνητική σημασία της, ως μέσο επιβολής ή άσκησης βίας, αλλά κυρίως ως μια προσπάθεια αύξησης των δυνατοτήτων των ατόμων και ταυτόχρονα του ελέγχου τους προς ένα συγκεκριμένο σκοπό (Καλημερίδης 1998)²¹.

Σύμφωνα με τον Φουκώ:

«Είναι καιρός να πάψουμε να περιγράφουμε πάντα τα αποτελέσματα της εξουσίας με αρνητικούς όρους: η εξουσία αποκλείει, καταστέλλει, απωθεί, λογοκρίνει, βασίζεται σε αφαιρέσεις, συγκαλύπτει, αποκρύπτει. Στην πραγματικότητα η εξουσία παράγει κάτι πραγματικό. Παράγει τομείς αντικειμένων και τελετουργίες αλήθειας» (Φουκώ 1989: 256)

Υιοθετώντας τη φουκωική οπτική της ηθικής ως επιμέλεια εαυτού στην εκπαίδευση, το κύριο ερώτημα που τίθεται είναι: Πώς μπορούν τα άτομα να διαμορφώνουν τους εαυτούς τους ως ηθικά υποκείμενα; Σε αυτό το πλαίσιο, ο Φουκώ θέτει υπό αμφισβήτηση τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα γνωρίζουν τον εαυτό τους και τους τρόπους με τους οποίους συμπεριφέρονται· η θέση αυτή βοηθά τη σκέψη και τη δράση στην παρούσα προσέγγιση της ηθικής στην εκπαίδευση. Ο Moghtader στο έργο του *Foucault and Educational Ethics* ενθαρρύνει τους/τις μαθητές/τριες και τους/τις εκπαιδευτικούς να ασχοληθούν με τις βασικές έννοιες του έργου του Φουκώ και καταδεικνύει ότι η εκπαίδευση μπορεί να είναι «μια διαδικασία όπου κάποιος βρίσκει, χάνει και μεταμορφώνει τον εαυτό του στη διαδικασία της μάθησης» (Moghtader 2016: ix).

Το «φιλοσοφικό ήθος» βοηθά στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους συγκροτούνται τα υποκείμενα και παράλληλα αξιολογεί τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούν τον εαυτό με ενεργητικό τρόπο ως παιδαγωγικά υποκείμενα εντός και εκτός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το «φιλοσοφικό ήθος» ως κριτική εξετάζει τον τρόπο που ζούμε και παρέχει το πλαίσιο να αναρωτηθούμε ως στοχαστικά άτομα πάνω στις εμπειρίες μας, οι οποίες διαμορφώνουν τους εαυτούς μας εντός και εκτός της θεσμοθετημένης σχολικής εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση θα πρέπει να εστιάζει στη φροντίδα που παρέχουν τα άτομα στον εαυτό τους για να τον γνωρίσουν και τον

²¹ Αναδημοσίευση του άρθρου του Γ. Καλημερίδη, Φουκώ: Πειθαρχία και σχολείο στο παρακάτω ιστότοπο: <https://giaenadiaforetikosxoleio.wordpress.com> (2014/03/08).

μεταμορφώσουν. Προκύπτουν μια σειρά από ερωτήματα αναφορικά με το τι ασκείται ως εκπαιδευτικό, τι είναι προνομιακό και τι αποσιωπάται στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση, πώς αυτό ανακλάται στις καθημερινές πρακτικές του σχολείου στη δράση των παιδαγωγικών υποκειμένων. Όπως αναφέρει ο Moghtader: «Αυτή η κριτική στάση βοηθά στη μεταμόρφωση του σημερινού τρόπου κατανόησης του εαυτού ως εκπαιδευτική ηθική και διευρύνει τον λόγο της υποκειμενικότητας στην εκπαίδευση» (Moghtader 2016: 22).

Συνοψίζοντας, ο Φουκώ στο ύστερο έργο του στράφηκε από την εξουσία η οποία ασκείται στα άτομα και τα διαμορφώνει, στην εξουσία την οποία ασκούν τα άτομα στον εαυτό τους και μέσω της οποίας τον διαμορφώνουν. Αυτό εννοούσε εν μέρει όταν έκανε λόγο για ηθική. Για τον Φουκώ, η ηθική δεν εξαντλείται μόνο στις σχέσεις με τους άλλους, στους κώδικες ηθικής συμπεριφοράς που διέπουν την αλληλεπίδραση διαφόρων ατόμων και ομάδων. Αφορά κυρίως τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα σχετίζονται με τον εαυτό τους, τους τρόπους που ασκούν αυτοδιακυβέρνηση και ταυτόχρονα ορίζουν τον εαυτό τους ως ηθικό υποκείμενο των επιθυμιών και των πράξεων τους. Όπως σημειώνει ο Νεχαμάς: «Η φουκωική προσέγγιση της ηθικής είναι η επιμέλεια εαυτού» (Νεχαμάς 2001: 241). Η δύναμη αυτής της προοπτικής μπορεί να μην είναι η απομάκρυνση από την αντίληψη της ηθικής ως κώδικες, κανόνες και νόρμες, αλλά η δημιουργία ενός φιλοσοφικού ήθους, μιας κριτικής η οποία αναδεικνύει παράλληλα τον ρόλο των ατόμων ως δρώντων υποκειμένων μέσα από ενστώχαστες και εκούσιες πρακτικές, με τις οποίες όχι μόνο ορίζουν κανόνες διαγωγής αλλά επιδιώκουν να αλλάζουν αυτοί οι ίδιοι. Επομένως, η επιμέλεια εαυτού συνίσταται ασφαλώς στην αυτογνωσία με τη σωκρατική-πλατωνική πλευρά του *γνώθι σεαυτόν*, αλλά συνιστάται επίσης στη γνώση ορισμένων τρόπων διαγωγής ή αρχών που αποτελούν συνάμα αλήθειες και οδηγίες. «Να μεριμνάς για τον εαυτό σου σημαίνει να εξοπλίζεσαι με τις αλήθειες σου, εκεί ακριβώς διασταυρώνεται η ηθική με το παιχνίδι της αλήθειας» (Φουκώ 2008: 359).

Εν κατακλείδι, τα πρώτα έργα του Φουκώ έκαναν ορατά τα τρωτά σημεία και τους περιορισμούς στη συγκρότηση του υποκειμένου σε σχέση με τον λόγο, τη γνώση και την εξουσία. Στα έργα της ύστερης περιόδου υποστήριξε την ιστορική κατανόηση των συνθηκών και των πρακτικών μέσω των οποίων αναλαμβάνουν τα άτομα να διαμορφώσουμε τους εαυτούς τους ως ηθικά υποκείμενα. Όπως αναφέρει ο Moghtader: «Ο Φουκώ επανέφερε την αρχαία ηθική επιταγή της ‘φροντίδας του εαυτού’, όπως αυτή

γίνεται η ενεργή καθημερινή θέσπιση μιας εξεταζόμενης ζωής μελετώντας τις ελληνορωμαϊκές φιλοσοφικές πρακτικές» (Moghtader 2016: 76-94). Οι μελέτες αυτές δεν αποτελέσουν παραδείγματα προς πρακτική εφαρμογή, γιατί ανήκουν σε διαφορετικό ιστορικό συγκείμενο από το σημερινό. Αντιθέτως, μπορούν να αποτελέσουν παραδειγματικές περιπτώσεις για αναστοχασμό, κριτική σκέψη και δημιουργικό διάλογο με την εποχή μας και τα όρια τα οποία μπορούμε να υπερβούμε «δουλεύοντας» με τον εαυτό μας.

Συμπερασματικά, στο τεράστιο και εξαιρετικά ποικιλόμορφο έργο, που δεν έχει ακόμη πει την τελευταία λέξη, μπορούν να ανακαλυφθούν πράγματα που μέχρι τώρα δεν έχουν επισημανθεί και να ανοίξουν νέους δρόμους σκέψης, ερμηνείας και δράσης στο χώρο της εκπαίδευσης. Αν και ο Φουκώ δεν ασχολήθηκε άμεσα με την εκπαίδευση ως θεσμό και τη συγκρότηση του υποκειμένου της, η επίδραση της σκέψης του είναι μεγάλη. Στο έργο του υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές που αξιοποιεί το παράδειγμα του σχολείου, ως τόπο λειτουργίας των πειθαρχικών τεχνικών, της αγωγής, της διακυβέρνησης του σώματος αλλά και ως πεδίο μετασχηματισμού των υποκειμένων. Η εισαγωγή της έννοιας του εαυτού σηματοδοτεί μια στροφή στη σκέψη, μια μεθοδολογική μετατόπιση, έναν γνωσιοθεωρητικό αναπροσανατολισμό. Η έννοια του εαυτού είναι ένα πολύτιμο εργαλείο τόσο στην σύζευξη μιας ενιαίας θεωρητικής προοπτικής των διαφορετικών μεθοδολογικών προσανατολισμών στη συγκρότηση της υποκειμενικότητας όσο και η αξιοποίηση της προσέγγισης αυτής και η σύζευξή της με την εκπαίδευση και τη συγκρότηση του παιδαγωγικού υποκειμένου της (μαθητής, μαθήτρια, εκπαιδευτικός) με όρους αυτονομίας και χειραφέτησης.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα και η προβληματική της γνώσης ως πειθαρχίας

Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας πολιτικός τρόπος καταχώρησης ή τροποποίησης της ιδιοποίησης του λόγου, μαζί με τις γνώσεις και τις εξουσίες που το συνοδεύουν (Φουκώ 2000:32).

4.1 Η μεθοδολογική προσέγγιση στην εκπαίδευση

Η μεθοδολογία και οι βασικές έννοιες του έργου του Φουκώ αξιοποιούνται σε ποικίλες προσεγγίσεις και μελέτες. Γεγονός είναι ότι πολλοί επιστημονικοί κλάδοι αντλούν από το έργο του μεθοδολογικά εργαλεία και έννοιες για να προσεγγίσουν, να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν διάφορα κοινωνικά φαινόμενα. Κλάδοι της Ιατρικής, της Νομικής, της Φιλοσοφίας, της Επιστημολογίας, της Εγκληματολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας, της Ψυχολογίας, της Ψυχιατρικής, της Παιδαγωγικής, αλλά και άλλων πεδίων όπως της λογοτεχνίας και του θεάτρου, της αρχιτεκτονικής του χώρου, εντάσσουν στο πεδίο των ενδιαφερόντων τους είτε μελέτες με αναφορές στο έργο του Φουκώ και είτε μελέτες που στηρίζονται στη φουκωική προσέγγιση.

Η χρήση φουκωικών εργαλείων ανάλυσης στον χώρο της εκπαίδευσης καταδεικνύει μια ρηξικέλευθη οπτική με πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης. Αρκετοί μελετητές ερμηνεύουν τον εκπαιδευτικό θεσμό αξιοποιώντας εργαλεία ή προωθούν μια εναλλακτική προσέγγιση της εκπαίδευσης ή ακόμη ασκούν κριτική στην εκπαίδευση. Μελετητές όπως ο Ball (1990,2017,2021), McNicolJardine (2005), Olssen (2005), Vihalem(2011), Deacon (2016), Marshall (1996), Cannella (1997,1999), Moghtader (2016), GlenadaMacNaughton(2005), Filloux (1992), Jaffro (2006), Simons (2008), Walshaw (2007), Audureau (2003), Youdell (2006,2011), σε συγγράμματα και άρθρα τους ακολουθώντας τη φουκωική οπτική εξετάζουν εκπαιδευτικά ζητήματα, όπως: η ηθική εκπαίδευση, η εκπαιδευτική πολιτική, οι σπουδές στην εκπαίδευση, οι εκπαιδευτικές πρακτικές στο σχολείο, οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης και πειθαρχίας στο σχολείο, οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής αλλά και η συγκρότηση του παιδαγωγικού υποκειμένου με όρους αυτονομίας και χειραφέτησης.

Ο Φουκώ αν και δεν ασχολήθηκε άμεσα με την Παιδαγωγική ως επιστήμη εντούτοις, σε αρκετά έργα του αναφέρεται στο παράδειγμα του σχολείου εφαρμόζοντας τη μεθοδολογία του. Ιδιαίτερα στο έργο *Επιτήρηση και Τιμωρία* αξιοποιεί το παράδειγμα του σχολείου και των εκπαιδευτικών πρακτικών. Η ανάλυση του σχολείου λαμβάνει χώρα στη γενικότερη ανάλυση του σχηματισμού της πειθαρχικής κοινωνίας, δηλαδή μιας κοινωνίας όπου οι τεχνολογικές τεχνικές της εξουσίας έχουν εξαπλωθεί για να κάνουν τα άτομα χρήσιμα και παραγωγικά. Επίσης, το έργο του προσφέρει εννοιολογικά εργαλεία τα οποία καταδεικνύουν τον ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση της συγκρότησης του παιδαγωγικού υποκειμένου μέσα από εκπαιδευτικές πρακτικές (δράσεις, διαγωγές, πειθαρχίες, κυρώσεις, αμοιβές, αξιολογήσεις, κανονισμούς) και παράλληλα αναδεικνύουν τη δυνατότητα αντίστασης των παιδαγωγικών υποκειμένων να αναπτύξουν τον εαυτό τους μέσω της επιμέλειας εαυτού εντός του εκπαιδευτικού θεσμού. Πάνω σε αυτό το ζήτημα: *Οι μη Κανονικοί, παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1974-75, Μαθήματα στο Κολέγιο της Γαλλίας Για τη Διακυβέρνηση των ζωντανών 1979-80, Υποκειμενικότητα και Αλήθεια, Οι παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1980-81 και η Ιστορία της σεξουαλικότητας Α', Β' και Γ' τόμος*, προσφέρουν υλικό που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στη μελέτη της συγκρότησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση.

Ακολουθώντας τη φουκωική μεθοδολογία αναδύεται μια διττή οπτική ανάλυσης του σχολείου και του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Αφενός, το σχολείο ανήκει στα πειθαρχικά ιδρύματα, που έχουν αντικείμενο τη γνώση, την πειθαρχία και τον έλεγχο των υποκειμένων μέσα από ένα πλήθος τεχνικών και μεθόδων που οδηγούν στην κανονικοποίηση των υποκειμένων. Αφετέρου, η εκπαίδευση, όπως αυτή λαμβάνει χώρα στο ελληνικό δημόσιο σχολείο (Δημοτικό, Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση), παρέχει στα υποκείμενα τη δυνατότητα για αυτονομία και χειραφέτηση, δηλαδή ενός ρεπερτορίου δράσεων και συμπεριφορών με πιθανή δυνατότητα να δημιουργήσουν μια διαφορετική πορεία από αυτή που τους έχει επιβληθεί. Το ύστερο έργο του Φουκώ μέσω επιμέλειας εαυτού προσφέρει τα μεθοδολογικά εργαλεία και τις έννοιες να αναστοχαστούμε την εκπαιδευτική πράξη διαφορετικά. Συμπερασματικά, η διττή οπτική προσέγγιση του σχολείου και της συγκρότησης του υποκειμένου δεν αναιρεί η μια την άλλη, αλλά δίνει τη δυνατότητα να ιδωθούν ως μια ενιαία προσέγγιση η οποία φωτίζει πολύπλευρα τη συγκρότηση του υποκειμένου ακολουθώντας την προβληματική της φουκωικής προσέγγισης της γνώσης, της πειθαρχίας και της συγκρότησης της υποκειμενικότητας στο σχολικό περιβάλλον.

Ο Audureau εξετάζει τη χρήση της φουκωικής μεθοδολογίας στον χώρο της εκπαίδευσης. Αρχικά το σχολείο παρουσιάζεται ως ένας τόπος άσκησης μιας ακαταγώνιστης πειθαρχικής εξουσίας. Στην εξέλιξη της σκέψης του Φουκώ, αναδύεται μια προοπτική να ξεπεραστεί αυτή η απαισιοδοξία, μέσω της ηθικής φροντίδας του εαυτού, που ανανεώνεται μέσα από πρακτικές εαυτού. Είναι δυνατό να προσεγγίσουμε αυτή την ηθική των παιδαγωγικών πρακτικών, όμως είναι αδύνατο να δημιουργηθεί ένα μοντέλο της παιδαγωγικής πράξης. Μπορεί η υποκειμενικότητα, μέσω της επιμέλειας εαυτού, να ξεπεράσει τα εμπόδια των τεχνικών καθυπόταξης και να οδηγηθεί σε μια παιδαγωγική πράξη ως διαμόρφωση ενός τέτοιου εαυτού; Το έργο για τον εαυτό μπορεί να ιδωθεί και να αξιοποιηθεί ως ένα κάλεσμα για εγρήγορση, αναστοχασμό και επινόηση όλων όσων εμπλέκονται με την εκπαιδευτική διαδικασία (Audureau 2003: 17-29).

Ο Φουκώ είναι ένας στοχαστής που ανοίγει πεδία έρευνας και μελέτης, καταδεικνύοντας τη δύναμη και τη γονιμότητα του έργου του. Η σκέψη του τη σημερινή εποχή, αν και έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τον θάνατό του, είναι επίκαιρη όσο ποτέ. Πονήματα, άρθρα και μελέτες συνεχίζουν με αμείωτο ενδιαφέρον να κάνουν αναφορές και να αξιοποιούν τα εργαλεία της μεθοδολογίας του. Η φουκωική μεθοδολογία ανοίγει νέα προοπτικές, ανατέμνει από διαφορετικές οπτικές γωνίες τις εκπαιδευτικές πρακτικές και, τέλος, δίνει τη συγκρότηση στο υποκείμενο να διαμορφώσει τον εαυτό του στο πλαίσιο ανάπτυξης μιας ηθικής μέσω τεχνικών εαυτού εντός της εποχής που ζει.

Η φιλοσοφία του Φουκώ δεν έχει απλώς εργαλειακή αξία όσον αφορά την κατανόηση πρακτικού και θεωρητικού υπόβαθρου στην εκπαιδευτική έρευνα. Μια φουκωική προσέγγιση στην εκπαίδευση εγείρει ερωτήματα για τη γνώση, την πειθαρχία, το σώμα, τη συγκρότηση του υποκειμένου, ανοίγοντας πεδία διαφορετικών ερμηνειών της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Ερωτήματα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία αφορούν τον ρόλο που παίζουν οι σχέσεις εξουσίας-γνώσης, οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής, η πειθαρχία και η γνώση στη διαμόρφωση του υποκειμένου καθώς και τα περιθώρια αντίστασης που αναγνωρίζει η θεώρηση του Φουκώ στα άτομα ενάντια στην κανονικοποίησή τους. Προϋπόθεση είναι η κατανόηση των μεθοδολογικών εργαλείων του Φουκώ και η πορεία της σκέψης του αναφορικά με το πεδίο διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας.

4.2 Παιδική ηλικία και σχολική πειθαρχία, η μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή

Οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία δεν είναι σταθερές σε όλες τις ιστορικές περιόδους και μάλιστα η έννοια δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο ούτε σε κοινωνίες της ίδιας εποχής ούτε διαφορετικών πολιτισμών. Σήμερα γίνεται λόγος για πολλαπλές παιδικές ηλικίες, οι οποίες καθορίζονται από τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Στην ενότητα αυτή μελετάται ο τρόπος με τον οποίο οι αντιλήψεις για την έννοια της παιδικής ηλικίας μπορούν να ανανοηματοδοτηθούν κατά τη μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή/τριας και μέσα σε πειθαρχίες της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης. Εφόσον, η σημασία της παιδικής ηλικίας δεν είναι κοινωνικά ουδέτερη, η θέση αυτή διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί συγκροτείται ως υποκείμενο στην εκπαίδευση, ως παιδαγωγικό υποκείμενο, και σύμφωνα με τη φουκωική πειθαρχία ως ανάδυση των σχέσεων εξουσίας – γνώσης εντός συγκεκριμένων πρακτικών λόγου.

Από την έναρξη του μαζικού και υποχρεωτικού σχολείου (19^{ος}–20^{ος}) οριοθετήθηκε η παιδική ηλικία κυρίως με κριτήριο τα βιολογικά χαρακτηριστικά της (ηλικία, φύλο, νοητικό υπόβαθρο) διαφορετικά από την ενήλικη ζωή ως κάτι που πρέπει να κοινωνικοποιηθεί, να διαμορφωθεί, να κανονικοποιηθεί για να ενταχθεί αργότερα στην ενήλικη και στην κοινωνική ζωή. Οι ενήλικοι είναι αυτοί που ορίζουν τι είναι επιθυμητό και θεμιτό για τα παιδιά. «Το παιδί νοείται σε μια ασύμμετρη σχέση με τον ενήλικο, η οποία εκλαμβάνεται ως φυσική κατάσταση» (Μακρυγιάννη 2020: 280). Το παιδί επισημαίνεται ως νήπιο, μικρό παιδί, έφηβος, από τους λόγους των Κοινωνικών Επιστημών και των Επιστημών της Αγωγής. Είναι το απόλυτο «Άλλο» από τους ενήλικους, οι οποίοι πρέπει να πάρουν τις αποφάσεις αντί εκείνων, επειδή δεν είναι ακόμη ώριμοι.

Η Cannella σημειώνει ότι:

«Οι ανήλικοι, των οποίων, οι τρόποι να λειτουργούν στην κοινωνία και στον εκπαιδευτικό θεσμό, μπορεί να έχουν ανακαλυφθεί μέσω των λόγων, των πειραματικών και παρατηρητικών μεθόδων των παραπάνω επιστημών, μπορεί να χαρακτηριστούν ως προικισμένοι, αργοί, έξυπνοι ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Με βάση το παραπάνω γονείς και εκπαιδευτικοί έχουν αποδεχθεί τους λόγους του 'επιστημονικού' που ορίζει την παιδική ηλικία, χωρίς διερώτηση ή κριτική, χωρίς

την αναγνώριση ότι νεότεροι (παιδιά, έφηβοι) μπορεί να μην επωφελούνται πάντοτε από τον προκαθορισμό που επιβάλλεται από τους ενήλικους» (Cannella 1999: 36)¹.

Η MacNaughton αποκαλεί τους λόγους και της πρακτικές μέσω των οποίων η παιδική ηλικία και ο ρόλος του/της μαθητή/τριας κατασκευάζονται και κανονικοποιούνται: «ως επίσημα επικυρωμένες αλήθειες για το παιδί» (MacNaughton 2005: 30).

Σημαντικό ρόλο αναλαμβάνει η εκπαίδευση ως φορέας αγωγής, κοινωνικοποίησης και μάθησης, ενώ συμβάλλει στη μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή/τρια μέσα από το πλέγμα των πρακτικών της πειθαρχίας και της γνώσης. Ακολουθώντας τη φουκωική προσέγγιση, μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πειθαρχία με αναφορά στην παραγωγή γνώσης ή αναπαραγωγή της (μάθηση-αγωγή), αλλά και αντιστρόφως την παραγωγή ή αναπαραγωγή της γνώσης με αναφορά σε πειθαρχία. Οι έννοιες πειθαρχία και γνώση αλληλοκαθορίζονται. Αυτή η διπλή έννοια μπορεί να συστήσει τη διαμόρφωση ενός διαφορετικού πρίσματος για τη θεώρηση των τρόπων ελέγχου, ρύθμισης και συγκρότησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον Φουκώ, η πειθαρχία με την έννοια της διακυβέρνησης και της διαμόρφωσης ρυθμισμένων ατόμων και ομάδων ατόμων έχει ιστορικά χαρακτηρίσει τις σύγχρονες μορφές άσκησης εξουσίας, οι οποίες έχουν ήπια χαρακτηριστικά και καταγράφονται αρχικά στα σώματα των ατόμων και στη δράση τους και έρχονται σε αντιδιαστολή με τις μορφές εξουσίας που στηρίζονται στη βία και στον εξαναγκασμό (Σολομών 1994: 7).

Γύρω από τις πειθαρχικές τεχνικές έχει αναπτυχθεί ένα σύστημα μηχανισμού άντλησης πληροφορίας και γνώσης για το άτομο (ως αντικείμενο) στον εκπαιδευτικό θεσμό. Ο μηχανισμός αυτός αποτελεί πρωταρχικό συστατικό των σύγχρονων μορφών άσκησης εξουσίας ως πειθαρχίας: κλίμακες και δοκιμασίες νοημοσύνης, δείκτες ικανοτήτων ή επιδόσεων, βαθμολογίες, τεστ δεξιοτήτων, διαγνωστικά τεστ για μαθητές/τριες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, ατομικοί φάκελοι (*portfolio*),

¹G. S. Cannella., *The Scientific Discourse of Education: Predetermining the lives of others – Foucault, education, and children*, Texas A&M University, College Station, USA, Scientific discourse of Education 36, Contemporary Issues in Early Childhood, Vol. 1, No. 1, 1999. Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η συγκεκριμένη μελέτη-έρευνα για την προσχολική ηλικία, την εκπαίδευση των νηπίων και τον επιστημονικό λόγο της εκπαίδευσης υπό τη φουκωική σκέψη. Επίσης, στο *Deconstructing Early Childhood Education. Social justice and revolution*, New York, PeterLang Publishing (1997) υπέδειξε ότι οι συζητήσεις γύρω από την παιδική ηλικία και την παιδοκεντρική παιδαγωγική περιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τους νεότερους ανθρώπους και προάγουν τους ενήλικες ως πιο προνομιούχους και ισχυρούς από το παιδί.

ηλεκτρονική καταγραφή επιδόσεων και απουσιών. Οι αντιλήψεις για το περιεχόμενο του ορισμού της παιδικής ηλικίας σχετίζονται από τη μια με τις επιστημονικές και πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές θεωρίες και από την άλλη συνδέονται άμεσα με τις πειθαρχικές τεχνικές, οι οποίες συγκροτούν τις διάφορες μορφές της υποκειμενικότητας του παιδαγωγικού υποκειμένου μαθητή/τρια. Επομένως, η θεσμοθετημένη εκπαίδευση συστήνει τη μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή/τρια, μέσα από τους τρόπους με τους οποίους το άλυτο ζεύγμα εξουσίας-γνώσης ενεργοποιείται στην εκπαιδευτική πράξη και οι οποίοι λειτουργούν στο σώμα και τη δράση του/της ορίζοντας την υποκειμενικότητά του/της.

Η θεμελίωση και η άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής του σχολείου, πραγματοποιούνται σε μεγάλο βαθμό, μέσω θέσπισης κριτηρίων κανονικότητας και φυσιολογικότητας της συμπεριφοράς των μαθητών/τριών. Η Παιδαγωγική επιστήμη και η Ψυχολογία μελετούν τη γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Οι παραπάνω επιστήμες ορίζουν το «κανονικό ή φυσιολογικό παιδί και κανονικό/η μαθητή/τρια» και αναπαράγονται στην κοινωνική ζωή του σχολείου. Κομβική έννοια γύρω από την οποία δομείται η κοινωνική ζωή του σχολείου είναι η έννοια της πειθαρχίας-γνώσης, που έχει ως στόχο την παραγωγή του ιδανικού ή κανονικού καλού προτύπου μαθητή/τριας και τη διατήρηση της σχολικής τάξης πραγμάτων. Συναφής προϋπόθεση για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας του/της καλού/ής μαθητή/τριας, θεμελιακό ρόλο αποτελεί το αντιπαράδειγμα του/της κακού/ής μαθητή/τριας που νοσηματοδοτεί τα δίπολα καλός/ή-κακός/ή, επιμελής-αμελής, υπάκουος/η-ανυπάκουος/η, αλλά και η διάκριση παιδιού/ενήλικου, μαθητή/μαθήτριας-εκπαιδευτικού.

Ο Πεχτελίδης συμπληρώνει ότι:

«Κατασκευάζεται μια ιδεατή μορφή κανονικότητας, η οποία συχνά υποστασιοποιείται και αποτελεί το μέσο ελέγχου και ρύθμισης της αναπτυξιακής πορείας του νεαρού ατόμου προς την ενηλικίωση, με αποτέλεσμα η έγκαιρη διάγνωση της απόκλισης και υστέρησης από το 'φυσιολογικό' να δικαιολογεί και να νομιμοποιεί την παρέμβαση της ενήλικης εξουσίας στο παιδικό σώμα και πνεύμα, με στόχο την επανόρθωση και τη θεραπεία του και, άρα, τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων» (Πεχτελίδης 2015: 154).

Η διάκριση παιδιού/ενήλικου φαίνεται να έχει καθοριστικές προεκτάσεις στη σχολική τάξη, επειδή επηρεάζει τα συστατικά γνωρίσματα της υποκειμενικότητας του/της μαθητή/τριας, την πρακτική συμπεριφορά τη σχέση του/της με τον/την

εκπαιδευτικό. Ο θεσμός της εκπαίδευσης και η σχολική τάξη ως πεδίο γίνονται φορείς των κοινωνικών, πολιτικών και επιστημονικών λόγων περί παιδικής ηλικίας καθιερώνοντας έναν παιδαγωγικό λόγο και μια αντίστοιχη παιδαγωγική πρακτική για την αγωγή και εκπαίδευση του παιδιού, ως μαθητή/τριας. Το είδος, η μορφή και ο βαθμός συμμετοχής των μαθητών/τριών στη καθημερινή σχολική πραγματικότητα δεν εξαρτάται μόνο από προδιαγραφές, ισχύουσες και παγιωμένες εκτός της σχολικής τάξης αλλά επηρεάζονται και από τον τρόπο επικοινωνίας εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών στο επίπεδο της σχολικής ρουτίνας (Μακρυγιάννη 1994: 159).

Η άσκηση των λόγων στην εκπαίδευση εκφράζει και νομιμοποιεί την πεποίθηση ότι οι Επιστήμες της Αγωγής όρισαν στο επίπεδο του λόγου πώς είναι οι νεότεροι άνθρωποι, τι αναμένεται από αυτούς σε διάφορες ηλικίες και πώς πρέπει να οργανωθεί η διδακτική παρέμβαση στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, ώστε να επιτευχθούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, ακόμη και σε μια κριτική της εκπαίδευσης ως διαφωτιστικός/νεωτερικός επιστημονικός λόγος, με κινήσεις που έγιναν για εκδημοκρατισμό της σχολικής εκπαίδευσης, προβάλλοντας τη συνεργασία και την εκπαιδευτική ανανέωση, τα παιδιά συνεχίζουν να είναι αποδεκτά ως μαθητευόμενοι, στοχαστές και αναπτυσσόμενα ανθρώπινα όντα που πρέπει να εκπαιδευτεί, με τρόπο που θεωρείται ορθολογικός και φυσιολογικός και όπου τα άτομα θα πρέπει να οικειοποιηθούν στην πορεία τους ως μαθητές/τριες. Επιπλέον, πειθαρχικές τεχνολογίες της εκπαίδευσης ενισχύουν αυτόν τον λόγο δημιουργώντας ανθρώπινα σώματα που στην εκπαιδευτική διαδικασία έχουν ως στόχους να βελτιωθούν, να είναι χρήσιμα, να γίνουν αντικείμενα γνώσης για να διαμορφωθούν και να ελεγχθούν. Από την άλλη, οι κριτικές έχουν, ως ένα βαθμό, αμφισβητήσει τον πραγματικό λόγο, για παράδειγμα για την αλήθεια της γραμμικής παιδικής ανάπτυξης όπως στηρίζεται στον «αληθινό λόγο» για την ανάπτυξη και εξέλιξη της ανθρώπινης φύσης και της προόδου (Cannella 2005).

Οι θεωρίες γύρω από τον ορισμό της παιδικής ηλικίας διακρίνονται σε δυο διαφορετικές προσεγγίσεις. Η πρώτη προσέγγιση υποστηρίζει ότι η παιδική ηλικία είναι αποκλειστικά μια απλώς και μόνο βιολογική κατάσταση της ανθρώπινης ζωής, θέση που έχει επιβάλλει θεωρητικούς και ερευνητικούς περιορισμούς στο πεδίο της εκπαίδευσης, άρα στα ίδια τα παιδιά και τη θέση τους στην κοινωνία. Ποια όμως είναι η συνάφεια της απειρίας, της έλλειψης κρίσης, της ευαλωτότητας της παιδικής ηλικίας ως εγγενώς βιολογικών γνωρισμάτων με τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα; Εάν το παιδί

θεωρείται απλώς και μόνο βιολογικά ατελές, πώς πραγματοποιείται η συμβολή της κοινωνικοποίησης ως απαραίτητης διαδικασίας αναμόρφωσης, ελέγχου και ρύθμισης; Όταν το παιδί αντιμετωπίζεται ως παθητικός δέκτης μηνυμάτων, αντιλήψεων και στάσεων, η αξία παιδιού μετατίθεται στο μέλλον ως πολίτη και ως εργαζόμενου/ης με την προϋπόθεση ότι η εκπαίδευση παρέχει τα δέοντα εφόδια, κανονικοποίησης και πειθάρχησης, ώστε να ανταποκριθεί στις κοινωνικές ανάγκες.

Η δεύτερη προσέγγιση εκτιμά ότι η παιδική ηλικία συγκροτείται και ανασυγκροτείται κοινωνικά, ιστορικά και πολιτικά. Εφόσον αυτή μεταβάλλεται στον χώρο και τον χρόνο, τα γνωρίσματα που αποκτούν τα παιδιά δεν έχουν σταθερή και αμετάβλητη σημασία. Η διαμόρφωση του αποδεκτού παιδιού είναι προϊόν σύνθεσης των εκάστοτε κυρίαρχων επιστημονικών, κοινωνικών και πολιτικών θέσεων και συνθηκών (Μακρυνιώτη 2020: 287). Μάλιστα οι νέες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις αυτού του είδους αναγνωρίζουν τη βιολογική υπόσταση της παιδικής ηλικίας και την εξετάζουν σε άμεση συνάρτηση με τις κοινωνικές, ιστορικές, οικονομικές, πολιτιστικές και ιδεολογικές συνθήκες. Οι συνθήκες αυτές, σύμφωνα με ορισμένες από τις παραπάνω θεωρίες, συμβάλλουν στη διαμόρφωση, τον μετασχηματισμό να είναι κάποιος παιδί και συνθέτουν τις εμπειρίες του. Οι ορισμοί και οι αναπαραστάσεις για την παιδική ηλικία δεν είναι ενιαίοι, ούτε έχουν εσωτερική συνοχή και συνέπεια (πολιτισμικοί, ταξικοί, φυλετικοί παράγοντες). Οι εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες εντός των οποίων η παιδική ηλικία διαμορφώνεται και μεταβάλλεται αλλάζουν και τους όρους με τους οποίους το παιδί εισέρχεται στο σχολικό περιβάλλον και οικειοποιείται την ταυτότητα του/της μαθητή/μαθήτριας (Μακρυνιώτη 2020: 277).

Σύμφωνα με τη Μακρυνιώτη: «Οι εικόνες και οι αντιλήψεις για την παιδική ηλικία είναι ταυτόχρονα παραγωγικές και κατασταλτικές, παράγουν ορισμένες μορφές υποκειμενικότητας για τα παιδιά ενώ καταστέλλουν άλλες» (Μακρυνιώτη 2020: 279). Σε ορισμένα πεδία τα όρια χαλαρώνουν, ενώ αναγνωρίζεται κάποιο είδος αυτονομίας των παιδιών: Η «Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού», αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, καθώς αναγνωρίζει τα παιδιά ως πρόσωπα και φορείς ιδιαίτερων δικαιωμάτων. Αντίστοιχα τα διαχωριστικά όρια μεταξύ παιδιών και ενηλίκων γίνονται όλο και πιο ασαφή και δυσδιάκριτα (διαδίκτυο, ΜΜΕ, διαφήμιση). Από την άλλη πλευρά υπάρχουν τομείς όπου τα όρια ενισχύονται και οι ζωές των παιδιών γίνονται όλο

και πιο ευκρινώς θεσμοποιημένες και ελεγχόμενες² (Κέντρα Μελέτης, παιδότοποι, ΚΔΑΠ³). Παρατηρείται αύξηση και ανάπτυξη όλο και περισσότερων ειδικών θεσμών, ειδικοτήτων, επιστημονικών πεδίων με αποκλειστική αναφορά στην παιδική ηλικία και σε ζητήματα που την αφορούν (παιδοψυχολόγοι, παιδοψυχίατροι, ειδικοί παιδαγωγοί, κοινωνικοί λειτουργοί, εργοθεραπευτές, λογοθεραπευτές, ΚΕΔΑΣΥ⁴, δημόσια και ιδιωτικά ιατροπαιδαγωγικά κέντρα). Όπως αναφέρει ο Κυρίδης: «Κάποιοι μιλούν για εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας, όταν το παιδί φορτώνεται με τις συμβατότητες και τις υποχρεώσεις της ενήλικης ζωής» (Κυρίδης 1999: 34). Ίσως η πειθαρχία με την αρνητική έννοια να έχει μεταφερθεί και έξω από το σχολείο. Αυτό αντικατοπτρίζεται στην έλλειψη ελεύθερου χρόνου των παιδιών εξαιτίας του ασφυκτικά γεμάτου προγράμματος με πλήθος εξωσχολικών δραστηριοτήτων και μαθημάτων. Η παραπάνω θέση δείχνει το συνεχή έλεγχο και επιτήρηση των παιδιών. Οι τάσεις υπέρ της ενδυνάμωσης της ταυτότητας των παιδιών συνυπάρχουν με τάσεις που ενισχύουν τον έλεγχο και την επιτήρηση των παιδιών⁵. Και το ερώτημα που παραμένει είναι: «πώς η ανάγκη για φροντίδα και προστασία εναρμονίζεται με τον έλεγχο και την επιτήρηση των παιδιών» (Μακρυγιάννη 2021: 279).

Η GlendaMacNaughton⁶ ερευνά και προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται επιστημονικές αλήθειες για τα παιδιά σε μελέτες για την πρώιμη παιδική ηλικία, καθιερώνοντας παραδεδομένες παραδοχές που αξιοποιούνται στην

² Ο Πεχτελίδης στο: Αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας και διακυβέρνησης, στο: *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, αναφέρει σχετικά: «Ενώ παρατηρείται η χαλάρωση του συνόρου ανάμεσα στα παιδιά και ενηλίκους σε ορισμένα πεδία τα κοινωνίας (διαδίκτυο, διαφήμιση, κατανάλωση, τέχνη), παράλληλα σε άλλα πεδία ενισχύονται τα όρια μεταξύ τους, καθώς και η σχολαστική ρύθμιση και ο έλεγχος της καθημερινότητας των παιδιών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο αυστηρότερος έλεγχος του δημόσιου χώρου (π.χ. κάμερες), η μεταφορά των παιδιών από το δρόμο και τη γειτονιά σε πειθαρχημένους οργανωμένους χώρους (π.χ. παιδότοπους, γήπεδα 5Χ5), αλλά και το εντατικά διαρθρωμένο πρόγραμμα των παιδιών, τα οποία μεταβαίνουν από το έναν πειθαρχικό χώρο στον άλλο (παιδικός σταθμός, νηπιαγωγείο, σχολείο, εξωσχολικές δραστηριότητες, κέντρα μελέτης), με αποτέλεσμα να περιορίζονται οι άσκοπες μετακινήσεις σε μη ελεγχόμενους χώρους» (σ.109).

³ Τα ΚΔΑΠ (Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών) είναι δημόσια και ιδιωτικά. Σκοπός των ΚΔΑΠ είναι η δημιουργική απασχόληση των παιδιών για ορισμένο χρονικό διάστημα της ημέρας, εκτός σχολικού ωραρίου, η σωστή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου με ατομική ή οργανωμένη δραστηριότητα ή μέσα από οργανωμένες ομάδες εργαστηρίων καθώς και η εξυπηρέτηση των εργαζόμενων γονέων.

⁴ Τα ΚΕΔΑΣΥ (Κέντρα Διεπιστημονικής Αξιολόγησης, Συμβουλευτικής και Υποστήριξης) είναι δημόσιες δομές που λειτουργούν ως διαγνωστικά αλλά και συμβουλευτικά κέντρα μαθησιακών, συμπεριφορικών και άλλων συναφών προβλημάτων των μαθητών/τριών.

⁵ Ο Φουκώ στο *Μάτι της εξουσίας, Εξουσία και σώμα* αναφέρει ότι: «Γεννιούνται διάφοροι λόγοι, θεσμοί, γνώσεις, κτλ., μια δημόσια υγιεινή, επιθεωρητές, κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι. Σήμερα δηλαδή, βλέπουμε ότι πολλαπλασιάζονται οι κατηγορίες αυτών που εργάζονται σε κοινωνικές υπηρεσίες» (σ.82).

⁶ Η GlendaMacNaughton στο *Doing Foucault in Early Childhood Studies, Applying post structural ideas*, Routledge, 2005 ασκεί κριτική στις καθιερωμένες αντιλήψεις για την προσχολική εκπαίδευση, για τα καθεστώτα αλήθειας και τα προγράμματα σπουδών, ακολουθώντας μια φουκωκή προσέγγιση.

κατασκευή παιδαγωγικών μεθόδων. Υποδεικνύει πώς οι σχετικές αλήθειες συνδέονται με πολιτισμικά προκατειλημμένες νόρμες για το πώς πρέπει να είναι τα παιδιά, δημιουργώντας καθεστώτα αλήθειας. Τέλος, υποστηρίζει ότι η αμφισβήτηση των καθεστώτων αλήθειας είναι αναγκαία για να εργαστεί κάποιος υπέρ της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας στις σπουδές της πρώιμης παιδικής ηλικίας (Naughton 2005).

Ο Deacon υποστηρίζει ότι το έργο του Φουκώ θα έπρεπε να μας κάνει να ενδιαφερθούμε για τη στροφή του εικοστού αιώνα προς τις παιδοκεντρικές και συνεργατικές παιδαγωγικές, ιδίως με δεδομένη τη διαπίστωση ότι οι παιδαγωγικές μέθοδοι δεν επιβάλλονται, αλλά διαμορφώνονται κατά τη συμμετοχική προσαρμογή των ίδιων των ατόμων στις σχολικές πρακτικές. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι η οικογένεια, η οποία σύμφωνα με τον Φουκώ εγκαταλείφθηκε πριν από μερικούς αιώνες ως πρότυπο για τη διακυβέρνηση ενός κράτους και, κατ' επέκταση, του σχολείου, ανακτά σήμερα κάποια από την παλαιότερη σημασία της διά της μορφής της άμεσης συμμετοχής των γονέων και της κοινότητας στη χρηματοδότηση και τη διοίκηση των δημόσιων σχολείων. Τελικά, αξίζει να ληφθεί υπόψη ο βαθμός στον οποίο το όραμα της νεωτερικότητας για μια προοδευτική συσσώρευση της επιστημονικής γνώσης, η ομαδοποίηση και ο διαχωρισμός των προγραμμάτων σπουδών, η εξελικτική διαφοροποίηση και ταξινόμηση των κύκλων και των φάσεων μάθησης, ο διαχωρισμός των μαθητών με βάση τη ηλικία, τα σύγχρονα συστήματα εκπαίδευσης, είναι προϊόντα ιστορικά ενδεχομένων πειθαρχικών διαδικασιών (Deacon 2006: 183). Το ζητούμενο είναι να διαμορφωθούν υποκείμενα κοινωνικά, δημιουργικά, εκφραστικά, ικανά να αλληλεπιδρούν και να επικοινωνούν καλά. Η δημιουργία ευέλικτων, πολυδύναμων και ευαίσθητων προσωπικοτήτων, ικανών για αυτοδιόρθωση και αυτορρύθμιση βρίσκεται σε στενή αλληλεξάρτηση με τον καταναλωτικό νεοφιλελευθερισμό, ο οποίος εναρμονίζεται με τις διαθέσιμες ταυτότητες, ώστε αυτές να είναι ικανές να προσαρμόζονται σε μια μεταβαλλόμενη και εύκαμπτη αγορά εργασίας με ευέλικτα ωράρια (Varela 1994: 100).

Μπορεί, τελικά, το αίτημα για φροντίδα και προστασία που απαιτεί η παιδική ηλικία νοούμενη ως βιολογική κατηγορία να συνυπάρξει με δυνατότητες αυτονομίας και αυτοπροσδιορισμού των ίδιων παιδιών και ποιες θα ήταν οι επιπτώσεις των νέων νοηματοδοτήσεων στη μετεξέλιξη τους/τις σε μαθητές/τριες σε υποκείμενα εντός συγκεκριμένων λόγων αλήθειας; Υπό ποιους όρους η παιδική ηλικία μπορεί να νοηθεί

ως κοινωνική, πολιτισμική και ιστορική κατασκευή, αναπόσπαστο τμήμα συγκεκριμένων πρακτικών λόγου; Από την οπτική της Κοινωνιολογίας, η κοινωνικοποίηση θεωρείται ενεργητική, συμμετοχική διαδικασία καθώς οι μαθητές/τριες ως δρώντα υποκείμενα επηρεάζονται αλλά και επηρεάζουν τον κοινωνικό περίγυρο, και ίσως εσωτερικεύουν αλλά και επινοούν δικές τους στρατηγικές; Πάντως, οι νέοι συναφείς παιδαγωγικοί λόγοι τοποθετούν στο προσκήνιο το σύγχρονο δρων υποκείμενο που συμμετέχει και με τη δράση του επηρεάζει και διαμορφώνει την εκπαιδευτική πραγματικότητα. Συναφώς, η αναγνώριση του παιδιού ως δρώντος υποκειμένου υπαγορεύει έρευνες που δίνουν προτεραιότητα στη φωνή και την οπτική των ίδιων των παιδιών, ανακαλύπτοντας πώς αποκτούν εμπειρίες, γνώσεις και δεξιότητες, συνάπτουν σχέσεις και καταλαμβάνουν θέσεις. Η διαδικασία κοινωνικοποίησης απηχεί την πρόοδο και τη μετάβαση του παιδιού στον κόσμο της ενήλικης ζωής, εφόσον αυτό αποκτήσει πραξιακές ικανότητες και κοινωνικές δεξιότητες αναπτυσσόμενο κοινωνικά και νοητικά μέσα από τυπικές και άτυπες μορφές μάθησης και αγωγής. Η παραπάνω δυναμική διαδικασία συσχετίζεται με την εκάστοτε εννόηση της παιδικής ηλικίας (ή πολλαπλές παιδικές ηλικίες) και την παραγωγή επιστημονικών, κοινωνικών, πολιτικών λόγων και πρακτικών εντός του πεδίου της εκπαίδευσης. Επομένως, στην παιδική ηλικία προσδιορίζονται κατάλληλοι ρόλοι, διαμορφώνεται το περιεχόμενο και η μορφή των καθημερινών δραστηριοτήτων και επαφών, θεσπίζονται και παγιώνονται θεσμοί, ειδικότητες, κλάδοι, πρακτικές, οι οποίες παρακολουθούν, καταγράφουν, αξιολογούν, ρυθμίζουν και επιτηρούν δεξιότητες, ικανότητες, μορφές δράσης με γνώμονα τις συνέπειες που θα έχουν στο μέλλον (Μακρυγιάννη 2021: 281).

Στο παραπάνω πλαίσιο ο ρόλος του εκπαιδευτικού μετασχηματίζεται από αυθεντία που κατέχει τη γνώση και τη μεταδίδει σε μεσολαβητή και διευκολυντή της σχέσης ανάμεσα στον/στην μαθητή, μαθήτρια και τη γνώση. Το σύστημα χωροχρονικής ρύθμισης αλλάζει και μετασχηματίζεται ώστε να έχει μεγαλύτερη ελαστικότητα, να επιτρέπει τον ατομικό ρυθμό μάθησης, την ανάδυση της πολλαπλής νοημοσύνης, τη διαφοροποιημένη μάθηση, την έμφαση στη δυναμική της ομάδας, τη συμπερίληψη, την αποδοχή της διαφορετικότητας. «Η τάξη γίνεται αντιληπτή στην οργάνωση μέσω μιας ψυχολογικής οπτικής (αλληλεπίδραση, ρόλοι, ομάδες) και ο έλεγχος περνά μέσα από τη διαπροσωπική επικοινωνία» (Varela 1994: 100). Οι γνώσεις και τα περιεχόμενα χάνουν την πρωτεύουσα ιεραρχικά αξία τους, εφόσον το θέμα δεν είναι να μεταδοθούν οι

γνώσεις αλλά να παρακινηθεί η απόκτηση ποικίλων δεξιοτήτων⁷, όπως οι ψηφιακές δεξιότητες⁸ (μαθητών/τριών, εκπαιδευτικών) ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του μεταβαλλόμενου, ψηφιακά, οικονομικά και κοινωνικά, σύγχρονου κόσμου. Το παράγγελμα «μαθαίνω πώς να μαθαίνω», σημαίνει «μαθαίνω να αφοσυγκράζομαι τον εαυτό μου διαμέσου των άλλων» (Varela 1994: 100). Παιδί και ενήλικος, μαθητής/τρια και εκπαιδευτικός μπορεί να ξεκινούν την αλληλεπίδραση από διαφορετική αφετηρία, αλλά μέσα από μια πορεία διαπραγμάτευσης και αμοιβαίων αλλαγών μπορούν να προσαρμόζουν το επίπεδο κατανόησης και αμοιβαίας εμπλοκής τους, κάθε στιγμή της κοινής δράσης του, δημιουργώντας έναν κοινό τόπο αλληλεπίδρασης τους. «Χρειάζεται να κατακτηθεί μια κατάσταση διυποκειμενικότητας» (Rogoff 1990), σύμφωνα με την οποία οι συμμετέχοντες κατανοούν την κοινή στοχοθεσία, την επιλογή των μέσων και του πλαισίου δραστηριότητας και συναισθηματικής εμπλοκή τους (Παπαδοπούλου 2020: 395).

Οι νέες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αμφισβητούν τη σημασία της προκαθορισμένης, αδιαφοροποίητης παιδικής ηλικίας που απαιτεί καθολικές μορφές εκπαιδευτικής παρέμβασης από τις επιστημονικές θεωρίες και πρακτικές από ενήλικους και διαπιστευμένους φορείς των επιστημονικών και πολιτικών λογοθετήσεων. Το θέμα είναι ο προβληματισμός που δημιουργείται για τους όρους και το περιεχόμενο αυτών των λόγων της εκπαίδευσης: Πώς αξιώνουν την αγωγή των νεότερων ανθρώπων ως το «άλλο» και νομιμοποιούν τη συνεχή ρύθμιση της ζωής τους επιβάλλοντας νόρμες, κανόνες και αξίες από ένα έξωθεν κοινωνικό πλαίσιο και εφαρμόζουν τρόπους μάθησης που σύμφωνα με τις Επιστήμες της Αγωγής χρειάζεται να κανονικοποιήσουν την παιδική ηλικία ή τις ποικίλες, πολλαπλές παιδικές ηλικίες; Αυτή η συγκεκριμένη προβληματοποίηση βασιζόμενη στο έργο του Φουκώ μπορεί να εγείρει δύο ζητήματα που αφορούν, πρώτον τους κανόνες που διέπουν τον σχετικό λόγο της εκπαίδευσης και δεύτερον, τις πειθαρχικές τεχνικές που παράγουν υπάκουους φορείς ως αντικείμενα. Ως συνέπεια αυτών, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε και ένα τρίτο ερώτημα: Πώς μπορεί η διαδικασία της συγκρότησης της υποκειμενικότητας

⁷ Εργαστήρια Δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα: βλέπε πληροφορίες για τις θεματικές και το πρόγραμμα επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών από το ΙΕΠ: <https://www.minedu.gov.gr/news/49672-03-08-21-nees-thematikes-sta-nipiagogeia-dimotika-kai-gymnasia-olis-tis-xoras-apo-septemvrio-meso-ton-ergastirion-deksiotiton> και <http://iep.edu.gr/el/psifiako-apothetirio/skill-labs>

⁸ Σκοπός του Ταχύρρυθμου Επιμορφωτικού Προγράμματος T4E είναι η καλλιέργεια των γνώσεων και δεξιοτήτων τηλεκαίτευσης όλων των εκπαιδευτικών σε διδακτικές προσεγγίσεις και μεθοδολογικά εργαλεία, προκειμένου να καταστεί εφικτή και με ποιοτικούς όρους η εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης: <https://eclass.t4e.sch.gr/>

(μαθητής/τρια), να αναγνωριστεί με όρους επιμέλειας εαυτού οφειλόμενης σε πρακτικές τεχνικές στοχαστικής αναδίπλωσης και μετασχηματισμού της;

Η παραδεδομένη αποδοχή του επιστημονικού λόγου για την εκπαίδευση έχει οδηγήσει στην εμφάνιση μορφών γνώσης από «ειδικούς επιστήμονες» αναφορικά με αυτή τη γνώση ως καθεστώς αλήθειας, καθώς και τα υποκείμενά τους. Στους ειδικούς δικαιούνται αυτοδικαίως και εξ ορισμού αρμοδιότητες και αποκλειστικά δικαιώματα ομιλίας και δράσης. Πιο συγκεκριμένα, ο λόγος ή οι λόγοι των ειδικών συστήνουν τη συγκρότηση της εκπαίδευσης ως θεσμού, ενώ οι συνεπαγόμενες τις εκπαιδευτικές πολιτικές, καθορίζουν, οριοθετούν και συγκροτούν τη συγκεκριμένη παρεχόμενη εκπαίδευση και παράλληλα κανονίζουν τις θέσεις, τις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις του υποκειμένου της εκπαίδευσης. Γνώσεις συγκεκριμένων ομάδων/ ατόμων (π.χ. μαθητές/τριες αλλοδαποί, με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες) εξαιρούνται και αξιολογούνται ως υποδεέστερες από αυτές των άλλων, είτε επειδή είναι νεότεροι είτε επειδή δεν έχουν εμπειρία, γνώσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού καλούνται να μετεξελιχθούν σε μαθητές/τριες, όπου το περιεχόμενο της έννοιας μαθητής/τρια να έχει κοινωνικά καθιερωθεί ως αυτονόητο, φυσιολογικό και αναμενόμενο. Τα παιδιά οικειοποιούνται την ταυτότητα του/της μαθητή/τριας με την είσοδό τους στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον/την κάθε μαθητή/τρια ξεχωριστά, αλλά και το σύνολο της σχολικής μονάδας. Η ταυτότητα των μαθητών/τριών ως πρακτικά νοηματοδοτημένη και απόρροια των σχέσεων πειθαρχίας-γνώσης που ορίζουν τον σχηματισμό του υποκειμένου της μάθησης, το οποίο υπόκειται στους κανόνες και ορούς της τυπικά και άτυπα κοινωνικής και πολιτικής περίστασης, τοπικά ή παγκόσμια. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι καθορίζεται είναι απόλυτα, μονολογικά και δια παντός το περιεχόμενο της έννοιας μαθητής/τρια και ότι τα παιδιά εσωτερικεύουν και οικειοποιούνται παθητικά, χωρίς αντιδράσεις, αντιστάσεις και τροποποιήσεις στον ρόλο τους ως μαθητές/τριες.

Το σχολείο και η σχολική τάξη είναι ο χώρος όπου διάφορα πεδία συμβολικών σχέσεων και κοινωνικών πρακτικών παράγονται ως λόγοι (*discourses*) και τα οποία διέπονται από ιστορικά καθορισμένα σύνολα κανόνων που διαμορφώνουν τις ταυτότητες των υποκειμένων που συμμετέχουν σε αυτά. Η διαδικασία υποκειμενοποίησης των παιδιών ως μαθητών/τριών, συγκεκριμένα, η διαδικασία ανάληψης από τα παιδιά των θέσεων του παιδαγωγικού υποκειμένου στην εκπαίδευση

και της συγκρότησης της μαθητικής ταυτότητας εξετάζεται στο εσωτερικό των λόγων οι οποίοι συγκροτούν τη σχολική πραγματικότητα και παράγονται εντός της (Πεχτελίδης 2011: 52-53). Οι επιστημονικά επικυρωμένοι λόγοι, οι οποίοι έχουν ως αντικείμενο τη γνωσιακή σύσταση του υποκειμένου της εκπαιδευτικής μάθησης και αγωγής (το αναπτυσσόμενο παιδί, τον μαθητή, τη μαθήτριά), όχι μόνο δεν ασκούνται απελευθερωτικά αλλά αντιθέτως το κανονικοποιούν μέσα από πειθαρχικές τεχνικές παρατήρησης, ταξινόμησης, εξέτασης και αξιολόγησης. Το υποκείμενο (παιδί, μαθητής/τρια) καθίσταται παράγωγο λογοθετικών πρακτικών, ενώ παράλληλα αποτελεί αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν διατηρείται, ακυρώνεται, ή αναστέλλεται κάθε δυνατότητα του υποκειμένου, το οποίο επιχειρεί να αντισταθεί σε αυτή την κοινωνικοποίηση, συγκροτώντας τον ίδιο τον εαυτό.

Οι πειθαρχικές τεχνικές περιγράφονται ως αντικειμενικές, ικανές να παράγουν, υπάκουα σώματα τα ανθρώπινα, σώματα ως υπό διαμόρφωση. Σύμφωνα με τον Φουκώ, ο χώρος είναι απαραίτητο στοιχείο για τις σχετικές τεχνολογίες που ενεργοποιούν την εστίαση τους στην παρουσία και απουσία σωμάτων και εντός οδηγιών, ώστε «Κάθε άτομο έχει τη θέση του και σε κάθε θέση υπάρχει ένα άτομο...» (Foucault 2011: 163). Η ιεραρχική παρατήρηση είναι αναγκαία εφόσον οι εποπτευόμενοι επόπτες γίνονται τα όργανα που παρατηρούν τους άλλους, αλλά είναι επίσης τα ίδια αντικείμενα επιτήρησης. Για να λειτουργήσει πιο αποτελεσματικά η διαδικασία του ελέγχου, η πειθαρχική τεχνολογία απαιτεί πρότυπα που συστήνουν τον προσδιορισμό της «κανονικότητας» των σωμάτων που παρατηρούνται. Τον ρόλο αυτό αναλαμβάνει η κανονιστική κύρωση: «Καταρχάς με τον χαρακτηρισμό των διαγωγών και των επιδόσεων με βάση δύο αντιθετικές αξίες του καλού και του κακού[...] συνολικά η διαγωγή υπάγεται στο πεδίο των καλών και κακών βαθμών. Επιπλέον είναι δυνατό να εδραιωθεί μια ποσοτικοποίηση και μια αριθμητική οικονομία» (Φουκώ 2011: 206-207). Τέλος, η εξέταση ως πειθαρχική πρακτική μελετά το άτομο ως περίπτωση, καθώς το μετατρέπει σε αντικείμενο γνώσης, είτε προσδιορίζοντας την ατομικότητά του είτε συγκρίνοντάς το με άλλα άτομα με τελικό στόχο την παραγωγή ρυθμισμένων συμπεριφορών και αυτοελεγχόμενων υποκειμένων. Οι πειθαρχικές τεχνολογίες κατασκευάζονται ώστε να είναι αόρατες και σιωπηλές, αλλά επιβαλλόμενες στα σώματα των μαθητών/τριών και των εκπαιδευτικών. Όπως αναφέρει ο Πεχτελίδης: «Η υποχρεωτική εμπλοκή των παιδιών σε μια κοινωνική πραγματικότητα, όπως είναι του σχολείου, συνεπάγεται δεσμεύσεις και περιορισμούς στη βούληση και τη δράσης τους»

(Πεχτελίδης 2015:149). Επομένως, ο σχολικός θεσμός απαιτεί οι μαθητές και οι μαθήτριες να ανταποκρίνονται και να συμμορφώνονται στους στόχους του σχολείου και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας.

Η εξουσιαστική μετατροπή του παιδιού σε μαθητή/τρια ασκείται πρωτίστως στο σώμα του/της, το οποίο εσωτερικεύει αρχικά συμπεριφορές που είναι κοινωνικά αποδεκτές και ορίζονται, κυρίως με τη/τις θέση/-εις του/τις παιδιού-μαθητή/τριας στον χώρο (θρανίο, στάση και συμπεριφορά στο μάθημα, στο διάλειμμα) και στον χρόνο (διάρκεια των δραστηριοτήτων, διαλείμματος, διδακτικών ωρών). Οι σχολικές πειθαρχικές τεχνικές, εφαρμοζόμενες στο παιδικό σώμα, επιτρέπουν την παραγωγή γνώσεων περί των παιδιών, καθεστώτων αλήθειας, τα οποία αξιοποιούνται σε αυτά συγκροτώντας τα ή παράγοντάς τα ως παιδαγωγικά υποκείμενα. Γνώση και πειθαρχία προσεγγίζονται ως ένα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά καθορισμένο εκπαιδευτικό δυαδικό σύμπλεγμα και σχέση δυνάμεων, που ασκεί μια ορισμένη ιδεολογική και ηθική δράση πάνω στα σώματα και τη σκέψη των μαθητών/τριών με στόχο τη συγκρότηση καθορισμένων ταυτοτήτων, και την ανάλογη κοινωνική στάση, βλέμμα, δραστηριότητα. Επομένως, η ρύθμιση της συμπεριφοράς των μετεχόντων στη σχολική κοινωνική περίσταση συναρτάται από τον τρόπο που ενσωματώνονται οι χωροχρονικές ρυθμίσεις στην κοινωνική δομή της προσωπικότητας. (Πεχτελίδης 2011: 83-84).

Θεωρώντας το σώμα το βασικό πεδίο όπου εγγράφονται οι πειθαρχικές, κανονιστικές πρακτικές, αναδύονται μια σειρά από επιτρεπτές (ή απαγορευμένες) θέσεις και παραγγέλματα για το παιδαγωγικό υποκείμενο στον σχολικό χώρο και όπου συγκεκριμένες τελετουργίες εγγράφονται στη συμπεριφορά σε σχέση με τον χρόνο (ωρολόγιο πρόγραμμα, απουσίες, καθυστερήσεις, αποβολές, ελλιπής φοίτηση). Παράλληλα το σώμα γίνεται αντικείμενο γνώσης και μελέτης: Πώς λειτουργεί στον σχολικό χώρο⁹ και πώς συμμορφώνεται, κοινωνικοποιείται ή παρεκκλίνει από αυτό που

⁹ Η σχολική πειθαρχία συνίσταται στον έλεγχο του χώρου. Ο σχολικός χώρος ρυθμίζεται και οργανώνεται με συγκεκριμένους τρόπους στη βάση συγκεκριμένων στόχων, όπως είναι η επιτήρηση, η κανονικοποίηση, η αξιολόγηση των μαθητών και έχει ως απώτερο στόχο την παραγωγή υπάκουων και χρήσιμων σωμάτων. Επίσης η σχολική πραγματικότητα οροθετείται κοινωνικά από φυσικά/ υλικά και ιστορικά δεδομένα, τα οποία προσδιορίζουν τρία αλληλοεξαρτώμενα και διαπλεκόμενα επίπεδα χώρου: το επίπεδο του φυσικού χώρου, το επίπεδο του κοινωνικού χώρου και το επίπεδο του συμβολικού χώρου. Τα φυσικά υλικά στοιχεία αφορούν τη διάρθρωση του σχολικού χώρου (κτίριο, επίπλωση), ενώ τα στοιχεία του κοινωνικού και του συμβολικού χώρου αφορούν τη χρήση του χώρου και τις σημασίες που αποδίδονται σε αυτόν. Η σχολική πραγματικότητα μπορεί να διαφοροποιηθεί από την κανονιστική, εφόσον τα άτομα ως δρώντα υποκείμενα είναι ικανά να διαπραγματευτούν διαφορετικά νοήματα από αυτά που ορίζονται επίσημα. Ο φυσικός, ο κοινωνικός και ο συμβολικός χώρος προσδιορίζουν έναν συγκεκριμένο χώρο σχολικής κυριαρχίας, μια επικράτεια που είναι πραγματολογική και λειτουργική. Η

θεωρείται φυσιολογικό, κανονικό και αυτονόητο. Ο χώρος του σχολείου με την υλική υπόστασή του (κτίριο, επίπλωση, χωροταξική διάταξη) υποβάλλει στους/στις μαθητές/τριες συγκεκριμένες συμπεριφορές που εγγράφονται αρχικά στο σώμα (για παράδειγμα ως συγκεκριμένη θέση στο θρανίο) και παράλληλα τους εγκαθιστά σε εποπτεία από τους/τις εκπαιδευτικούς (εφημερεύοντες εκπαιδευτικοί) μέσα στον χρόνο του σχολείου (διαλείμματα, διάρκεια μαθημάτων, αργοπορημένη προσέλευση). Οι σχολικοί κανόνες αφορούν τη σωστή χρήση του χώρου και του χρόνου από τους/τις μαθητές/τριες. Επομένως, η ρύθμιση του χώρου και του χρόνου προσδιορίζει τη θέση και την κίνηση του/της κάθε μαθητή/τριας μέσα στον σχολικό χώρο (αίθουσες διδασκαλίας, προαύλιο, γυμναστήριο), ενώ παράλληλα το σώμα γίνεται αντικείμενο γνώσης και ελέγχου, κωδικοποιείται λειτουργικά, ώστε να ανταποκριθεί στις εκ των προτέρων προδιαγραφές που αφορούν στη ρύθμιση, τη διαχείριση και τον έλεγχο του με απώτερο στόχο την αξιοποίηση των δυνατοτήτων του.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν το υποκείμενο καθίσταται ολοκληρωτικά σχηματοποιημένο ή μήπως ο μαθητής και η μαθήτρια ως δρώντα υποκείμενα με τις σχέσεις τις οποίες αναπτύσσουν στην καθημερινή σχολική πρακτική και πέρα από αυτή (οικογένεια, κοινότητα, συνομήλικοι, διαδίκτυο) αλλά και εξαιτίας των αντινομιών και των αντιφάσεων του θεσμού της εκπαίδευσης δύνανται να μετασχηματίσουν, να τροποποιήσουν ή και να δώσουν νέο περιεχόμενο στην ταυτότητά τους. Μερικές φορές θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι τα σχολεία απέχουν από το να είναι πειθαρχικά και οι μαθητές/μαθήτριες να είναι πειθαρχημένοι/ες. Οι αντιδράσεις των μαθητών/τριών αμφισβητούν τις κοινωνικές επιταγές, τις προσδοκίες ως προς την ιδανική εικόνα της έννοιας μαθητής/τρια ή και συμμορφώνονται με το αξιακό πλαίσιο της σχολικής ζωής, ως ένα τρόπο να επιτύχουν τους στόχους τους ως καλοί/ες και πειθαρχημένοι/ες μαθητές/τριες. Οι μαθητές/τριες κινητοποιούν το σώμα τους με τρόπο που δείχνουν την αντίδραση τους (π.χ. φωνάζουν, κάνουν θορύβους, παραμένουν ή πηγαίνουν σε σημεία ή χώρους όπου δεν είναι ορατοί, δεν αποδέχονται κανονισμούς,

σχολική επικράτεια είναι πραγματολογική με την έννοια ότι τα στοιχεία που την αποτελούν είναι μη αντιστρέψιμα, δηλαδή πρόκειται για θεσμικά και κοινωνικά όρια που τίθενται στη βούληση και στη δράση των μετεχόντων. Οι κοινωνικές και οι θεσμικές προδιαγραφές αφορούν καθορισμένες εκ των προτέρων δυνατότητες αλλά και περιορισμούς, οι οποίες ενεργοποιούνται μέσω της δράσης των υποκειμένων (μαθητών, εκπαιδευτικών). Η λειτουργική επικράτεια του σχολικού χώρου αναφέρεται σε ένα σύστημα δράσεων ή κοινωνικών σχέσεων, κύριο χαρακτηριστικό της είναι η ελαστικότητα και η αντιστρεψιμότητα των σχέσεων που την αποτελούν. Τα υποκείμενα μέσα από τη δράση του επηρεάζουν και τροποποιούν τις σχέσεις και τις πρακτικές στο σχολικό χώρο και μερικές φορές εκτείνεται έξω από το σχολικό χώρο (επισκέψεις, εκδρομές). Βλέπε σχετικά με την υπόσταση του σχολικού χώρου στο: Πεχτελίδης, Γ. *Κυριαρχία και Αντίσταση*, Εκκρεμές, Αθήνα 2011, σσ. 84-101.

αποχή, απουσίες) και αυτό είναι ένα αξιοσημείωτο γεγονός που υποδηλώνει ότι κάτι δεν λειτουργεί σωστά, ότι το σύστημα περιθωριοποιεί συγκεκριμένους/ες μαθητές/τριες και έτσι δημιουργούνται ρωγμές, αόρατες πτυχώσεις για αντίδραση και αντιστάσεις από τους μαθητές/τριες, ακόμη αν και οι αντιδράσεις διοχετεύονται με λανθασμένο τρόπο (βανδαλισμοί, σχολική άρνηση, απουσίες, χαμηλά κίνητρα μάθησης). Η παροχή χαμηλής ποιότητας εκπαίδευσης, σε συνάρτηση με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στον εκάστοτε ιστορικό ορίζοντα, οδηγούν σε αντιδράσεις των μαθητών/τριών που υπονομεύουν τη νέα κανονικοποιητική αξιολόγηση τους. Επομένως, δεν θα έπρεπε να ερευνηθούν οι λόγοι για τους οποίους οι μαθητές/τριες αντιδρούν και δημιουργούν ρωγμές στην κανονικότητα του σχολικού βίου, ώστε να διαπιστωθεί εάν είναι δυνατό, οι ρωγμές αυτές να αποτελέσουν τόπους και ερεθίσματα που θα παρακινήσουν τους/τις μαθητές/τριες να αναπτύξουν τεχνικές στοχασμού και αναδίπλωσης στον εαυτό τους;

Η φουκωική οπτική εφαρμοσμένη στην κατεύθυνση μετεξέλιξης του παιδιού σε μαθητή/τρια, θα νοηματοδοτούσε το σύμπλεγμα πειθαρχίας και γνώσης, ώστε από τη μια να παράγεται το πλαίσιο θεσμοθέτησης των πρακτικών της εκπαίδευσης και από την άλλη να παρακινούνται οι νέοι άνθρωποι σε διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν ενυπάρχει η δυνατότητα το σχολείο να λειτουργεί με όρους, που να επιτρέπουν την παραγωγή διαφορετικών λογοθετήσεων για δυναμική κριτική σκέψη και μετασχηματιστές πρακτικές. Ένα σχολικό περιβάλλον, όπου η εκπαίδευση θα συνιστά πεδίο ανάπτυξης της προσωπικότητας των μαθητών/τριών με όρους επιμέλειας εαυτού, μπορεί ίσως να ετοιμάζει συνθήκες αυτονομίας, του στοχασμού για τον προσδιορισμό των πρακτικών κανόνων και της άσκησης τους. Καθώς η εξουσία δεν συνιστά κεντρικό μηχανισμό ενός θεσμού ή μιας οργανωμένης ομάδας στελεχών, αλλά αποτελεί διάχυτη σχέση δυνάμεων που υπάρχει παντού και ασκείται από όλους ως δράση σε όλους ως δράση πάνω στις δράσεις των άλλων, φαίνεται να επιτρέπει στους μαθητές/τριες να αναπτύξουν τους δικούς τρόπους δράσης. Σύμφωνα με τον Φουκώ: «η ειδοποιός διαφορά της εξουσίας είναι ότι αυτή δεν θεωρείται μόνο αρνητική δύναμη αλλά ταυτόχρονα αναγνωρίζεται ως θετική, παραγωγική δύναμη» (Φουκώ 1987: 21). Επομένως, η εξουσία που ασκεί η εκπαίδευση κατά την εγκαθίδρυση κανονικοποιητικών σχολικών πρακτικών είναι δυνατόν να συγκατατεθούν συμμετοχικές και δημιουργικές δραστηριότητες, ανάπτυξη επιχειρηματολογικού λόγου και κριτικής σκέψης. Το εν λόγω διακύβευμα παραμένει κρίσιμο και ανοικτό: Πώς γίνεται το σχολείο να εισάγει καινοτόμες πρακτικές, ώστε οι

μαθητές/τριες θα μπορούσαν να λειτουργούν αυτόνομα και παράλληλα σε συνάρτηση με όρους κριτικής πειθαρχίας ενός νέου τύπου;

Επομένως, οι αντιλήψεις και οι σχηματισμοί της παιδικής ηλικίας ως κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές κατασκευές αναδεικνύουν τη κανονικοποιητική μετάβαση του παιδιού ως εσωτερικό ζήτημα της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης που παράγει τη διαδικασία μετεξέλιξης του σε μαθητή/τρια. Οι επιστημονικοί λόγοι, οι πρακτικές, οι θεσμοί αναφορικά με το παιδί βρίσκουν πεδίο εφαρμογής στο σχολείο και στις πρακτικές κανονικοποίησης και πειθάρχησης που αυτό παράγει. Ακολουθώντας τη σκέψη του Φουκώ, η εκπαίδευση ως θεσμός και οι καθημερινές πρακτικές της, που εφαρμόζονται και κανονικοποιούν στο σχολείο, μεταμορφώνουν το παιδί σε μαθητή/τρια θιασώτη των πειθαρχικών τεχνικών και μέτοχο των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής, συνθέτοντας τις άλλες πειθαρχίες των ανθρωπιστικών και κοινωνικών κλάδων (συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής και της οικονομίας), λειτουργούν ως σύμπλεγμα πειθαρχίας και γνώσης και συνδιαμορφώνουν όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και τις πρακτικές της εκπαίδευσης, το ίδιο το παιδαγωγικό υποκείμενο, οριοθετώντας τον χώρο και τη θέση του στο σχολικό περιβάλλον. Αρχικά, οι πειθαρχικές τεχνικές βρίσκουν πεδίο εφαρμογής στο σώμα του υποκειμένου της μάθησης, οριοθετώντας, τον χώρο και τη θέση του στο σχολικό περιβάλλον. Ο/η μαθητής/τρια εσωτερικεύει τη δέουσα συμπεριφορά και παράλληλα κανονικοποιείται υιοθετώντας τρόπους μάθησης και δράσης. Φυσικά, οι πρακτικές των μαθητών/τριων ποικίλουν. Ως δρώντα υποκείμενα επηρεάζουν και επηρεάζονται, αποδέχονται ή αρνούνται, οικειοποιούνται ή αντιστέκονται στους λόγους και τις πρακτικές της σχολικής ζωής. Το ζητούμενο είναι αν υπάρχει το περιθώριο αυτορρύθμισης, αυτονομίας, ανάπτυξης κριτικής σκέψης στο σημερινό σχολείο το οποίο ορθώνει λόγο για συνεργατικά μοντέλα μάθησης και επικοινωνίας.

Συμπερασματικά, το περιεχόμενο της έννοιας μαθητής/τρια είναι εννόημα των λόγων των Επιστημών του Ανθρώπου και ειδικώς των πρακτικών λόγου των Επιστημών της Αγωγής και πώς αυτοί ορίζονται από τη δύναμη των σχέσεων γνώσης και πειθαρχίας. Οι επιστημονικά εδραιωμένοι λόγοι ως πειθαρχικές πρακτικές εφαρμόζονται πρωτίστως στο σώμα και στη δράση του παιδαγωγικού υποκειμένου κοινωνικοποιώντας το. Ο σχολικός χώρος γίνεται ο τόπος άσκησης των οικείων πειθαρχικών πρακτικών αλλά και ο τόπος δυνατών αντιστάσεων δια των οποίων οι μαθητές/τριες υποκειμενοποιούνται συνδιαλεγόμενοι με τον κανόνα. Με αυτή την

έννοια, αναδεικνύεται η δυνατότητα που έχουν τα υποκείμενα της εκπαίδευσης να μετασχηματίζονται θέτοντας υπό διαπραγμάτευση τις ίδιες τις σχέσεις διαμόρφωσής τους. Τέλος, το φουκωικό υποκείμενο αποδέχεται την υποταγή του, αλλά με ανοικτό το ερώτημα αν και με ποιους όρους, παράλληλα έχει τη δυνατότητα να αντισταθεί στη δύναμη της εξουσίας-γνώσης.

4.3 Η αξιολόγηση ως εκπαιδευτική πρακτική της πειθαρχικής κανονικοποίησης

Η αξιολόγηση των μαθητών/τριών, των εκπαιδευτικών και σύμφωνα με τις νέες πρακτικές της αξιολόγησης του συνόλου της σχολικής μονάδας¹⁰ είναι θέματα που απασχολούν την εκπαιδευτική πολιτική, την εκπαιδευτική κοινότητα αλλά και το σύνολο της κοινωνίας. Η αξιολόγηση¹¹ ως εκπαιδευτική πρακτική είναι εξαρτητική από τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής εθνικής, ευρωπαϊκής και παγκόσμιας. Επιπλέον, οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής συγκροτούν θεωρητικά υποδείγματα όχι μόνο για τη διδασκαλία, τη γνώση, τη μάθηση, τον ρόλο του εκπαιδευτικού, τον ρόλο του μαθητή/τριας αλλά και για την εισαγωγή της αξιολόγησης ως εκπαιδευτικής πρακτικής σε όλους τους τομείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στόχος της ενότητας είναι να αναδείξει πώς ο θεσμός της αξιολόγησης¹² παραπέμπει σε μια τεχνολογία πειθάρχησης

¹⁰ Στη σελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΙΕΠ <http://iep.edu.gr/el/odigoi-kai-ergaleia->μπορεί κανείς να βρει τους οδηγούς για την αξιολόγηση της εκπαιδευτικής μονάδας αναφορικά με τους άξονες και τους δείκτες αποτίμησης του εκπαιδευτικού έργου, τον προγραμματισμό, την εξωτερική και εσωτερική αξιολόγηση, όπως αυτοί έχουν οριστεί στον Αρ.Πρωτ.115853/ΓΔ5/16-09-2021/ΥΠΑΙΘ (ανακτήθηκε 30-7-2022).

¹¹ Μια συγκριτική μελέτη της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες στη μεταπτυχιακή εργασία «Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα στο σημερινό συγκείμενο. Σύγκριση με τα μοντέλα που εφαρμόζονται σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη», Βασιλοπούλου Ελένη: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2992> (ανακτήθηκε 30-5-2021).

¹² Περισσότερες πληροφορίες για τις εκπαιδευτικές πολιτικές των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής και αξιολόγησης στην πλατφόρμα Eurydice <https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/>. Το δίκτυο Eurydice, ένα αποτελείται από τις 39 εθνικές μονάδες που εδρεύουν και στις 36 χώρες του προγράμματος Erasmus +. Η αποστολή τους είναι να εξηγήσουν πώς οργανώνονται τα εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη και πώς λειτουργούν. Το δίκτυο Eurydice δημοσιεύει περιγραφές των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων, συγκριτικές εκθέσεις αφιερωμένες σε συγκεκριμένα θέματα, δείκτες και στατιστικές, καθώς και ειδήσεις και άρθρα που σχετίζονται με τον τομέα της εκπαίδευσης. Στο δίκτυο αυτό μπορεί κάποιος να βρει πληροφορίες για την αξιολόγηση που εφαρμόζεται στην εκπαίδευση στα κράτη μέλη της Ε.Ε. Αναφορικά με την Ελλάδα και την Διασφάλιση της Ποιότητας στην Προσχολική και τη Σχολική Εκπαίδευση και την αξιολόγηση, μπορεί να αντλήσει χρήσιμο υλικό γιατί ισχύει στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στο παρακάτω link: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/quality-assurance-early-childhood-and-school-education-27_el. Στην Ελλάδα αναδεικνύονται πρακτικές εσωτερικής (internal Evaluation) και εξωτερικής αξιολόγησης (external Evaluation), οι οποίες αναπτύσσονται και αξιοποιούνται σε τρία διαφορετικά επίπεδα: σε επίπεδο εκπαιδευτικού συστήματος, σε επίπεδο στελεχών εκπαίδευσης και σε επίπεδο σχολικών μονάδων σχολικής και προσχολικής εκπαίδευσης. Η αξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου μέχρι τώρα εφαρμόζεται στην περίπτωση των εκπαιδευτικών που υπηρετούν με θητεία στα Πρότυπα και

των ατόμων (μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών) αλλά και του συνόλου της σχολικής μονάδας, ώστε να ανταποκρίνονται σε προκαθορισμένους δείκτες και τομείς αξιολόγησης. Υπό τη φουκωική οπτική η σχολική αξιολόγηση φαίνεται να λειτουργεί ως τεχνολογία εξουσίας και ως ένας σύνθετος, πολυδιάστατος μηχανισμός πειθάρχησης της σχολικής κοινότητας.

Ο Φουκώ, στο *Μικροφυσική της εξουσίας, Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία* αξιοποιεί το παράδειγμα λειτουργίας του σχολικού ιδρύματος για να ερμηνεύσει το πώς ασκείται η εξουσία (Φουκώ 1991: 89). Στο σχολικό περιβάλλον καθοριστικό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας διαδραματίζουν οι κανονιστικές ρυθμίσεις: η σχολαστική ρύθμιση που διευθύνει την εσωτερική του λειτουργία (εσωτερικός κανονισμός, διατάξεις, εγκύκλιοι), οι διαφορετικές δραστηριότητες που οργανώνονται (διδασκαλία, εκδηλώσεις, συμμετοχές σε προγράμματα, συνεργασίες με φορείς), τα πρόσωπα και οι ρόλοι τους (εκπαιδευτικοί, μαθητές/τριες, διευθυντής/ντρια, Σύλλογος Διδασκόντων, γονείς, Σύλλογος Γονέων & Κηδεμόνων, τοπική κοινότητα) αλλά και οι υλικοτεχνικές υποδομές (η χωρική του διεύθυνση, επίπλωση χώρων, ηλεκτρονικός εξοπλισμός) το καθένα με τη δική του λειτουργία, θέση, σχέση συγκροτούν την καθημερινή ζωή στο σχολείο. Όλα τα παραπάνω συνιστούν «ένα μπλοκ ικανοτήτων, δικτύων επικοινωνίας και σχέσεων εξουσίας» (Φουκώ 1991: 89), τα οποία διευρύνουν τον όρο «πειθαρχίες». Διδακτικές πρακτικές και οργανωμένες δραστηριότητες εξασφαλίζουν την εκμάθηση και την απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων (ικανοτήτων) ή τρόπων συμπεριφοράς, αναπτύσσονται σε ένα σύνολο ρυθμισμένων επικοινωνιών (μαθήματα, ωρολόγιο πρόγραμμα, διδασκαλία) και χρησιμοποιούν μια σειρά μεθόδων εξουσίας (αμοιβές, ποινές, πυραμοειδής ιεραρχία, βαθμολογίες, αξιολογήσεις) (Φουκώ 1991: 89-90).

Πειραματικά Σχολεία οι οποίοι αξιολογούνται. Οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν στα Π.Σ. και τα ΠΕΙ. Σ.Χ. αξιολογούνται από το Επιστημονικό Εποπτικό Συμβούλιο (ΕΠ.Ε.Σ.) του οικείου Πρότυπου ή Πειραματικού Σχολείου, τον Διευθυντή του σχολείου από κοινού με τον Συντονιστή Εκπαιδευτικού Έργου του οικείου ΕΠ.Ε.Σ., οι οποίοι συντάσσουν εκθέσεις αξιολόγησης. Τα κριτήρια αξιολόγησης των εκπαιδευτικών είναι η παιδαγωγική, διδακτική, καθώς και η υπηρεσιακή τους επάρκεια. Μετά την ολοκλήρωση της αξιολόγησης, οι εκπαιδευτικοί, που αξιολογήθηκαν θετικά, δύνανται να υποβάλουν αίτηση ανανέωσης της θητείας τους στα οικεία Π.Σ. και ΠΕΙ.Σ. Οι εκπαιδευτικοί που αξιολογούνται αρνητικά, δεν έχουν δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση για την πλήρωση κενών θέσεων εκπαιδευτικών σε Π.Σ. και ΠΕΙ.Σ (του ν.4692/2020). Σε επίπεδο σχολικής μονάδας Σε επίπεδο σχολικής μονάδας ως φορέας υλοποίησης της αξιολόγησης ισχύει ότι: Η σχολική μονάδα είναι αρμόδια για την ετήσια απολογιστική έκθεση εσωτερικής αξιολόγησης, βάσει των διαδικασιών συλλογικού προγραμματισμού του εκπαιδευτικού της έργου και την υλοποίηση δράσεων επαγγελματικής ανάπτυξης από ομάδες εκπαιδευτικών ν. 4692/2020) (ανακτήθηκε 15-5-2022).

Σύμφωνα με τον Φουκώ, «η άσκηση της εξουσίας έχει ως στόχο να οριοθετήσει τις ενδεχόμενες συμπεριφορές των υποκειμένων, να τους διαπαιδαγωγήσει, να συγκροτήσει το επιθυμητό για αυτήν πεδίο δράσης» (Φουκώ 1991: 93). Η άσκηση της εξουσίας ορίζεται ως τρόπος δράσης πάνω στις ενδεχόμενες δράσεις ενός υποκειμένου, συνδέεται στενά με την έννοια της «διακυβέρνησης» και προϋποθέτει την ελευθερία του υποκειμένου (Φουκώ 1991: 93). Η εξουσία ασκείται σε ελεύθερα υποκείμενα και στο βαθμό που είναι ελεύθερα, τα διαμορφώνει ατομικά ή συλλογικά. Τα υποκείμενα έχουν ένα ευρύ πεδίο δυνατοτήτων για πιθανούς τρόπους συμπεριφοράς και δυνατότητες αντιδράσεων. «Η ελευθερία τείνει να εμφανιστεί ως συνθήκη ύπαρξης της εξουσίας, σε ένα πολύπλοκο παιχνίδι εξουσίας-γνώσης, διαφορετικά η εξουσία θα ταυτιζόταν με τη βία και τον εξαναγκασμό» (Φουκώ 1991: 93). Η διακυβέρνηση (*gouvernementalité*) είναι ο όρος, τον οποίο χρησιμοποιεί ο Φουκώ για να σχηματοποιήσει τη διαδικασία αυτή. Στο *Επιλογή από τα Dits et Écrits* αναφέρεται στην έννοια διακυβέρνηση (*gouvernementalité*) ορίζοντάς την ως το συγκροτημένο σύνολο θεσμών, διαδικασιών, αναλύσεων και σκέψεων, υπολογισμών και τακτικών που επιτρέπουν την άσκηση αυτής της συγκεκριμένης και πολύπλοκης μορφής εξουσίας, η οποία έχει ως πρωτεύοντα στόχο τον πληθυσμό, ως κύρια μορφή γνώσης, κυρίως της πολιτικής οικονομίας, ως ουσιαστικό τεχνικό εργαλείο τους μηχανισμούς ασφάλειας (Φουκώ 2011: 90-91).

Η εκπαιδευτική αξιολόγηση ως μορφή διακυβέρνησης καθίσταται μηχανισμός εξουσίας-γνώσης όπου ελέγχει, καθοδηγεί τις δράσεις των υποκειμένων σε επιθυμητές δράσεις και αξιολογεί την απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων από αυτά. Η διακυβέρνηση μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών ασκείται τυπικά μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, το Α.Π.,¹³ τη μορφή διοίκησης της σχολικής μονάδας, το ΠΕΚΕΣ, τη Διεύθυνση Εκπαίδευσης, το Υπουργείο Παιδείας, το ΙΕΠ, τα προγράμματα επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και γενικότερα την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική και άτυπα μέσα από τις σχέσεις και την επικοινωνία που αναπτύσσουν τα υποκείμενα στο σχολικό περιβάλλον. Πρωτίστως, η εκπαιδευτική αξιολόγηση ως διακυβέρνηση ασκείται στα

¹³ Σύμφωνα με την Σ.Μ. Νικολάου στο: *Εκπαιδεύοντας για τη Δημοκρατία, Συμβολές στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*: «Τα Α.Π. επικεντρώνονται στην αξιολόγηση γνώσεων και ακαδημαϊκών δεξιοτήτων, δίχως να αξιολογούνται οι κοινωνικές σχέσεις των μαθητών/τριών μεταξύ τους και ο ρόλος τους στην κοινότητα... Δεν χρησιμοποιούνται παιδαγωγικές στρατηγικές που προωθούν και ενισχύουν τις δεξιότητες στα κοινά. Προετοιμάζουν το μαθητικό πληθυσμό για την αγορά εργασίας αλλά δεν το προετοιμάζουν για τον ρόλο τους που θα έχουν ως πολίτες με πολιτικές δεξιότητες μέσω της συμμετοχής σε προγράμματα πολιτικής δράσης... Τα προγράμματα σπουδών θα πρέπει να εστιάζουν στη χρήση δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν στους μαθητές και τις μαθήτριες ικανότητες κριτικής σκέψης και στάσης αναφορικά με επίκαιρα και κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα...» (σ.149).

σώματα των μαθητών/τριών, τα διαπαιδαγωγεί, τα κατευθύνει και καθοδηγεί σε ένα ρεπερτόριο επιθυμητών δράσεων και συμπεριφορών ατομικά και συλλογικά. Στη συνέχεια, αφενός οι μαθητές αξιολογούνται, βαθμολογούνται και τροποποιούν τη δράση τους ως προς τα επιθυμητά μαθησιακά επιτεύγματα, αφετέρου αναδεικνύονται ζητήματα συμπεριφοράς ή μαθησιακά προβλήματα που με τη σειρά τους κατηγοριοποιούν τους μαθητές και τις μαθήτριες, ως υποκείμενα που χρήζουν εξατομικευμένη διδασκαλία, ειδική αγωγή ή διαφοροποιημένη διδασκαλία ή ψυχολογική υποστήριξη. Παράλληλα, η αποτίμηση του εκπαιδευτικού έργου επιφέρει «ένα κανονιστικό βλέμμα» στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι είναι πιθανό να τροποποιούν την δράση τους, ώστε να ανταποκρίνεται σε δείκτες αξιολόγησης. Η σχολική μονάδα συνολικά αξιολογείται για το έμψυχο δυναμικό της και τις μορφές επικοινωνίας και σχέσεων που αναπτύσσονται (σχέσεις εκπαιδευτικών-μαθητών/τριών, σχέσεις μεταξύ μαθητών/τριών, σχέσεις σχολείου-οικογένειας, σχέσεις με την τοπική κοινότητα, συνεργασίες και δίκτυα) αλλά και την υλικοτεχνική υποδομή (χώροι, ψηφιακές υποδομές): αξιολογείται ως ένα σύνολο που επιδέχεται επιτήρηση, εξέταση και τροποποίηση. Με άλλα λόγια εκπαιδευτικοί, μαθητές/τριες, σχολικές μονάδες, διδακτικές πρακτικές, επιδόσεις και συνεργασίες, «αποτελούν αντικείμενο εστίασης» προκειμένου να βελτιωθούν οι προδιαγραφές τους (Perryman 2011). Όπως αναφέρει η Youdell: «Οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές/τριες υπόκεινται στο βλέμμα του 'αξιολογητή', και όλοι μαζί υπόκεινται στο βλέμμα του κράτους» (Youdell 2011: 37). Η αξιολόγηση, με τη μορφή της διακυβέρνησης, δικαιολογεί την εντατική επιτήρηση, την εξέταση και τον έλεγχο των υποκειμένων και του παραγόμενου έργου τους σε προδιαγραφμένους δείκτες και τομείς.

Σύμφωνα με τα παραπάνω αναδύεται το ερώτημα: Πώς η εκπαιδευτική αξιολόγηση μαθητών/τριών αλλά και των εκπαιδευτικών, ακολουθώντας τη φουκωική οπτική, δύναται να ιδωθεί ως πειθαρχική πρακτική κανονικοποίησης; Η εκπαιδευτική αξιολόγηση παραπέμπει ενδεχομένως σε μια τεχνολογία πειθάρχησης των ατόμων η οποία προσδιορίζεται από τα ίδια γνωρίσματα, χρησιμοποιεί ανάλογες τεχνικές και επιφέρει στα υποκείμενα αντίστοιχες συνέπειες, όπως οι πειθαρχικές πρακτικές. Ο τρόπος που δομούνται οι τεχνολογίες εξουσίας και οι μηχανισμοί πειθαρχίας εμφανίζει πολλές ομοιότητες με την αξιολόγηση που επιδέχονται οι μαθητές/τριες και οι εκπαιδευτικοί αλλά και η σχολική μονάδα ως πεδίο υλοποίησης των εκπαιδευτικών πρακτικών (Α.Π, σχολικά εγχειρίδια, διδακτικές πρακτικές, συμμετοχές σε

προγράμματα, δράσεις, συνεργασίες με φορείς και δίκτυα) και ως χώρος (υλικοτεχνική υποδομή, διαθέσιμοι χώροι).

Συγκεκριμένα, οι οργανωτικές, διοικητικές και διδακτικές λειτουργίες του σχολείου μετουσιώνουν σε πράξη τις πολιτικές διατάξεις της σχολικής αξιολόγησης. Η εκπαιδευτική κοινότητα επικεντρώνεται σε δείκτες ποιότητας, στατιστικά στοιχεία για το σχολείο, σε αξιολογήσεις επίδοσης, βαθμολογίες για τους/τις μαθητές/τριες, σε αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου καθώς και σε τρόπους βελτίωσης, αύξησης της επίδοσης, απόδοσης των ατόμων και της αποτελεσματικής διοίκησης του οργανισμού. Τα παραπάνω συνθέτουν έναν πολυδιάστατο μηχανισμό επιτήρησης και ελέγχου των υποκειμένων και του μαθητικού πληθυσμού. Σύμφωνα με τον Ball: «Η αξιολόγηση, ως εκπαιδευτική πρακτική, αποτελείται από ένα σύνολο μηχανισμών, οι οποίοι λογοδοτούν για την πρακτική των υποκειμένων, αλλά παράλληλα κατασκευάζουν και καθοδηγούν την ίδια την πρακτική τους» (Ball 2021: 23). Τα αποτελέσματα του λόγου της αξιολόγησης επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη δράση των υποκειμένων (εκπαιδευτικών, μαθητών/τριών) ως προς την επαγγελματική ταυτότητα και εξέλιξη των εκπαιδευτικών και τη μαθησιακή πορεία των μαθητών/τριών. Επομένως, η μορφή οργάνωσης και διοίκησης της σχολικής μονάδας, η υλικοτεχνική υποδομή, οι διαθέσιμοι πόροι, η χρήση των χώρων, οι δράσεις των υποκειμένων, οι διδακτικές πρακτικές σε αυτή, τελούν συνεχώς υπό αξιολόγηση.

Υπό τη φουκωική οπτική, η πειθαρχία, περιλαμβάνει πρώτα από όλα τον έλεγχο του χώρου, του χρόνου και του σώματος, όπου ένα σύνολο πειθαρχικών τεχνικών, όπως η περίφραξη, οι θέσεις, οι σειρές, η προγραμματισμένη απασχόληση, η χρονική ρύθμιση της πράξης, η εξαντλητική χρήση του χρόνου κ.ά., αποσκοπούν και εγγυώνται την παραγωγή πειθήνιων σωμάτων, την καθυπόταξη των δυνάμεων, τη ρύθμιση της ανθρώπινης πολλαπλότητας, τη συγκρότηση ωφέλιμων και χρήσιμων ατόμων. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που αποκαλούμε πειθαρχία στο θεωρητικό σχήμα του Φουκώ δεν είναι τίποτα άλλο από την ενέργεια ενός συστήματος τεχνικών, το οποίο έχει ως στόχο την παραγωγή ρυθμισμένων συμπεριφορών και αυτοελεγχόμενων υποκειμένων, ένας τρόπος καθυπόταξης σε σχέσεις εξουσίας, που τείνουν με τη δράση της πειθαρχίας να μετατραπούν σε σχέσεις κυριαρχίας (Σολομών 1994:118). Στο έργο του Φουκώ, η πειθαρχία εγκαθιδρύεται με τρεις κυρίως μηχανισμούς, οι οποίοι αποτελούν και τις προϋποθέσεις για την επιτυχή άσκηση και επιβολή της: τον μηχανισμό της ιεραρχικής επιτήρησης, της κανονιστικής κύρωσης και της εξέτασης (Φουκώ 2011: 195). Οι

μηχανισμοί αυτοί θα μπορούσαν να ιδωθούν ως μηχανισμοί αξιολόγησης ως πρακτικής ελέγχου, εξέτασης, κανονικοποίησης και πειθάρχησης των μαθητών/τριών, εκπαιδευτικών και του συνόλου της σχολικής μονάδας.

Ο μηχανισμός της ιεραρχικής επιτήρησης παγιώνει μια μηχανή εντατικού ελέγχου και «διακριτικής» και «αδιάκριτης» αστυνόμευσης. Αφορά την άσκηση της πειθαρχίας μέσω της οπτικής παρακολούθησης των επιτηρούμενων. Αυτό συμβαίνει επειδή αυτός ο μηχανισμός εξαναγκάζει τους παρατηρούμενους να υπακούσουν στην επιβολή της εξουσίας μέσω μιας απόλυτης και διαυγής ορατότητας, η οποία καθιστά με τη σειρά της απόλυτα ορατούς τους επιτηρούμενους (Φουκώ 2011: 203). Τα άτομα οφείλουν να πειθαρχούν, να εσωτερικεύουν την επιτήρησή τους εντός των ορίων του χώρου, του χρόνου και των λειτουργιών τους (Δοξιάδης 1994). Αφενός, οι μαθητές/τριες βρίσκονται σε μια συνεχή επιτήρηση, ένα «ιεραρχικό βλέμμα», το οποίο παρακολουθεί τη συμπεριφορά του/της, τις σχέσεις του/της με τους/τις άλλους/ες μαθητές/τριες και τους/τις εκπαιδευτικούς, στο προαύλιο, στη σχολική αίθουσα, στις δραστηριότητες. Επίσης, η συμπεριφορά και η επίδοση των μαθητών/τριών αξιολογείται τυπικά και άτυπα (βαθμολογίες, καταγραφή απουσιών, άτυπες αξιολογήσεις, γνωματεύσεις από ανάλογα κέντρα ΚΕΣΥ, ιατροπαιδαγωγικά κέντρα) και οι αξιολογικές κρίσεις επηρεάζουν την ακαδημαϊκή τους πορεία. Αφετέρου, οι εκπαιδευτικοί αξιολογούνται και κατευθύνονται, ώστε να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένους δείκτες αξιολόγησης. Η λειτουργία της ιεραρχικής επιτήρησης είναι πανοπτική, διότι οι επόπτες-εκπαιδευτικοί γίνονται τα όργανα που παρατηρούν τους/τις μαθητές/τριες και επίσης οι ίδιοι γίνονται αντικείμενα επιτήρησης (διευθυντής/τρια, γονείς, σύμβουλοι εκπαιδευτικού έργου). «Καθώς δεν έχουν την εξουσιοδότηση να αρθρώνουν λόγο, είναι στην πραγματικότητα αποκλεισμένοι από τον λόγο και από τη στιγμή που περιθωριοποιούνται συνιστούν αντικείμενο ενδιαφέροντος λόγου» (Jones&Ball 1994: 176). Επομένως, η σχολική βελτίωση και σχολική αποτελεσματικότητα επιφέρουν ένα κανονιστικό βλέμμα όχι μόνο στους μαθητές/τριες αλλά όλο και περισσότερο στους εκπαιδευτικούς, ως επαγγελματική κατηγορία που χρειάζεται κατηγοριοποίηση και διαχείριση (εκπαιδευτικό έργο, ακαδημαϊκά προσόντα, υπηρεσιακή επάρκεια, επαγγελματική εξέλιξη).

Ο δεύτερος μηχανισμός, η κανονιστική κύρωση καθιερώνει ένα «ποινικό σύστημα του κανόνα» που συγκρίνει, ιεραρχεί, αποκλείει και κανονικοποιεί. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι στο κέντρο όλων πειθαρχικών συστημάτων λειτουργεί ένας μικρός

ποινικός μηχανισμός, ο οποίος περιλαμβάνει ένα σύνολο από δικαιοδοσίες, νόμους και κυρώσεις. «Υπάρχει ένα μικροσύστημα πειθαρχικών μηχανισμών, ένα μικροσύστημα ποινών που αναφορικά με τον χρόνο (καθυστερήσεις, απουσίες), με τις δραστηριότητες (απροσεξία, αμέλεια), με τη συμπεριφορά (αγένεια, ανυπακοή), με τον λόγο (αυθάδεια, φλυαρία), με το σώμα (λανθασμένες στάσεις, χειρονομίες) και τη σεξουαλικότητα (απρέπεια, άσεμνη στάση)» (Φουκώ 2011γ: 204). Στόχος αυτού του μικροσυστήματος ποινών είναι να ποινικοποιήσει ακόμα και τις πιο δυσδιάκριτες πλευρές της διαγωγής και της πειθαρχίας των υποκειμένων. Με αυτόν τον τρόπο, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί χρησιμοποιούν την τιμωρία στοχεύοντας όχι στην εκδίκηση, αλλά στη διόρθωση της κάθε φορά αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Επιπλέον, στο σύστημα της πειθαρχίας η τιμωρία είναι ένα μόνο στοιχείο του συστήματος ανταμοιβή-κύρωση. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί μέσω της διαγωγής ιεραρχούν τα υποκείμενα και τα διαφοροποιούν όχι με βάση τις πράξεις τους αλλά τα ίδια τα άτομα, τη φύση τους, τις δυνατότητές τους, το επίπεδό τους και την αξία τους. Η πειθαρχία αποτιμά τα άτομα αντλώντας πληροφορίες από τις ποινές, αμοιβές, κυρώσεις και αποτιμήσεις αυτών των ατόμων (γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, συμπεριφορές, επιδόσεις). Η ποινικότητα η οποία εφαρμόζεται ανήκει στον κύκλο της γνώσης για τα άτομα (ως αντικείμενα) και βοηθά στην αξιολόγησή τους (Φουκώ 2011γ: 204).

Ο τρίτος μηχανισμός, η εξέταση, συνδυάζει τους δυο προηγούμενους μηχανισμούς πειθαρχησης του υποκειμένου, την ιεραρχία που επιτηρεί και την κύρωση που κανονικοποιεί. Ο Φουκώ μελετά το σχολείο: «ως έναν χαρακτηριστικό μηχανισμό αδιάκοπης εξέτασης, η οποία συνοδεύει κατά μήκος τη λειτουργία της διδασκαλίας και της αγωγής» (Φουκώ 2011γ: 213). Η θεσμοθέτηση της πρακτικής της εξέτασης στο σχολείο, αφενός αφορά τη διάγνωση του γνωστικού επιπέδου, του βαθμού κατανόησης της ύλης, της αξιολόγησης και της ιεράρχησης των μαθητών/τριών σε καταλόγους και πίνακες, και αφετέρου προσδιορίζει, όπου κρίνεται αναγκαίο, τα επανορθωτικά μέτρα (ενισχυτική διδασκαλία, τμήμα ένταξης, ΖΕΠ, διαφοροποιημένη διδασκαλία, παράλληλη στήριξη) που πρέπει να ληφθούν στην περίπτωση αποκλίσεων από το κυρίαρχο κανονιστικό πλαίσιο (Πεχτελίδης 2011: 119). Ο μηχανισμός της εξέτασης ενεργοποιεί μια συνεχή και αδιάκοπη ορατότητα που «αντικειμενοποιεί» τα υποκείμενα και είναι αναγκαίος όρος της εκπαιδευτικής αξιολόγησης. Αποτέλεσμα του μηχανισμού της εξέτασης είναι η επικύρωση των αποτελεσμάτων μάθησης των μαθητών/τριών αλλά

και της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου «εξαιρετικό», «πολύ καλό», «ικανοποιητικό», «μη ικανοποιητικό» άρα και των εκπαιδευτικών.

Η εξέταση επιτρέπει στον/στην εκπαιδευτικό να μεταδώσει γνώσεις, αλλά και να εδραιώσει ένα ολόκληρο πεδίο γνώσεων για τους/τις μαθητές/τριες. Η εξέταση είναι μηχανισμός ανταλλαγής γνώσεων, εγγυάται τη μετάδοση γνώσεων από τον/την εκπαιδευτικό στον/στη μαθητή/τρια, χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τον βαθμό κατάκτησης της γνώσης στους/στις μαθητές/τριες, και παρέχει ένα σύνολο γνώσης σχετικής με τους μαθητές στον/στην εκπαιδευτικό. Η παραπάνω ιδιότητα της εξέτασης αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ της εξουσίας και της γνώσης (Φουκώ 2011: 213) Όπως επισήμαινε ο Φουκώ στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* συλλέγονται πληροφορίες από την συνεχή παρακολούθηση των ατόμων, οι οποίες οδηγούν στην καταγραφή της ατομικότητάς τους μέσα σε ένα δίκτυο εγγράφων, μητρώων, φακέλων, μια εξουσία εγγράφων η οποία αποτελεί ένα ουσιαστικό στοιχείο των πειθαρχικών μηχανισμών. Οι πληροφορίες που δίνουν τα έγγραφα, αφού οργανωθούν και συγκριθούν με τέτοιο τρόπο, αποτελούν ένα σύνολο γνώσεων για τη διαχείριση των υποκειμένων, καθώς και την ανάδειξη μεμονωμένων περιπτώσεων (Φουκώ 2011: 216-218). Η εξέταση αποβλέπει στη σύσταση γνώσης γύρω από τα άτομα. Η εξέταση, αποτελεί μια τεχνολογία εξουσίας-γνώσης, μια τεχνολογία παραγωγής του ατόμου και της γνώσης που το συνοδεύει (Ασημάκη 2016:108). Άρα, η εξέταση διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή καθεστώτων αλήθειας για την έκθεση της ατομικής αξιολόγησης, η οποία επιδρά διαμόρφωση του ίδιου του υποκειμένου.

Η τεχνική της εξέτασης ως πρακτική αξιολόγησης των εκπαιδευτικών¹⁴ μέσα από τις τεχνικές καταγραφής (δείκτες, κλίμακες, ηλεκτρονική καταγραφή αξιολόγησης,

¹⁴ Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η αξιολόγηση του/της εκπαιδευτικού και του εκπαιδευτικού έργου εφαρμόζεται σε συγκεκριμένου τύπου σχολικές μονάδες στα Πρότυπα και Πειραματικά. Συγκεκριμένα οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν με θητεία στα Πρότυπα και Πειραματικά Σχολεία αξιολογούνται για την παιδαγωγική, διδακτική και υπηρεσιακή επάρκεια και σε περίπτωση αρνητικής αξιολόγησης, δεν έχουν τη δυνατότητα να υποβάλλουν αίτηση δεν έχουν δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση για την πλήρωση κενών θέσεων εκπαιδευτικών σε Π.Σ. και ΠΕΙ.Σ. (ν.4692/2020). Αναφορικά με τους εκπαιδευτικούς τα αποτελέσματα των συγκριτικών αναλύσεων της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου, των ακαδημαϊκών προσόντων και της επαγγελματικής ταυτότητας, τα οποία δύναται να αξιοποιηθούν κατά το δοκούν από τους εκάστοτε φορείς εξουσίας (διευθυντής σχολικής μονάδας, Διεύθυνση Εκπαίδευσης, ΠΕΚΕΣ, Υπουργείο Παιδείας, ΙΕΠ). Παράλληλα λειτουργούν ως ένα σύστημα αμοιβής-ποινής για το ενδεχόμενο παραγωγής, στασιμότητας, απόσπασης, μετάθεσης, απόλυσης, ή επιμόρφωσης του εκπαιδευτικού ώστε να βελτιώσει τους τομείς που υστερεί ή να εμπλουτίσει τη διδακτική του πρακτική. Επίσης οι εκπαιδευτικοί που διεκδικούν θέσεις ευθύνης/ διοικητικές θέσεις αξιολογούνται, μοριοδοτούνται, κατατάσσονται σε ιεραρχική κλίμακα ανάλογα με τα τυπικά προσόντα. Το Υπουργείο Παιδείας προωθεί την ατομική αξιολόγηση του/της εκπαιδευτικού, όλων των σχολικών μονάδων (Ανακτήθηκε 30.09.2022).

ηλεκτρονική πλατφόρμα του ακαδημαϊκού προφίλ των εκπαιδευτικών) παράγει καθεστώς αλήθειας για το υποκείμενο και τον εκπαιδευτικό έργο και εν κατακλείδι για την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Η εκπαιδευτική αξιολόγηση καθορίζει κριτήρια σύμφωνα με τα οποία οι εκπαιδευτικοί περιγράφονται ως ελλιπείς, επαρκείς, πολύ καλοί, εξαιρετικοί και η ταξινόμηση τους αυτή προοικονομεί την πιθανή εξέλιξη τους ή υπονομεύει τη θέση τους¹⁵. Η αξιολόγηση ως διακυβέρνηση από τη μια καθυποτάσσει, βελτιώνει και «κατασκευάζει» τα άτομα μέσα από «ευέλκτους» τρόπους ελέγχου που απολήγουν στο κράτος και γενικότερα στα «χέρια» της πολιτικής εξουσίας. Οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται διαρκώς εκτεθειμένοι και επιτηρούμενοι σε όλο το πεδίο της λειτουργικής τους παρουσίας με πιθανό αποτέλεσμα να τροποποιούν και να μετασχηματίζουν τη δράση του σύμφωνα με τα κριτήρια της αξιολόγησης. Η κανονικοποίηση και η πειθάρχηση των εκπαιδευτικών σε δείκτες αξιολόγησης ίσως υπονομεύουν την επαγγελματική τους ταυτότητα, ακολουθώντας τους κανόνες της φιλελεύθερης πολιτικής¹⁶. Επιπροσθέτως, η τεχνολογία της αξιολόγησης ως πειθαρχική πρακτική μέσω των πληροφοριών που συγκεντρώνει για το υποκείμενο (εκπαιδευτικός) χάρη στην ενδελεχή επιτήρηση και την κατανομή των ατόμων απολήγει σε ένα σύστημα

¹⁵ Σύμφωνα με το ΦΕΚ 388/Β/27-1-2023 η Απόφαση Αριθμ. 9950/ΓΔ5 με την οποία ρυθμίζονται ειδικότερα και λεπτομερειακά θέματα σχετικά με την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και των μελών Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού και Ειδικού Βοηθητικού Προσωπικού της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και τη διαδικασία διενέργειάς της. Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, των μελών του Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (Ε.Ε.Π.) και του Ειδικού Βοηθητικού Προσωπικού (Ε.Β.Π) της δημόσιας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εστιάζει σε δύο πεδία: α) το διδακτικό και παιδαγωγικό έργο του εκπαιδευτικού, που εξειδικεύεται σε α1) γενική και ειδική διδακτική, α2) παιδαγωγικό κλίμα και διαχείριση της τάξης και β) την υπηρεσιακή του συνέπεια και επάρκεια. Η αξιολόγηση διενεργείται βάσει τετράβαθμης περιγραφικής κλίμακας («εξαιρετικό», «πολύ καλό», «ικανοποιητικό», «μη ικανοποιητικό» έργο). Η αξιολόγηση εκκινεί με μια πρώτη συνάντηση μεταξύ αξιολογητή και αξιολογούμενου προκειμένου να αναλυθεί η διαδικασία και οι παράμετροι της αξιολόγησης. Στη συνέχεια, σε συμφωνημένη ώρα/ημέρα, ο αξιολογητής παρακολουθεί τον αξιολογούμενο σε δύο διδασκαλίες. Η παρατήρηση των διδασκαλιών, σε συνδυασμό με την έκθεση αυτοαξιολόγησης του αξιολογούμενου, τα σχετικά τεκμήρια που προσκομίζει, καθώς και τη διαδικασία αναστοχασμού που ακολουθεί μετά από κάθε διδασκαλία, συνιστούν τη βάση για την αξιολογική κρίση του αξιολογητή. Για τους σκοπούς της αξιολόγησης, έχει δημιουργηθεί ειδική ψηφιακή εφαρμογή, προσβάσιμη μέσω της Ενιαίας Ψηφιακής Πύλης της Δημόσιας Διοίκησης (gov.gr). Στην εφαρμογή αυτή τηρούνται όλοι οι σχετικοί ηλεκτρονικοί φάκελοι των στελεχών εκπαίδευσης, εκπαιδευτικών, μελών του Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΕΕΠ) και Ειδικού Βοηθητικού Προσωπικού (ΕΒΠ), μαζί με όλα τα σχετικά τεκμήρια για την αξιολόγηση (π.χ. ατομικός φάκελος/portfolio, εκθέσεις αυτοαξιολόγησης, αξιολογικές εκθέσεις των αξιολογητών, κλπ). Επιπλέον, μέσω της εφαρμογής αυτής θα μπορούν να υποβληθούν και αντιρρήσεις ή ενστάσεις. Η συμμετοχή στη διαδικασία αξιολόγησης και στις σχετικές με αυτή διαδικασίες αποτελεί υπηρεσιακό καθήκον των εκπαιδευτικών. <https://www.e-nomothesia.gr/law-news/axiologese-ekpaideutikon-demosioutheke-i-apofash.html> (ανακτήθηκε 5/2/23).

¹⁶ Στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης στο *Κατανοώντας και αξιοποιώντας παιδαγωγικά προκλητικές θεωρίες*, των Aubrey & Riley, ο Χ.Δ. Τουρτούρας επισημαίνει: «Η εκπαιδευτική κοινή γνώμη όλο και περισσότερο ζυμώνεται με την ιδέα μιας προοδευτικής ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης, υπό τη μορφή σχολείων/επιχειρήσεων αποκεντρωμένων από το κράτος και επιχορηγούμενων από εταιρείες και ιδιώτες χορηγούς/με αυτόνομο Α.Π., τρόπο διοίκησης και λειτουργίας, αξιολόγησης /πρόσληψης/απόλυσης εκπαιδευτικών και επιλογής του μαθητικού δυναμικού από διευθυντές-μάντζερ». (σ.ΧVI).

ανταμοιβής-προαγωγής ή κύρωσης υποβίβασης ή καθαίρεσης ανάλογα με την περίπτωση. Τελικά, με τον τρόπο αυτό αφενός οριοθετούνται ξεκάθαρα τα όρια ενός πεδίου με διακριτή αφετηρία, μέσο όρο, βέλτιστο όριο ή κάτω του επιτρεπτού ορίου επίδοσης και αφετέρου συνειδητά ή ασυνείδητα κατευθύνει τα άτομα σε συμμόρφωση, κανονικοποιώντας τα.

Σύμφωνα με τον Ball: «Τα περισσότερα σχολικά συστήματα έχουν δομηθεί πάνω σε ιστορίες ταξινομήσεων και διαφοροποιήσεων, ιδίως εκείνα που διαμορφώνονται με βάση την απόδοση, η οποία θεωρείται ότι είναι ένας δείκτης για τις ικανότητες των ατόμων» (Ball 2021:104). Οι διδακτικές πρακτικές καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις πράξεις και τις τεχνικές ταξινόμησης. Η σχολική μονάδα, ο μαθητής, η μαθήτρια αλλά και ο/η εκπαιδευτικός καθορίζουν τη δράση τους με δείκτες ποιότητας. Συνεπώς, οι δείκτες αυτοί αποτελούν χαρακτηριστικό της πειθαρχίας, που ταξινομεί με βάση συγκεκριμένους στόχους και αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ο Ball συμπληρώνει:

«Η κανονικοποίηση θεωρείται κομβικό σημείο στο σχολείο και γίνεται οικεία ως κατανομή της ικανότητας και της κατάταξης των ατόμων. Με διάφορους τρόπους η ικανότητα, ως αποτέλεσμα ή συνάρθρωση του κανόνα με διάφορους τρόπους παράγεται στη καρδιά της σχολικής εκπαίδευσης, βρίσκεται στο σημείο όπου η διδασκαλία μπορεί να αρθρώσει μια μορφή γνώσης που συνδέει την παιδαγωγική με τον πληθυσμό και την πρακτική της τάξης με μια γενική θεωρία διαχείρισης, κατανομής και αξιώσεων. Μέτρα σύγκρισης (πρότυπα), μέθοδοι (εξέταση), τεχνικές ανάλυσης (στατιστική) που αργότερα συνδέθηκαν με τη γνώση (ψυχολογία) πρόσφεραν ένα τεχνικό ρεπερτόριο για την ταξινόμηση η των μαθητών/τριων και του σχολικού πληθυσμού στο σύνολό του. Δηλαδή ένα πλέγμα εξουσίας-γνώσης και μιας επιστήμης του ανθρώπου η οποία γράφει την ιστορία της εκπαιδευτικής πολιτικής, ως αρχείο, ως φάκελος ταξινόμησης, ως βαθμίδα, ως μια ατομικότητα απευθείας συνδεδεμένη με αυτό το μέρος του σώματος που ονομάζεται νους» (Ball 2021: 105).

Στο έργο του Φουκώ η πειθαρχία αποτελεί καθοριστική δύναμη, η οποία μεταδίδει γνώση, καλλιεργεί, εκπαιδεύει, μορφοποιεί υποκείμενα. Ο θετικός χαρακτήρας δεν ανάγεται μόνο στη γνωστική διάσταση αλλά οφείλεται στην ίδια τη φύση ως μορφή εργασίας. Όπως επισημαίνει ο Σολομών:

«Η πειθαρχία αναφέρεται και ως μια προς απόκτηση ικανότητα να συμπεριφέρεται κανείς και να εργάζεται με ελεγχόμενο τρόπο, σύμφωνα με ένα σύνολο κανόνων. Ενέχει τον αυτό-έλεγχο και αυτό-περιορισμό, η κατάκτηση των οποίων συνήθως απαιτεί μακρόχρονη και επίμονη διαδικασία εκπαίδευσης» (Σολομών1994:7).

Η πειθαρχία εξατομικεύει, συγκροτεί την ιδιαίτερη πειθαρχική ατομικότητα, κατασκευάζει άτομα. Εδώ έγκειται και η παραγωγική υπόσταση της εξουσίας που ασκείται ως πειθαρχία. Επομένως, όπως αναφέρει ο Κουζέλης: «η πειθαρχία δεν μορφώνει υποκείμενα μόνο με την εκπαιδευτική έννοια, συγκροτεί υποκείμενα, τα πλάθει, τα καθυποτάσσει και κοινωνικοποιεί τα άτομα» (Κουζέλης 1994: 276).

Η ανάπτυξη της εκπαιδευτικής αξιολόγησης, φαίνεται να λειτουργεί ως ένας μηχανισμός πειθαρχίας και κανονικοποίησης, η οποία λειτουργεί βάσει των πειθαρχικών μηχανισμών της εξουσίας-γνώσης, της διακυβέρνησης, και των λόγων περί της αλήθειας. Η αξιολόγηση με τα μέσα που χρησιμοποιεί, τους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί και τα αποτελέσματα που επιφέρει στους/στις μαθητές/τριες αλλά και στους/στις εκπαιδευτικούς κυρίως μέσω της παραγωγής λόγων αλήθειας που υποστηρίζονται από συγκεκριμένες πρακτικές (εξετάσεις, βαθμολογίες, ταξινόμηση των υποκειμένων, ηλεκτρονικοί φάκελοι εκπαιδευτικών/στελεχών εκπαίδευσης, παρατήρηση διδασκαλίας) συνηγορούν προς αυτή την κατεύθυνση. Επομένως, η αξιολόγηση είναι μια πειθαρχική δύναμη, μια δύναμη κυρώσεων που έχει ως χαρακτηριστικό «την υιοθέτηση μιας ορισμένης γνώσης ως αληθούς, που τη χρησιμοποιεί για να εξασκηθεί και να δικαιολογηθεί στην κρίση της για τα υποκείμενα» (Zarka 2009: 114).

Εφόσον ο Φουκώ επισημαίνει τη λειτουργία των πειθαρχικών μηχανισμών ως μηχανισμών συμμόρφωσης και κανονικοποίησης, ωστόσο σε πολλά άλλα σημεία αφήνει να φανεί ο παραγωγικός ρόλος τους και η συμβολή τους «στη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων κάθε ατόμου και τον συντονισμό των δυνάμεων για την εκπλήρωση κάποιου σκοπού» (Φουκώ 2011γ: 187) Ένας από τους κύριους σκοπούς της εκπαιδευτικής αξιολόγησης είναι η ενορχήστρωση όλων των δυνάμεων, η αύξηση της αποτελεσματικότητας, ώστε να καταστεί εφικτή η αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης με τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων των εκπαιδευτικών για παραγωγή εκπαιδευτικού έργου και με την επίτευξη μαθησιακών επιτευγμάτων των μαθητών/τριών. Επιπλέον οι μαθητές/τριες συμμετέχουν ως δρώντα υποκείμενα αποκτούν δεξιότητες, ικανότητες, γνώσεις, σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο εσωτερικεύουν συμπεριφορές, συμμορφώνονται, αλλά αντιδρούν ή και απορρίπτουν ρυθμιστικές/κανονιστικές λειτουργίες του σχολείου. Το σχολείο είναι ο τόπος που ασκείται η εξουσία και αναδύεται η αξιολόγηση, μέσα από ένα σύνολο πειθαρχικών πρακτικών, επικοινωνιών και σχέσεων εξουσίας, όπου τα υποκείμενα συμμετέχουν ως

δρώντα υποκείμενα. Συνεπώς, η αξιολόγηση ως εκπαιδευτική πρακτική κανονικοποίησης και πειθάρχησης δεν έχει μόνο αρνητικές συνέπειες για τα άτομα αλλά και προστιθέμενο όφελος με την αύξηση της αποδοτικότητας των υποκειμένων (μαθητών/τριών, εκπαιδευτικών) αλλά και συνολικά στην αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης και ενδυνάμωσης των εκπαιδευτικών¹⁷. Απαραίτητη προϋπόθεση για να αναγνωριστεί η εκπαιδευτική αξιολόγηση ως θετική, παραγωγική δύναμη εξαρτάται από τον τρόπο που θα εφαρμοστεί ή εφαρμόζεται η αξιολόγηση, και η οποία ενδεχομένως να οδηγεί στην εξασφάλιση μια καλύτερης εκπαίδευσης.

Συνοψίζοντας, το σχολείο αποτελεί ένα από τα «μπλοκ» όπου εντοπίζονται «πειθαρχίες» και λειτουργεί βάσει ενός δικτύου σχέσεων που απολήγει στην πλήρη γνώση και ιεραρχική ταξινόμηση των ατόμων, είναι ο χώρος που εφαρμόζεται η αξιολόγηση και καθίσταται το ίδιο αντικείμενο αξιολόγησης. Η σχολική μονάδα αποτελεί πεδίο όπου δρουν πειθήνια σώματα «κατασκευασμένα» μέσω της ορθής εκγύμνασης και της διακυβέρνησης. Η αξιολόγηση οδηγεί στην κανονικοποίηση και «διακυβέρνηση» των ατόμων μέσω εξατομικευτικών και ολοποιητικών πρακτικών. Παράλληλα, είναι ο τόπος που ενυπάρχει η δυνατότητα μεγιστοποίησης των δυνάμεων όλων των εμπλεκομένων για την επίτευξη ενός σκοπού: την ποιοτική αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης με κριτήριο τις ακαδημαϊκές επιτυχίες μαθητών/τριών και τη βελτίωση του παρεχόμενου εκπαιδευτικού έργου.

Υπό φουκωική οπτική, φαίνεται να υπάρχουν αρκετές ενδείξεις πως η αξιολόγηση είναι δυνατόν να λειτουργήσει ως μια τεχνολογία εξουσίας που παράγει

¹⁷Σύμφωνα με τον νόμο 4823/2021, ΦΕΚ 136/Α/3-8-2021, Αναβάθμιση του σχολείου, ενδυνάμωσης των εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις, στο άρθρο 1 αναφέρονται τα εξής: «1. Αντικείμενο του Β' Μέρους είναι η οργάνωση των δομών και η επιλογή των στελεχών της εκπαίδευσης. 2. Αντικείμενο του Γ' Μέρους είναι η αξιολόγηση των στελεχών και των εκπαιδευτικών με την εισαγωγή ενός θεσμοθετημένου, ολοκληρωμένου και αποτελεσματικού πλαισίου παρακολούθησης και ελέγχου της αξιολογικής διαδικασίας. 3. Αντικείμενο του Δ' Μέρους είναι η θέσπιση ενός πλαισίου για την ενίσχυση της αυτονομίας των σχολικών μονάδων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού έργου.[...]». Στο Άρθρο 2, αναφέρονται οι σκοποί της αναβάθμισης: «1. Σκοπός του Β' Μέρους είναι η αναβάθμιση της ποιότητας της δημόσιας εκπαίδευσης μέσω της ουσιαστικής αναδιάταξης της θεσμικής κατασκευής των δομών της εκπαίδευσης και της πρόβλεψης αξιοκρατικών διαδικασιών για την επιλογή των στελεχών της εκπαίδευσης. 2. Σκοπός του Γ' Μέρους είναι η διαρκής και συστηματική αξιολόγηση των στελεχών, των εκπαιδευτικών και του έργου τους με σκοπό την προαγωγή, τη βελτίωση και την υλοποίηση ενός ποιοτικού και συνάμα αποτελεσματικού εκπαιδευτικού έργου. 3. Σκοπός του Δ' Μέρους είναι η ενίσχυση της αυτονομίας των σχολικών μονάδων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και η αναβάθμιση του εκπαιδευτικού έργου μέσω της απόδοσης μεγαλύτερης ελευθερίας στην οργάνωση της διδασκαλίας, της ενίσχυσης του ρόλου του Διευθυντή/Προϊσταμένου της σχολικής μονάδας και των εκπαιδευτικών σε θέσεις ευθύνης και της θέσπισης ενός πλαισίου αυξημένης διαφάνειας και λογοδοσίας». <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/nomos-4823-2021-phek-136a-3-8-2021.html> (ανακτήθηκε 22.06.2022).

πειθήνιους εκπαιδευτικούς υπονομεύοντας την επαγγελματική τους ταυτότητα και παράλληλα μαθητές/τριες που εκπαιδεύονται σε ένα σύστημα που δεν αφήνει περιθώρια αυτονομίας και αυτορρύθμισης, ακολουθώντας τους νόμους της οικονομίας, για αξιοποίηση των δυνάμεων προς όφελος του συστήματος. Συμπερασματικά, η χρήση φουκωικών εργαλείων ανάλυσης της αξιολόγησης αναδεικνύει τον ρόλο και τη λειτουργία της μέσα από την οπτική της γνώσης ως πειθαρχίας. Τα αποτελέσματα της αξιολόγησης αποτελούν ένα σύνολο από γνώσεις για το υποκείμενο μαθητής/τρια, τον/την εκπαιδευτικό αλλά και για το σύνολο της σχολικής μονάδας, οι οποίες λειτουργούν ως πρακτικές ιεράρχησης και κατάταξης ατόμων και οργανισμών. Προβαίνοντας σε μια πρώτη διαπίστωση, η ανάπτυξη της εκπαιδευτικής αξιολόγησης είναι μέρος των μηχανισμών πειθαρχίας και κανονικοποίησης, που αναπτύσσονται εν μέσω των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, της διακυβέρνησης και των καθεστώτων αλήθειας για τα υποκείμενα.

4.4 Το αίτημα για αυτονομία στην εκπαίδευση

Η όψιμη έμφαση του Φουκώ στις τεχνικές του εαυτού¹⁸, δηλαδή στη σχέση την οποία αναπτύσσει το άτομο με τον εαυτό του, διευρύνει το ενδιαφέρον για τη χειραφέτηση και αυτονόμηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Οι τεχνικές του εαυτού¹⁹ είναι πρακτικές, στο πλαίσιο ανάπτυξης μιας ηθικής, οι οποίες επιτρέπουν στα άτομα (με δικά τους μέσα ή με τη βοήθεια άλλων) να πραγματοποιούν έναν κάποιο αριθμό λειτουργιών στο σώμα τους, τη ψυχή τους, τις σκέψεις τους, τη συμπεριφορά τους, ώστε να μετασχηματίσουν τους τρόπους ύπαρξής τους. Στην ενότητα αυτή αναπτύσσεται η φουκωική προβληματική των περιορισμών και των δυνατοτήτων της συγκρότησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση, με όρους πειθαρχίας και αυτονομίας μέσω των

¹⁸ Ο Φουκώ στο *Υποκειμενικότητα και αλήθεια, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1980-81)*, πραγματεύεται το ζήτημα της υποκειμενικότητας και της αλήθειας μέσα από την τέχνη του ζην της ελληνικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Στις Παραδόσεις αυτής της περιόδου αναφέρεται στις τεχνικές που συγκροτείται η υποκειμενικότητα κατά ενεργητικό τρόπο: «Όσο για τις μεθόδους μέσω των οποίων οι τέχνες αυτές θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια αλλαγή του οντολογικού καθεστώτος του ατόμου, και να του προσδώσουν ιδιότητες ύπαρξης, μπορούμε να τις συνοψίσουμε λέγοντας ότι αφορούν στον ορισμό, εντός των τεχνών του ζην, της σύνθετης εργασίας με την οποία μπορούμε να φτάσουμε σε αυτό το οντολογικό καθεστώς της εμπειρίας χρησιμοποιώντας, κατά πρώτον μια σχέση με τους άλλους, κατά δεύτερον μια ορισμένη σχέση με την αλήθεια, κατά τρίτον μια ορισμένη σχέση με τον εαυτό μας» (σ.42).

¹⁹ Ο Φουκώ στο *Υποκειμενικότητα και αλήθεια, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1980-81)* χρησιμοποιεί τον όρο τεχνική του εαυτού ή τεχνολογία του εαυτού, «ως αναστοχασμένες, επεξεργασμένες, συστηματοποιημένες διαδικασίες οι οποίες διδάσκονται στα άτομα {έτσι ώστε να} μπορούν, με τη διαχείριση της ζωής τους, καθώς και με τον έλεγχο και το μετασχηματισμό του εαυτού από τον εαυτό, να κατακτήσουν έναν ορισμένο τρόπο ζωής» (σ.45).

τεχνικών του εαυτού. Η απόπειρα σύνδεσης των τεχνικών του εαυτού με το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση στην εκπαίδευση αναδεικνύει ερωτήματα αναφορικά με συγκρότηση του υποκειμένου: το υποκείμενο στην εκπαίδευση μπορεί να προβεί σε διαδικασίες αυτοσυγκρότησης μέσω ανάπτυξης τεχνικών του εαυτού; Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής οδηγούν στη χειραφέτηση, την αυτονομία, τη δημιουργία νοήματος στη δράση/αντίδραση των μαθητών/τριών και των εκπαιδευτικών σε συνάρτηση με τον λόγο και τις πρακτικές του Α.Π. ως φορέα εξουσίας και ως παράγωγο των σχέσεων πειθαρχίας και γνώσης; Ποιος ο ρόλος των δρώντων υποκειμένων και οι μεταξύ τους σχέσεις στη δυνατότητα για αυτονομία και δράση; Ο Ball²⁰ υποστηρίζει ότι: «Η αξιοποίηση της φουκωικής εργαλειοθήκης είναι μια προσπάθεια να αρχίσουμε να οραματιζόμαστε την εκπαίδευση ως ήθος υπέρβασης και ως δυνατότητα αισθητικής αυτοδιαμόρφωσης» (Ball 2017: ix).

Υπό τη φουκωική οπτική, το αίτημα για αυτονομία στην εκπαίδευση μπορεί να ιδωθεί μέσα από την έννοια της επιμέλειας εαυτού²¹, τοποθετώντας στο κέντρο το υποκείμενο της εκπαίδευσης (μαθητής/τρια), και τη δυνατότητα να διαμορφωθεί με όρους αυτορρύθμισης σε σχέση με τους λόγους (επιστημονικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς) και τις εκπαιδευτικές πρακτικές που το διαμορφώνουν.

²⁰ Ο Ball στο *Foucault as educator* (2017) εξετάζει πώς μπορεί να είναι χρήσιμος ο Φουκώ, τι μπορούμε να κάνουμε στο εκπαιδευτικό παρόν που θα μας δώσει τη δυνατότητα να σκεφτούμε την εκπαίδευση διαφορετικά. Ειδικά στο τρίτο κεφάλαιο μελετά την υποκειμενικότητα και την αυτοδιαμόρφωση του υποκειμένου σε σχέση με την εκπαίδευση και διερωτάται: Ποια μπορεί να είναι η εκπαίδευση αν λάβουμε σοβαρά υπόψη το μεταγενέστερο έργο του Φουκώ για τη φροντίδα του εαυτού και τη αυτοδιαμόρφωσή του ως ένα ιστορικό ενεργό υποκείμενο (σσ. ix, xi).

²¹ Στο «Μάθημα της 6ης Ιανουαρίου 1982 Michel Foucault Η ερμηνευτική του υποκειμένου. Μαθήματα στο Collège de France, 1981-1982», στο *Conatus*, μτφρ. Θάνος Κιοσόγλου, ο Φουκώ ορίζει την επιμέλεια του εαυτού ως γενική στάση, σχέση με τον εαυτό και σύνολο πρακτικών. «Πρώτον, η ιδέα μιας γενικής στάσης, ενός ορισμένου τρόπου να βλέπουμε τα πράγματα, να είμαστε μέσα στον κόσμο, να αναλαμβάνουμε δράση, να σχετιζόμαστε με τον άλλο. Η 'επιμέλεια αυτού' είναι μια στάση: απέναντι στον εαυτό μας, απέναντι στους άλλους, απέναντι στον κόσμο. Δεύτερον, η 'επιμέλεια εαυτού' είναι επίσης ένα ορισμένο είδος προσοχής, βλέμματος. Το να έχεις τη φροντίδα του εαυτού σου συνεπάγεται ότι ανακατευθύνεις το βλέμμα μου και ότι το στρέφεις από τα 'έξω' προς... ήμουν έτοιμος να πω 'τα μέσα'. Ας αφήσουμε στην άκρη αυτή τη λέξη (η οποία, όπως γνωρίζετε, εγείρει ένα σωρό προβλήματα), και ας πούμε απλώς ότι πρέπει να αποστρέψουμε το βλέμμα μας από το έξω, από τους άλλους, από τον κόσμο, κ.λ.π. και να το κατευθύνουμε προς: τον 'εαυτό' μας. Η επιμέλεια του εαυτού συνεπάγεται ότι προσέχουμε το τι σκεπτόμαστε, όπως και το τι συμβαίνει μέσα στην σκέψη [...]. Τρίτον, η έννοια της 'επιμέλειας' δεν δεικνύει απλώς τούτη τη γενική στάση ή αυτό το είδος προσοχής που είναι στραμμένη προς τον εαυτό. Η 'επιμέλεια' δεικνύει επίσης πάντοτε έναν ορισμένο αριθμό δραστηριοτήτων, δραστηριοτήτων που ασκούμε εμείς οι ίδιοι πάνω σε μας τους ίδιους, δραστηριοτήτων με τις οποίες αναλαμβάνουμε την ευθύνη του εαυτού μας, με τις οποίες τροποποιούμε, εξαγνίζουμε, και με τις οποίες μετασχηματιζόμαστε και μεταμορφωνόμαστε. Από εδώ, θα προκύψει μια ολόκληρη σειρά πρακτικών, οι οποίες στην πλειοψηφία τους είναι και ασκήσεις που (μέσα στην ιστορία του πολιτισμού, της φιλοσοφίας, της ηθικής και της πνευματικότητας στην Δύση) θα γνωρίσουν ένα πολύ ευρύ μέλλον» (σσ. 21-22).

Ο Φουκώ αναφέρει ότι:

«Το πώς συγκροτείται το υποκείμενο κατά τρόπο ενεργό, χάρη στις πρακτικές εαυτού, αυτές οι πρακτικές δεν είναι κάτι που το άτομο επινοεί από μόνο του. Πρόκειται για σχήματα τα οποία βρίσκονται στον πολιτισμό του και του προτείνονται, του υποδεικνύονται, του επιβάλλονται από τον πολιτισμό του, από την κοινωνία του και από την κοινωνική ομάδα» (Φουκώ 2008: 370).

Επομένως, οι μελέτες των πρακτικών του εαυτού «είναι εξαρτητικές με τη σχέση μεταξύ γνώσης και υποκειμένου και υποκειμένου και σχέσεων εξουσίας-γνώσης»(Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thaning 2016: 371-372)²².

Οι πρώιμες διαδικασίες κοινωνικοποίησης και υποκειμενοποίησης, από τις οποίες περνάει το άτομο ώστε να γίνει μέλος της κοινωνίας, η εσωτερίκευση εκ μέρους του υποκειμένου των κοινωνικών πρακτικών που επιβάλλει ο πολιτισμός του, αλλά και η αναγκαία διάσταση της ιδιώτευσης και του στοχασμού την οποία χρειάζεται το άτομο για μια κριτική αυτοεξέταση των περιεχομένων της κοινωνίας, είναι ζητήματα που δεν απαντώνται ευθέως στο έργο του Φουκώ. Όπως αναφέρει η Tovar-Restrepo: «Ανοικτό μένει το ερώτημα μέσα από ποια διαδικασία το άτομο θα απελευθερωθεί από τους κοινωνικούς περιορισμούς προκειμένου να γίνει αυτόνομο;»(Tovar-Restrepo 2020: 198). Θεωρείται σχεδόν δεδομένο στη δυτική εκπαίδευση και σχολική εκπαίδευση ότι η προσωπική αυτονομία, είναι εκπαιδευτικό ιδεώδες. Σε πολλές παιδαγωγικές θεωρίες²³ αυτό είναι θεμελιώδης προϋπόθεση συνεπώς και στις παιδαγωγικές πρακτικές που προωθούνται από αυτές, προϋποθέτουν την ανεξάρτητη εργασία, κρίση και εξέταση, ως παραδείγματα αυτονομίας και αυτενέργειας²⁴. Παρά το γεγονός ότι αίτημα

²² Οι Raffnsøe, Gudmand-Høyer & Thaning στο *Michel Foucault: research companion*(2016) και ειδικά στο κεφ.10 «The practices of the self» εστιάζουν στη μελέτη των πρακτικών του εαυτού μελετώντας το ύστερο έργο του Φουκώ. «Εδώ οι διαλέξεις του Foucault από το 1982 προσφέρουν πολύτιμη έμπνευση για το παρόν, γιατί παρέχει μια περιγραφή ενός πλούτου διαφορετικών πρακτικών και τεχνικών του εαυτού στις αναγνώσεις του ελληνιστικών και ρωμαϊκών κειμένων, επίσης ως πολύτιμος προβληματισμός για τις πολιτικές και φιλοσοφικές προϋποθέσεις του αυτή η πιο έντονη προσπάθεια στην ιστορία της Δύσης να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ηθικής του εαυτού. Με αυτόν τον τρόπο οξύνει διαγνωστικά την επίγνωση στις δυνατότητες καθώς και τις προκλήσεις στην παρούσα προσπάθειά μας να αναζωογονήσουμε αυτή η παράδοση» (σ.371).

²³ Οι Aubrey & Riley στο *Κατανοώντας και αξιοποιώντας παιδαγωγικά προκλητικές θεωρίες*, παρουσιάζουν κάποιες θεωρίες που προσεγγίζουν με ριζοσπαστικό τρόπο την εκπαίδευση και τον ρόλο των υποκειμένων σε αυτή. Ενδεικτικά: Giroux και Κριτική Παιδαγωγική, σσ.149-163, Bell Hooks και εκπαίδευση ως πρακτική ελευθερίας, σσ. 197-212, Linda Darling-Hammond και ισότητα στην εκπαίδευση, πολιτικές, δάσκαλοι και διδασκαλία, σσ. 233-248, Foucault και εξουσία, επιτήρηση και έλεγχος στην εκπαίδευση σσ. 99-114.

²⁴ Το *Learn In Emergency Manual for Teachers: παιδαγωγικό μοντέλο αναφοράς. Υποστηρίζοντας τους μαθητές στο σπίτι κατά τη διάρκεια της του lockdown*, εκδόθηκε από τη Unicef κατά τη διάρκεια της καραντίνας ως οδηγός στους εκπαιδευτικούς που διδασκαν εξ αποστάσεως κυρίως για τον τρόπο ενίσχυσης των μαθητών/τριων από ευάλωτα κοινωνικά περιβάλλοντα να συμμετέχουν στην εξΑΕ. Το μοντέλο αναφοράς Learn In παρέχει το πλαίσιο για την κατανόηση των πιο σημαντικών σχέσεων μεταξύ

για αυτονομία στην εκπαίδευση θεωρείται αυτοσκοπός, αυτό δεν σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί ή επιτυγχάνεται σε ικανοποιητικό βαθμό αλλά εξαρτάται κάτω από ποιους πολιτικούς όρους και κοινωνικές συνθήκες ορίζεται κάθε φορά. Ο Marshall (1996), υιοθετώντας τη θέση του Φουκώ ότι το υποκείμενο ή ο εαυτός έχει συγκροτηθεί πολιτικά από το ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης, ασκεί κριτική στη θέση: ότι η εκπαίδευση εμπλέκεται στην επιδίωξη της προσωπικής αυτονομίας ή ότι η ορθολογική αυτονομία είναι ο στόχος της εκπαίδευσης²⁵.

Σύμφωνα με την προηγούμενη ενότητα το περιεχόμενο της έννοιας μαθητής/τρια είναι δημιούργημα των λόγων των Επιστημών της Αγωγής, του πολιτικού λόγου και των πειθαρχικών πρακτικών των σχέσεων εξουσίας-γνώσης, όπως προωθούνται από τα Α.Π. και εφαρμόζονται στη καθημερινή σχολική πρακτική. Τα Α.Π. ως επίσημοι, εκπαιδευτικοί λόγοι και η πρακτική εφαρμογής τους κατευθύνουν τη δράση των υποκειμένων και ορίζουν το κοινωνικό και ατομικό δέον για αυτά. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μαθητές/τριες με βάση την ηλικία τους παρακολουθούν την ανάλογη τάξη και αναμένεται από αυτούς/ές να έχουν κατακτήσει συγκεκριμένους μαθησιακούς και γνωστικούς στόχους. Η γνώση θεωρείται κατάλληλη για την αντίστοιχη ηλικία των μαθητών/τριών, αλλά έχει και πρακτική αξία ως χρήσιμη για τη μαθησιακή πορεία και την ένταξη αυτών ως μελλοντικοί/ές εργαζόμενοι/ές στην αγορά εργασίας. Η επίσημη/σχολική γνώση στηρίζεται σε μια πεποίθηση γραμμικότητας και αποδοχής ότι τα παιδιά (μαθητές/τρια, μαθητές/τριες) μπορούν να είναι «γνωστά» και η εκμάθησή τους να είναι προκαθορισμένη.

Όπως αναφέρει ο Πεχτελίδης:

«Σε αυτό το πλαίσιο, καθορίζονται οι κοινωνικές προσδοκίες και οι απαιτήσεις ως προς τις ικανότητες και δεξιότητες των παιδιών, καθώς και το αναμενόμενο επίπεδο βιολογικής, συναισθηματικής, νοητικής και γνωστικής ανάπτυξης ανάλογα με την ηλικία, και, κατά αυτόν τον τρόπο συγκροτείται μια έννοια περί φυσιολογικού παιδιού» (Πεχτελίδης 2015:146).

των υποκειμένων/ενεργών ατόμων, των δραστηριοτήτων, των συστημάτων και των διαδικασιών που σχετίζονται με την υποστήριξη της μάθησης σε ένα δομημένο περιβάλλον. Η παιδαγωγική LearnIn επικεντρώνεται στη μάθηση ως δραστηριότητα και, επομένως, βλέπει τον/την μαθητή/τρια ως ενεργό άτομο και εμπλέκει τους εκπαιδευτικούς ως μαθητές ώστε να παρέχουν ενεργή γνώση, αυτό σημαίνει ότι χρησιμοποιούν άμεσα αυτό που μαθαίνουν για να βοηθήσουν στην επίλυση προβλημάτων του πραγματικού κόσμου.

https://www.teach4integration.gr/wp-content/uploads/2020/08/LearnIn-Emergency-Manual_k1.pdf

²⁵ Ο Marshall στο *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, *Philosophy and Education*, Volume 7, Kluwer Academic Publishers (1996) ασκεί κριτική στη φιλελεύθερη εκπαίδευση και στην έννοια της προσωπικής αυτονομίας στην εκπαίδευση, αξιοποιώντας εννοιολογικά εργαλεία του Φουκώ.

Η ανάπτυξη του προγράμματος σπουδών είναι μια γραπτή μορφή κανονικοποίησης, κατασκευής των μαθητών/τριών ως αντικειμένων υπό του βλέμματος των προγραμματιστών. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές/τριες και οι εκπαιδευτικοί ελέγχονται από την ίδια τη στοχοθεσία, τις οδηγίες και την ανάπτυξη των Α.Π., σαν να μην υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές (Cannella 1999: 41).

Σύμφωνα με τη Walshaw:

«Οι λόγοι των Α.Π. είναι αντικείμενο μελέτης, γιατί στο περιεχόμενο αυτών ορίζονται οι θέσεις για τους/τις μαθητές/τριες και τους/τις εκπαιδευτικούς. Όμως στην καθημερινή σχολική πρακτική οι λόγοι των Α.Π. τείνουν να προσαρμόζονται και να μεταμορφώνονται από αυτούς/ές για τους/τις οποίους/ες έχουν γραφτεί».(Walshaw 2007: xiii).

Αφενός, τα Α.Π. ως εξουσιοδοτημένοι λόγοι κατευθύνουν τη παιδαγωγική και διδακτική πρακτική των εκπαιδευτικών, ορίζουν γνώσεις, ικανότητες και δεξιότητες που πρέπει να αποκτήσουν οι μαθητές/τριες. Αφετέρου, η λειτουργία αυτή δεν είναι μονοδιάστατη, διότι τα υποκείμενα ως δρώντα (εκπαιδευτικοί/μαθητές/τριες) αποδέχονται, μετασχηματίζουν ή και αμφισβητούν το κανονιστικό προδιαγραφμένο πλαίσιο.

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα γίνεται λόγος για την αυτονομία της σχολικής μονάδας, η οποία ορίζει τον εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας της, τα μέσα και τις μεθόδους διδασκαλίας. Παράλληλα τεχνικές εσωτερικής και εξωτερικής αξιολόγησης προωθούνται από την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική και τα αποτελέσματα αυτής συνιστούν κριτήρια ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Ο προβληματισμός σχετικά με την εκπαιδευτική μορφή και δυναμική του σημερινού ελληνικού σχολείου και γύρω από τις αντινομίες και αντιφάσεις του προσδιορίζεται από ένα σύστημα γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό, με δασκαλοκεντρικές μεθόδους και παθητικούς μαθητές/τριες κατά τον μετασχηματισμό του σε ένα δημοκρατικό, συνεργατικό και ανοικτό σχολείο όπου εκπαιδευτικοί και μαθητές/τριες μπορούν να συνδιαμορφώνουν το πλαίσιο μάθησης. Απαραίτητη προϋπόθεση να μετασχηματιστεί ο προσανατολισμός των εκπαιδευτικών πρακτικών προάγοντας τη συμμετρική σχέση εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών, μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες διοίκησης και διδασκαλίας, αλλάζοντας τη δομή της σχολικής ζωής ως λιγότερο κανονιστικής, περισσότερο συνεργατικής με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, ως ελεγμένη γνώση.

Σύμφωνα με τη Μαρία Πουρνάρη:

«Η κριτική σκέψη ή κριτική ορθολογικότητα στην εκπαίδευση έχει, επίσης, ως στόχο να βοηθήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να αναδείξουν παραδοχές και να ασκήσουν κριτική σε εκείνες που είναι βαθιά ριζωμένες σε γνωσιακές και πολιτισμικές πρακτικές οι οποίες διαφεύγουν της τυποποιημένης εξέτασης. Αυτό το είδος έρευνας αναζητεί να αναδείξει εναλλακτικές προσεγγίσεις ως τρόπους αξιολόγησης παραδεδομένων κοινοτοπιών και δεσμεύσεων, οι οποίες δημιουργούν νέες δυνατότητες σκέψης και πράξης» (Πουρνάρη 2014: 878).

Η κριτική σκέψη προϋποθέτει ότι οι μαθητές/τριες καλλιεργούν την ικανότητα αυτή εντός των πρακτικών μιας ορισμένης γνωσιακής κοινότητας, όπου η συνεργατικότητα δεν μπορεί παρά να συνιστά στόχο συλλογικής επίτευξης και προϋποθέτει ότι οι εκπαιδευτικοί ασκούν κριτική στοχαζόμενοι τα πεπραγμένα της εκπαίδευσης αλλά και της επαγγελματικής πορείας και εξέλιξης τους.

Στην φουκωική σκέψη η κανονικοποίηση και η κοινωνικοποίηση αποτελούν εκφράσεις της πειθαρχικής λειτουργίας του σχολείου μέσα από τις πρακτικές μετάδοσης γνώσης και αξιών οι οποίες προσδιορίζονται σύμφωνα με το εκάστοτε ιστορικό πλαίσιο. «Το σχολείο γίνεται ο τόπος όπου εκπονείται η παιδαγωγική» (Φουκώ 2011γ: 213). Η παιδαγωγική πρακτική μετάδοσης της σχολικής γνώσης, όπως αυτή υλοποιείται στο σχολικό περιβάλλον, είναι προϊόν ορθολογικής συναίνεσης και συνιστά κοινωνική/πολιτική επιλογή για την καθοδήγηση, τη μόρφωση και τη χειραφέτηση του ατόμου ²⁶. Η παιδαγωγική αυτή διαδικασία όμως δεν είναι ουδέτερη μιας και αποσιωπάται το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικές γνωστικές πρακτικές εγγράφονται σε ιστορικά καθορισμένους σχηματισμούς λόγου ή γνωστικούς κλάδους (*disciplines*) και αναπαράγουν συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας και κοινωνικής ζωής (Πεχτελίδης 2011: 22). Η μετάδοση γνώσεων στο σχολείο, η εσωτερίκευσή τους είναι θεμελιώδης για την υπόσταση της σχολικής τάξης, της κοινωνικής τάξης και της κοινωνικοποίησης, κανονικοποίησης του ατόμου. Το σχολείο είναι ο τόπος που υλοποιούνται και εφαρμόζονται οι κοινωνικές επιταγές, αλλά είναι και ο τόπος όπου τα άτομα με τη δράση τους μπορούν να αποδέχονται, να επηρεάσουν, να τροποποιήσουν ή και να αλλάζουν τη σχολική καθημερινή ζωή. Βασικό στοιχείο είναι ότι ενυπάρχει η

²⁶ Στο *Υποκειμενικότητα και αλήθεια, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1980-81)*, ο Φουκώ αναφέρει: «Υπάρχει, σίγουρα, σε κοινωνίες όπως η δική μας μια τέχνη συμπεριφοράς, που έχει χάσει την αυτονομία της. Αυτά τα πρότυπα συμπεριφοράς απαντώνται σήμερα μόνο επενδύμένα, ενισχυμένα έσωθεν, βέβαια από τη μεγάλη ογκώδη, μαζική παιδαγωγική πρακτική. Η παιδαγωγική είναι αυτή που έχει γίνει φορέας μεταβίβασης εν πολλοίς αυτών των οδηγιών περί τρόπου ζωής. Υπάρχει και αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κοινωνικά στερεότυπα, τα οποία, μέσω λογοτεχνίας, γραπτού ή εικόνας, προσφέρουν πρότυπα καλής συμπεριφοράς. Πρέπει να πούμε ακόμη πως ό,τι αποκαλούμε ανθρωπιστικές επιστήμες, μεταβιβάζουν επίσης σχήματα ύπαρξης, καλά πρότυπα συμπεριφοράς» (σ.37).

δυνατότητα αντίστασης των παιδαγωγικών υποκειμένων εντός πάντοτε των κανονικοποιημένων κοινωνικών συνθηκών. Ο τρόπος δράσης, αντίδρασης και αντίστασης των υποκειμένων αναδύει τον προβληματισμό για τον τρόπο που βιώνουν την εκπαιδευτική πραγματικότητα και την αναγκαιότητα για ανανέωση και αλλαγή. Τίθενται τα ερωτήματα αναφορικά με τη δυνατότητα μετασχηματισμού της παρεχόμενης εκπαίδευσης όπως αυτή υλοποιείται στην καθημερινή πρακτική του σχολείου: Πώς το σχολείο θα γίνει ο τόπος της αλλαγής, της καλλιέργειας της κριτικής σκέψης και της δυνατότητας για αυτοφροντίδα και φροντίδα για τα μέλη του; Πώς οι μαθητές/τριες θα μπορούν να αναπτύξουν εκείνες τις δεξιότητες ή ικανότητες, ώστε να συμμετέχουν με ενεργό τρόπο στην καθημερινή ζωή του σχολείου, υιοθετώντας στην πράξη έναν δημοκρατικό τρόπο ζωής. Προϋπόθεση είναι η αναθεώρηση των Α.Π. και η ενσωμάτωση επιστημονικών και πολιτικών λόγων, οι οποίοι θα δίνουν έμφαση στον πλουραλισμό, στον σεβασμό, στην αποδοχή και στη δύναμη των υποκειμένων για αλλαγή και αυτοδιάθεση.

Οι μαθητές/τριες συχνά αναγνωρίζονται ως τα κύρια ενδιαφερόμενα μέρη της εκπαιδευτικής αλληλεπίδρασης, δίνοντας τους λόγο, όμως χωρίς ισότιμη εταιρική σχέση στη διαδικασία συγκρότησης της γνώσης, των κανονισμών της σχολικής ζωής. Το αίτημα για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και συνεργασία, δεν συμπεριλαμβάνει στην πράξη τους ίδιους τους/τις μαθητές/τριες και τις στρατηγικές που αναπτύσσουν στην απόκτηση των γνώσεων και της κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά αυτή η συνεργασία οργανώνεται μόνο από αυτούς/ες οι οποίοι/ες είναι ενήλικοι. Οι προσπάθειες μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης παράλληλα με το ενδιαφέρον για συνεργατικές και δημιουργικές δραστηριότητες οδηγούν στη δυνατότητα αυτονομίας και αυτορρύθμισης των μαθητών/τριών στην πράξη. Αυτό από μόνο του δεν αρκεί αν δεν ανιχνευθούν ορισμένες «μη ορατές πτυχώσεις» (Deleuze 2005: 179) εντός των συνθηκών που βιώνουν και δρουν τα υποκείμενα, ως δυνατότητες, ως τόπους όπου μπορεί να πραγματώνεται ο λόγος για αυτορρύθμιση και επιμέλεια εαυτού. Προϋπόθεση είναι η κατανόηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας με την οποία τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα και βιώνουν ως μέρος της αποδεχόμενα την υποταγή τους αλλά και τη δυνατότητα να τροποποιήσουν τη δράση τους. Στη φουκωική σκέψη η εξουσία είναι ταυτόχρονα περιοριστική αλλά και παραγωγική δύναμη ως πλέγμα εξουσίας-γνώσης που καθοδηγεί τα άτομα. Ως παραγωγική δύναμη παρέχει τη δυνατότητα ενός ρεπερτορίου δράσεων και συμπεριφορών, η οποία κατευθύνει τα άτομα σε διαφορετική

πορεία από την αρχικά επιβαλλόμενη. Η έννοια μαθητής/τρια συγκροτείται στις διαδικασίες της σχολικής εκπαίδευσης αφενός εντός των κανονικοποιητικών διαδικασιών ως αντικείμενο των σχέσεων πειθαρχίας και γνώσης και αφετέρου εντός των ενεργητικών διαδικασιών υποκειμενοποίησης, η οποία περιλαμβάνει διαδικασίες «αυτοκατανόησης και αυτονομίας στις οποίες διαμεσολαβεί η εξωτερική φιγούρα του/της εκπαιδευτικού» (Ball 1990: 4).

Η καθημερινή λειτουργία των σχολείων δεν δύναται να επιλύσει ζητήματα τα οποία σχετίζονται με τις κατηγορίες, τις μορφές υποκειμενικότητας, το θεσμικό πλαίσιο της γνώσης και τους μηχανισμούς της εξουσίας, που ήδη ενυπάρχουν ως συστατικό στοιχείο της. Οι συνθήκες του σχολείου, όμως, οφείλουν να οργανώνονται με τρόπους όπου οι δημοκρατικές αξίες γίνονται μέρος της καθημερινής πρακτικής μέσα από συμμετοχικές και συνεργατικές πρακτικές, όπου το σύνολο των μαθητών/τριών έχουν δικαίωμα λόγου και συμμετοχής, καθώς και μέσα από την ανάπτυξη του διαλόγου και της κριτικής σκέψης. Οι βιωματικές, συνεργατικές, χειραφετητικές εκπαιδευτικές πρακτικές παρέχουν ευκαιρίες για την ανάδειξη των δημοκρατικών αξιών με έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα, ως τρόπους έκφρασης της αυτονομίας στην εκπαίδευση. Ο/η μαθητής/τρια θα πρέπει να αποκτήσει την πολιτειακή γνώση, να αποκτήσει ικανότητες κριτικής σκέψης και αποτελεσματικής διαντίδρασης, να καλλιεργήσει δεξιότητες κοινωνικές που του επιτρέπουν να είναι υπεύθυνος πολίτης και να λειτουργήσει δημοκρατικά. Η ενεργός συμμετοχή με τα άλλα μέλη του κοινωνικού συνόλου αποτελούν αξίες του δημοκρατικού τρόπου ζωής (Νικολάου 2021: 151-153).

Σύμφωνα με την Ελένη Λεοντσίνη:

«Μια δημοκρατική δημόσια εκπαίδευση οφείλει να έχει ως στόχο της την έκφραση και την ανάπτυξη των ικανοτήτων/δεξιοτήτων που θα επιτρέπουν σε όλους/όλες μαθητές και μαθήτριες να καταστούν ισότιμοι συνειδητοποιημένοι πολίτες που θα μετέχουν ενεργά, με ποικίλους δημιουργικούς τρόπους, στη δημοκρατική διακυβέρνηση και θα κατανοούν τα δικαιώματα και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις της ισότιμης ιδιότητας του πολίτη» (Λεοντσίνη 2014: 896).

Οι εναλλακτικές προσεγγίσεις στο πειθαρχικό σχολείο και οι αντιστάσεις των υποκειμένων αποτελούν τρόπους αλληλεπίδρασης, διαλόγου και προβληματισμού, ώστε να αναδύονται νέοι τρόποι εκπαίδευσης, που προάγουν μια κοινωνία περισσότερο εξισωτική και ελεύθερη. Το εγχείρημα της δημιουργίας των δημοκρατικών όρων

ισότιμης συμμετοχής των μαθητών/τριών στην εκπαίδευση είναι προϋπόθεση για τις δημοκρατικές μορφές αυτοδιοίκησης και αυτονομίας.

Όπως σημειώνει ο Πέτρου:

«Κυρίως, οι δημοκρατικές αξίες είναι εκείνες τελικά οι οποίες διαμορφώνουν το κοινωνικό μοντέλο διότι οι μεταβατικές ιδιότητες της χειραφετητικής εκπαίδευσης και της δημοκρατικής πολιτειότητας, η εκπαίδευση και η δημοκρατία, επιτρέπουν τη χρήση των πλέον διευρυμένων διυποκειμενικών εμπειριών κατά τη λήψη των αποφάσεων» (Πέτρου 2010: 126)²⁷.

Αυτό που πραγματικά θα έπρεπε να σημαίνει η αυτονομία, δεν είναι μια προσωπική ιδιότητα των ατόμων σε σχέση με τη συμπεριφορά τους, αλλά μια πτυχή ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Όταν, με άλλα λόγια, «οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι μιλούν για ‘αυτονομία’, ουσιαστικά μιλούν για δημοκρατία, με τις επιπτώσεις της για ίσα δικαιώματα για όλους/όλες».(Olssen 2005: 365-387)²⁸.

Σύμφωνα με την Ανθογαλίδου (1998) θα πρέπει να γίνει κατανοητό πως τα περιβάλλοντα όπου διαμορφώνεται η υποκειμενικότητα, είναι δομές δυνατότητας, γιατί εμπεριέχουν το στοιχείο της κοινωνικής αντίφασης, επομένως λειτουργούν ως δυναμικά περιβάλλοντα, όπου το υποκείμενο (ατομικό και συλλογικό) διαμορφώνεται κάτω από την επίδρασή τους και ταυτόχρονα τα διαμορφώνει. Εδώ έγκειται και η δυνατότητα του υποκειμένου να λειτουργήσει με τρόπους διαφορετικούς από αυτούς που του έχουν επιβληθεί και να ορίσει νέους τρόπους ύπαρξης και δράσης. Ο Φουκώ παρατηρεί ότι η εξουσία ασκείται μόνο σε ελεύθερα υποκείμενα και στον βαθμό που είναι ελεύθερα ατομικά η συλλογικά υποκείμενα τους παρέχεται ένα πεδίο δυνατότητας, όπου μπορούν να λάβουν χώρα πολλές διαγωγές, αντιδράσεις και διάφοροι τρόποι συμπεριφοράς. Το ζήτημα είναι ότι η εκπαίδευση είναι ένας από τους κοινωνικούς θεσμούς όπου λειτουργούν οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης, ελέγχου και κανονικοποίησης των

²⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του Αλέξιου Πέτρου για τη σχέση μεταξύ της ηθικής χειραφέτησης, με την παιδεία, την εκπαίδευση και τη δημοκρατική πολιτειότητα. Βλέπε περισσότερα στο κείμενο του: «Παιδεία, Εκπαίδευση, Ηθική της Χειραφέτησης και Δημοκρατική Πολιτειότητα», στο Μαρία Σακελλαρίου, Μιχαλίνος Ζεμπύλας, Αλέξιος Πέτρου (επιμ.), *Ηθική και εκπαίδευση: Διλήμματα και προοπτικές* (2010) (σσ. 119-152).

²⁸ Ο Marc Olssen στο άρθρο του Foucault, *Educational Research and the Issue of Autonomy*, *Educational Philosophy and Theory*, Volume 37, Issue 3, June 2005, Routledge, σσ. 365-387 προσπαθεί να καταδείξει μια ιδιαίτερη εφαρμογή της φιλοσοφικής προσέγγισης του Φουκώ σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα στην εκπαίδευση: αυτό της προσωπικής αυτονομίας. Στην εργασία αυτή ερευνά και επεκτείνει την προσέγγιση του James Marshall στο βιβλίο του Michel Foucault: *Personal autonomy and Education* και αναλύει κριτικά το έργο του Ρομπ Ράιχ και της Μέιρα Λέβινσον, δύο σύγχρονων φιλοσόφων, οι οποίοι υποστηρίζουν μοντέλα προσωπικής αυτονομίας ως βάση για μια φιλελεύθερη εκπαίδευση.

υποκειμένων, ωστόσο «θα μπορούσε να γίνει τόπος πάλης για παραγωγικές διαδικασίες αυτοσυγκρότησης και ελευθερίας» (Ball 2017: 76). Οι μαθητές/τριες αλλά και οι εκπαιδευτικοί ως δρώντα υποκείμενα δεν αποδέχονται παθητικά τους όρους, κανονισμούς και όρια μέσω των οποίων επιβάλλονται τυπικά ή άτυπα οι κανονισμοί της κοινωνικής ζωής σχολείου. Οι σχέσεις μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών είναι δυναμικές, αλληλεπιδρούν και δρουν με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που προβλέπεται από τους επίσημους εκπαιδευτικούς λόγους(Α.Π.). Οι αντιδράσεις/αντιστάσεις των υποκειμένων (μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών) είναι μέρος της σχολικής κοινωνικής ζωής, η οποία πολλές φορές δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μαθητών/τριών, καθώς είναι μονότονη, άνιση, χαμηλής ποιότητας, χωρίς να τους/τις υποστηρίζει πρακτικά να συμμετέχουν ενεργά και να αξιοποιήσουν όλο το δυναμικό τους. Συμπερασματικά, οι αντιδράσεις μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών είναι δυνατές λόγω των αντιφάσεων και των ασυνεπειών των εκπαιδευτικών λόγων και πρακτικών που αναδεικνύουν τον ενδοχομενικό και επισφαλή χαρακτήρα της σχολικής δομής (Πεχτελίδης 2011:55).

Η εισαγωγή της έννοιας του εαυτού και της δυνατότητας αυτοπαραγωγής του υποκειμένου ως συγκροτούν υποκείμενο αναδεικνύει το ζήτημα της αυτονομίας και της χειραφέτησης του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Τα περιθώρια αυτονομίας και χειραφέτησης θα πρέπει να μελετηθούν σε συνάρτηση με τον λόγο των Επιστημών της Αγωγής ως Επιστημών του Ανθρώπου, εντός πάντοτε των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών όπου ζει και δρα το υποκείμενο στην εκπαίδευση. Ο Φουκώ έστρεψε την προσοχή της θεωρίας του στη δύναμη των ατόμων να μεταμορφώνονται ως ηθικά υποκείμενα. Ο Moghtader (2006) εξετάζει πρώτα το πώς η ηθική συμβάλλει στην εκπαίδευση, μέσα από την επιμέλεια εαυτού ως άσκησης και πρακτικής της δυνατότητας αυτοσυγκρότησης του υποκειμένου εντός των κοινωνικών συνθηκών. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος του υποκειμένου και των άλλων (εκπαιδευτικών ή συμμαθητών/τριών) στη διαδικασία αυτή ως κριτική στάση.

Όπως σημειώνει ο Moghtader:

«Η κριτική στάση του Φουκώ βοηθά στη μελέτη για τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούμαστε αξιολογώντας τον τρόπο να αυτοκυβερνούμαστε ως εκπαιδευτικά υποκείμενα εντός και εκτός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ως ‘φιλοσοφικό ήθος’ το οποίο εξετάζει πώς ζούμε, η κριτική παρέχει το πλαίσιο ερμηνείας των εμπειριών, με τις οποίες έχουμε σχηματίσει τους εαυτούς μας εντός και εκτός της θεσμοθετημένης σχολικής εκπαίδευσης. Διερωτάται τι ασκείται ως εκπαιδευτικό, τι είναι προνομιακό

και τι αποσιωπάται. Αυτή η κριτική στάση βοηθά στη μεταμόρφωση του σημερινού τρόπου κατανόησης του εαυτού μας ως εκπαιδευτική ηθική και διευρύνει τον λόγο της υποκειμενικότητας στην εκπαίδευση» (Moghtader 2006: 37).

Αυτό που καθοδηγεί τη σκέψη του Φουκώ είναι μια ανησυχία για το παρόν, με το οποίο ερχόμαστε αντιμέτωποι. Ο στόχος δεν είναι να ανακαλύψει κάποιος/α την αλήθεια για το τι συμβαίνει και να δείξει τι είναι σωστό και τι λάθος, αλλά να αμφισβητήσει τις αλήθειες που ζει και τις θεωρεί δεδομένες. Μια στάση φροντίδας περιλαμβάνει ένα συγκεκριμένο, τονισμένο βλέμμα σε αυτό που συμβαίνει σήμερα, να γίνει κάποιος/α ξένος/η στο οικείο παρόν, να αναρωτηθεί ποιος/ποια είναι, τι κάνει και ότι οι αλήθειες μας δεν είναι αυτονόητες και δεδομένες. Απαιτεί δουλειά στα όρια, μια υπομονετική εργασία με την προοπτική της τροποποίησης της πραγματικότητας που ζει και δρα, επιδιώκοντας να δώσει ώθηση «στο απροσδιόριστο έργο της ελευθερίας» (Maartten Simons 2018: 163-173). Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να έχουν συνείδηση των κοινωνικών συνθηκών που δρουν και να αναγνωρίζουν ότι λειτουργούν με βάση τους λόγους των επιστημών θεωριών τις οποίες τυπικά και άτυπα ενστερνίζονται και οι οποίες επηρεάζουν τις εκπαιδευτικές του πρακτικές²⁹. Το υποκείμενο δηλαδή θα πρέπει να θέσει σε δοκιμασία του λόγους και τις πρακτικές της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, τόσο για να γίνουν κατανοητά τα σημεία που η αλλαγή είναι δυνατή, όσο και να προσδιοριστεί η μορφή που πρέπει να πάρει η αλλαγή. Σύμφωνα με τους Aubrey&Riley: «Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να υιοθετούν μια ερευνητική προσέγγιση στην πράξη, στην προσπάθειά τους να παρέχουν μετασχηματιστική μαθησιακή εμπειρία για τους εκπαιδευόμενους, αλλά και για τους ίδιους» (Aubrey&Riley 2020: 112). Η αξία της φουκωικής σκέψης στην εκπαίδευση ξεκινά με το θάρρος να βάλει κανείς τον εαυτό

²⁹ Η Walshaw στο *Working with Foucault in Education* υποστηρίζει ότι είναι χρήσιμη η ανάλυση του λόγου των θεωριών που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί διότι φωτίζει πολλαπλά τη δράση τους και τις θέσεις τους για το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. «Το σημαντικό πράγμα που πρέπει να θυμάστε είναι ότι κάθε θεωρία είναι απλώς ένας φακός. Απλά όπως ένας οπτικός φακός βελτιώνει την όρασή μας, με παρόμοιο τρόπο οι θεωρίες βελτιώνουν τη διορατικότητά μας. Τα εννοιολογικά πλαίσια που χρησιμοποιούμε για να κατανοήσουμε τα γεγονότα και τις πρακτικές έχουν συνέπειες για το πώς κάνουμε τη δουλειά μας στην εκπαίδευση. Οι ερωτήσεις που θα μπορούσαμε να κάνουμε, ακόμη και μέχρι την ίδια την αμφισβήτηση, πηγάζουν από το είδος των θεωριών που καθοδηγούν την κατανόησή μας για το πώς ισχυριζόμαστε ότι γνωρίζουμε αυτά που γνωρίζουμε. Αλλά όσο θα θέλαμε να σκεφτούμε το αντίθετο, καμία θεωρία δεν μπορεί να φέρει όλα στο επίκεντρο ταυτόχρονα. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι θεωρίες δεν είναι χρήσιμες απλά για να διευκρινίσουμε ότι οποιοσδήποτε θεωρητικός φακός που έχουμε χρησιμοποιήσει ή θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε στο μέλλον στην εκπαίδευση θέτει όρια γύρω από το εύρος του οράματός μας. Μας τυφλώνουν από το να δεις διαφορετικά. Καθώς μεγεθύνουν στο προσκήνιο ή σβήνουν για λήψη το φόντο, ο θεωρητικός μας φακός γυαλίζει, με τη σειρά του, σημαντικό μακρινό ή κοντινό όψεις. Με άλλα λόγια, βάζοντας μια θετική στροφή σε ορισμένες πτυχές της πραγματικότητας, οι θεωρίες μας κάνουν να αγνοούμε άλλες λεπτομέρειες που βρίσκονται πιο κοντά ή πιο μακριά. Μας εμποδίζουν να σκεφτόμαστε εκ νέου, να φανταστούμε τα πράγματα διαφορετικά ...».(σσ.1-2).

του σε δοκιμασία, δηλαδή σε κριτικό αναστοχασμό για το παρόν στο οποίο ανήκει κανείς. Ο προβληματισμός δεν αφορά μόνο την αποκάλυψη αυτού που είναι αυτονόητο ή θεμελιώδες για την εκπαίδευση από τους άλλους, αλλά και αυτό που είναι για τον ίδιο τον/την εκπαιδευτικό ως δεδομένο στην εκπαίδευση, την επαγγελματική του/της πορεία, τις διδακτικές και παιδαγωγικές πρακτικές του/της αλλά και τον ρόλο του/της στο σχολείο. Το σχολείο δύναται να μετασχηματιστεί από ένας κανονιστικός/πειθαρχικός οργανισμός σε τόπο αλλαγής στον οποίο οι αντιστάσεις, αντιδράσεις των υποκειμένων θα γίνουν οι έμπρακτοι λόγοι της δυνατότητας για ένα πιο δημοκρατικό και ισότιμο σχολείο με έμφαση στην εκπαίδευση για τα δικαιώματα. «Η σχολική διαδικασία συγκρότησης των υποκειμένων γίνεται όχι από την υποταγή/αποδοχή της δράσης του σχολείου, αλλά σε μεγάλο βαθμό, και από τις αντιδράσεις τους σε αυτή» (Σολομών 1994: 116). Άρα, ενυπάρχει η δυνατότητα αντίστασης και τροποποίησης της σχολικής πραγματικότητας μέσα από τη μετασχηματιστική τροποποίηση των ίδιων υποκειμένων, εντός των συνθηκών της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Εξάλλου, η δυνατότητα αντίστασης δεν είναι κάτι έξω από τους λόγους και τις πρακτικές της εκπαίδευσης και των σχέσεων γνώσης και πειθαρχίας, αλλά εντός τους, όπου τα άτομα με κατάλληλη καθοδήγηση μπορεί να οδηγηθούν σε νέους τρόπους ύπαρξης και δράσης³⁰. Η πειθαρχία στη φουκωική σκέψη, ως παραγωγική, οργανωτική δύναμη, οδηγεί τα άτομα σε νέους τρόπους σκέψης και δράσης και αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της καθοδήγησής τους. «Δεν βλέπω που είναι το κακό στην πρακτική κάποιου, που σε ένα παιχνίδι αλήθειας, επιδιώκοντας περισσότερο από τους υπόλοιπους, λέει σε κάποιον τι κάνει, του μαθαίνει κάτι, του μεταδίδει γνώση, του κοινοποιεί κάποιες τεχνικές» (Φουκώ 2008:384). Οι μαθητές/τριες με κατάλληλη καθοδήγηση και εκπαίδευση μπορούν να οδηγηθούν και να αναπτύξουν την κριτική σκέψη μέσα από συμμετοχικές διδακτικές που προάγουν τον προβληματισμό, την αναζήτηση πολλαπλών επιλογών, την αποδοχή της διαφορετικότητας. Το ζήτημα που

³⁰ Στο *Υποκειμενικότητα και αλήθεια, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1980-81)*, ο Φουκώ αναφέρει: «Οι τέχνες του ζην μαθαίνονται σε σχέση με τους άλλους. Μαθαίνονται με τη διδασκαλία, με την ακρόαση (μαθητεία, διδασκαλία). Οι τέχνες του ζην προϋποθέτουν την παρουσία του άλλου, τον λόγο του, το κύρος του. Οι τέχνες του ζην περνούν και μεταβιβάζονται, διδάσκονται και μαθαίνονται μέσα και διαμέσου μιας ορισμένης σχέσης του μαθητή με τον δάσκαλο. Είναι απολύτως απαραίτητο και καταστατικό στοιχείο της τέχνης του ζην ο τρόπος με τον οποίο ο δάσκαλος καθοδηγεί τον μαθητή, τον εκπαιδεύει και διαπλάθει τη συμπεριφορά του. Δεν μπορεί να μάθει κανείς μόνος τη τέχνη του ζην, χωρίς την σχέση με τον άλλο, αυτή τη σχέση με την καθοδήγηση, με το κύρος του άλλου, χωρίς τουλάχιστον προσωρινή σχέση εξουσίας που θέτει κάποιον υπό τον άλλο και υπό τη διδασκαλία του, μέχρι του σημείου που θα μπορέσει να πετύχει το οντολογικό καθεστώς το οποίο του επιτρέπει να ξεδιπλώσει, για τον εαυτό του και με πλήρη αυτονομία, τον τρόπο εμπειρίας τον οποίο επεδίωκε» (σ.42).

προκύπτει στη σχέση εκπαιδευτικού και μαθητή/τριας είναι αυτό της κυριαρχίας του πρώτου στον δεύτερο. Αφενός, οι εκπαιδευτικοί βρίσκονται στη θέση να διαχειρίζονται μια εξουσία έναντι των μαθητών/τριών, να αποφασίζουν για το κανονικό ή μη κανονικό για τις συμπεριφορές τους, να απαιτούν από αυτούς την εκτέλεση καθηκόντων και υποχρεώσεων, αποτιμώντας γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και δυνητικά μπορούν να τους αποκλείσουν και επίσης να τροποποιήσουν τις συμπεριφορές μέσα από το σύστημα ποινών και αμοιβών, πειθάρχησης, κατηγοριοποίησης και χαρακτηρισμού (McNicolJardine 2005: 2-3). Αφετέρου, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται δεσμευμένοι ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή της διδασκαλίας, υποτάσσονται σε κανόνες για να εξελιχτούν επαγγελματικά (McNicolJardine 2005: 2-3) και να ανταποκριθούν σε προδιαγεγραμμένους δείκτες και τομείς αξιολόγησης. Επομένως, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να επιτύχουν τη συγκρότηση της γνωσιακής ταυτότητας των μαθητών/τριών, αρχικά, φέρνοντάς τους σε επαφή με τις γνώσεις, δεξιότητες, οι οποίες θεωρούνται κοινωνικά απαραίτητες και στη συνέχεια, βοηθώντας τους να αναζητήσουν τη δική τους πορεία «χωρίς να χάσουν τον εαυτό τους μέσα στη διάψευση και την απομόνωση» (McNicolJardine 2005: 78).

Οι εκπαιδευτικοί ως δρώντα υποκείμενα μπορούν να προκαλέσουν αλλαγές και μετασχηματισμούς στο περιβάλλον τους, όταν αναστοχάζονται τις διδακτικές πρακτικές τους αποδεχόμενοι τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές προσλαμβάνουν και δομούν τη γνώση. Η επίγνωση της κοινωνικής κατασκευής της γνώσης συνεπάγεται μια παιδαγωγική έμφαση και συζήτηση, στη συνεργασία, στη διαπραγμάτευση και στα κοινά νοήματα. Το δρων υποκείμενο καθορίζεται από δραστηριότητες που πραγματοποιούνται μέσα σε μια πορεία αλληλεπιδράσεων με το περιβάλλον του και αποτελεί τη σύνθεση ενός αριθμού επιλογών, αποφάσεων και ενεργειών (Φρυδάκη 2009:246). Θα μπορούσε να ερμηνευτεί η αξία της γνώσης μέσα από τη μορφή που παίρνει στη σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή/τριας.

Ο Φουκώ αναφέρει:

«Τι αξία θα είχε η μανία για τη γνώση αν επρόκειτο να μας εξασφαλίσει μονάχα την απόκτηση γνώσεων και όχι, κατά κάποιον τρόπο και όσο αυτό είναι εφικτό, το παραστράτημα από εκείνο το οποίο ήδη γνωρίζουμε; Υπάρχουν στιγμές στη ζωή που το ερώτημα του αν μπορείς να σκέφτεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που σκέφτεσαι και να αντιλαμβάνεσαι διαφορετικά από τον τρόπο που βλέπεις τα πράγματα είναι αναγκαίο, για να συνεχίσεις να ερευνάς να στοχάζεσαι» (Φουκώ 2011γ:29).

«Ο δάσκαλος δεν πρέπει απλώς να δίνει στον μαθητή μαθήματα δεξιοτήτων, αλλά να του μεταδίδει γνώση, να του διδάσκει τη λογική... και ούτε αυτό είναι ότι απαιτεί ο μαθητής από τον δάσκαλό του. Πρέπει να δημιουργηθεί μια διαφορετική σχέση μεταξύ τους, μια σχέση φροντίδας, βοήθειας» (Foucault 2011: 271-272).

«Είναι μια τεχνολογία εαυτού σε σχέση με τον άλλον, είναι ένας ορισμένος τρόπος να οδηγείς τον άλλο σε καθεστώς υποκειμένου. [...] Είναι η αλήθεια που μεταδίδεται στον άλλον στο καθεστώς υποκειμένου» (Foucault 2015: 99). Επομένως, στη διαδικασία της χειραφέτησης και της αυτονομίας του/της μαθητή/τριας καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η συμμετοχή, η ενεργός δράση και η αλληλεπίδρασή του με τον/την εκπαιδευτικό και τους/τις συμμαθητές/τριες του/της στην πορεία οικοδόμησης και νοηματοδότησης της γνώσης, σε ένα περιβάλλον αποδοχής και σεβασμού της διαφορετικότητας. Ο Φουκώ στην ανάπτυξη της ηθικής του, εξερεύνησε «πώς η σχέση με τον εαυτό συνεπάγεται μια σχέση με τους άλλους». Η σύγχρονη εκπαιδευτική ηθική, λοιπόν, προωθεί «ένα ήθος που είναι υποκειμενικό και συμμετοχικό» (Moghtader 2006).

Η σχέση του αναστοχαστικού υποκειμένου με τη γνώση, την πειθαρχία και τη συγκρότησή του ως εκπαιδευτικού υποκειμένου είναι ζητήματα που θα πρέπει να τίθενται σε όποιον εμπλέκεται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η εκπαίδευση δύναται να οδηγήσει μέσω της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης τα δρώντα υποκείμενα σε διδακτικές και παιδαγωγικές πρακτικές, που ενεργοποιούν την κριτική σκέψη και τον δημιουργικό προβληματισμό και οδηγούν στη δημιουργία αυτόνομων και χειραφετημένων υποκειμένων. Η μετασχηματιστική πορεία του ανθρώπου προάγεται και καθορίζεται μέσα από τον ατομικό και συλλογικό λόγο σε ελεύθερη προσωπικότητα, σε ενεργό πολίτη. Μια παιδαγωγική αυτού του τύπου έχει ανάγκη από εκπαιδευτικούς όπου αμφισβητούν τις ίδιες τους τις βεβαιότητες και πεποιθήσεις, χωρίς να είναι κοινωνικά ουδέτεροι, αλλά παρεμβαίνουν δυναμικά στην παιδαγωγική επικοινωνία έχοντας επίγνωση ότι η γνωστική διαδικασία είναι ατελής διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης και συνάρθρωσης διαφορών (Πεχτελίδης 2021:44). Αυτό σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να είναι ανοιχτοί στις δυνατότητες για αλλαγή, να είναι πρόθυμοι να ασκήσουν κριτική ακόμη και στις δικές τους διδακτικές πρακτικές με τελικό σκοπό να μετασχηματίσουν τον εαυτό τους αλλά και την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία και να οδηγήσουν τους/τις μαθητές/τριες σε αυτόνομες και χειραφετητικές προσωπικότητες (Ball 2017: 80). Όπως παρατηρούν οι Bowdridge&Blenkinsop: «Δεν

αποτελεί έκπληξη ότι η χειραφέτηση των μαθητών/τριών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτή των εκπαιδευτικών τους» (Bowdridge&Blenkinsop, 2011:162)³¹.

Οι έννοιες, οι μέθοδοι και τα επιχειρήματα του Φουκώ αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για να διερευνηθούν οι επιπτώσεις των σχέσεων εξουσίας, των μορφών γνώσης και των τρόπων ηθικής συγκρότησης με τον εαυτό και τους άλλους (Deacon 2006: 177). Αν κάποιος ακολουθήσει τη φουκωική σκέψη και μεθοδολογία, θα διαπιστώσει ότι δεν υπάρχει ένας προκαθορισμένος τρόπος σκέψης και πράξης ώστε να οδηγηθεί κανείς σε έναν διαφορετικό τρόπο θέασης και τροποποίησης της πραγματικότητας και του εαυτού. Ο Φουκώ δεν δίνει έτοιμες απαντήσεις και λύσεις, αλλά υποβάλλει σε όποιον/α θέλει να ακολουθήσει την προσέγγισή του σε έναν διαρκή προβληματισμό, σε έναν κριτικό αναστοχασμό και έναν δημιουργικό διάλογο για την κατάσταση την οποία βρίσκεται, με ποιους όρους έχει συγκροτηθεί ως υποκείμενο, πώς μπορεί να παρέμβει. Τα ζητήματα αυτά βρίσκουν πρόσφορο και γόνιμο έδαφος στον σχολικό θεσμό και στη συγκρότηση του παιδαγωγικού υποκειμένου. Το σχολείο σήμερα, κάτω από συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις, μπορεί να οδηγήσει τα υποκείμενα σε μια διαδικασία μαθητείας και αναζήτησης της γνώσης, της αλήθειας, του εαυτού (π.χ. εκπαιδευτικός, μαθητής/τρια, ενεργός πολίτης, μέλος μίας ομάδας), εντός πάντοτε των κοινωνικών συνθηκών. Οι τρόποι δεν είναι προφανείς και οι δυνατότητες δεν είναι εμφανείς, αλλά ούτε εύκολο να αναδυθούν μέσω της ανάπτυξης των τεχνικών του εαυτού. Κυρίως, η φουκωική οπτική αναγνωρίζει τη δυνατότητα των υποκειμένων για αυτορρύθμιση, για αντίσταση εντός των κανονικοποιητικών συνθηκών, ως διαδικασία της συγκρότησης του εαυτού με όρους χειραφέτησης και αυτονομίας. Οι περιορισμοί και οι δυνατότητες ανιχνεύονται εντός των επιστημονικών λόγων, των πειθαρχικών πρακτικών και των (αντι-)δράσεων των υποκειμένων, που συνδιαμορφώνουν το εκπαιδευτικό περιβάλλον. Συνεπώς, δεν είναι εφικτή η πλήρης

³¹Οι Bowdridge & Blenkinsop, στο: Michel Foucault Goes Outside: Discipline and Control in the Practice of Outdoor Education, *Journal of Experiential Education*, υποστηρίζουν ότι: «Ελπίζουμε να έχουμε εκπαιδευτικούς της ΟΕΕ (Outdoor and Experiential Education) να ασχοληθούν με τον Foucault, να κατανοήσουν καλύτερα τις εκπαιδευτικές επιπτώσεις της θεωρίας του και χρησιμοποιήσουν τα εργαλεία που προσφέρει ως μέσο για να σκεφτούν και ενδεχομένως να αλλάξουν τη διδακτική τους πρακτική. Αν, όπως προτείνουν οι Zink και Burrows (2006), ο Foucault κατανοεί την εξουσία ως παραγωγική και κατασταλτική, τι μπορεί να σημαίνει αυτό για την πρακτική φαινομενικά αφοσιωμένη στη δικαιοσύνη και τη χειραφέτηση των μαθητών; Η πρόκληση είναι η εύρεση τρόπων προώθησης του μετασχηματισμού, της αυτονομίας και της κριτικής σκέψης στους μαθητές μας ενώ κάνουμε χρήση πρακτικών εξουσίας. Πράγματι, πώς αλλιώς μπορούμε να αντιληφθούμε τη διαδικασία της διδασκαλίας και της μάθησης αν όχι ως μια άνιση σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή ή γονέας και παιδιού; Το κλειδί στο πρόβλημά μας είναι να έχουμε επίγνωση ως εκπαιδευτικοί: ότι η φύση της σχέσης που υπάρχει με τους μαθητές είναι αναγκαστικά άνιση και προσωρινή» (σσ. 149-163).

αυτονομία του ατόμου και η ύπαρξη μιας κοινωνίας, η οποία δεν θα διέπεται από σχέσεις εξουσίας (Foucault 2000: 298). Πάντως η φουκωική μεθοδολογία παρέχει τα εννοιολογικά εργαλεία για τους μελετητές αλλά και τους/τις εκπαιδευτικούς «να σκεφτούν με κριτικό τρόπο γύρω από την εκπαίδευση» (Aubrey&Riley 2020: 114) και «να διαδραματίσουν ουσιαστικό ρόλο στην εκπαιδευτική αλλαγή» (Walshaw 2007: xii)³². Η παρούσα οπτική αποσκοπεί να αποτελέσει έναυσμα για έναν δημιουργικό διάλογο με τη φουκωική σκέψη και την εκπαιδευτική πραγματικότητα, ως μια απόπειρα να αναζητηθούν ορισμένες μη ορατές πτυχώσεις ως δυνατότητες, ανάσχεσης των όρων της εξουσίας στην εκπαίδευση, ως διαφορετικοί τρόποι σκέψης, κριτικής και δράσης.«Υπό ποιους όρους;» Πρόκειται για ένα ερώτημα που μένει ανοιχτό.

4.5 Η πανδημία και οι νέες προκλήσεις ως προς την κανονικοποίηση του μαθητικού πληθυσμού

Η πανδημία της covid-19 επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την καθημερινότητα και τις κανονικότητες σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, επιφέροντας ριζικές αλλαγές σε υγειονομικό, εκπαιδευτικό και οικονομικό επίπεδο. Στην ενότητα αυτή αποπειράται να μελετηθεί η σύνδεση των πρακτικών, οι οποίες υιοθετήθηκαν κατά την περίοδο της πανδημίας, και η συσχετίσή τους με την εξουσία-γνώση, την πειθαρχία, το σώμα, τη βιοεξουσία ως τεχνικές ελέγχου και διαχείρισης του πληθυσμού, ιδιαίτερα του μαθητικού πληθυσμού. Υπό τη φουκωική οπτική, οι τρόποι διαχείρισης της πανδημίας μπορούν να ιδωθούν ως κανονιστικές, πειθαρχικές πρακτικές για την κοινωνικοποίηση, την κανονικοποίηση και την πειθάρχηση του πληθυσμού της σχολικής κοινότητας στην αναγκαιότητα/υποχρεωτικότητα των μέτρων ως πρακτικές της βιοεξουσίας (*biopouvoir*)³³. Οι λόγοι των ειδικών, ως αναντίρρητες αλήθειες και οι πρακτικές ως

³²Η Walshaw στον πρόλογο του *Working with Foucault in Education*, αναφέρει ότι: «η επαφή με τη ορολογία και τη μεθοδολογία του Φουκώ είναι απαραίτητη στους φοιτητές, τους εκπαιδευτικούς, τους μελετητές και τους υπεύθυνους χάραξης της εκπαιδευτικής πολιτικής, εξίσου, πώς αυτές οι ιδέες μπορεί να είναι χρήσιμες για την κατανόηση των ατόμων και των διαδικασιών στην εκπαίδευση. Αυτή η νέα γραμμή έρευνας δημιουργεί μια συνειδητοποίηση των πλεονεκτημάτων και των αδυναμιών των σύγχρονων θεωρητικών πλαισίων και του αντίκτυπου που έχουν αυτά στην παραγωγή εκπαιδευτικής γνώσης» (σσ.xi-xvii).

³³ Στην παράδοση της 15ης Ιανουαρίου 1975, η οποία περιλαμβάνεται στον τόμο *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975* (2011:99-106), καθώς και στο κεφάλαιο «Ο πανοπτισμός» από το *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* (2011:223-233), ο Φουκώ φαίνεται να μας προσφέρει με έναν εξαιρετικά διανοητικό τρόπο τη γέννηση της τρέχουσας πρακτικής διαχείρισης της Covid-19, που δεν είναι άλλη από το μοντέλο διαχείρισης της πανούκλας.

Τα παραπάνω έργα αξιοποιούνται, όπως σημειώνει στο άρθρο του ο Γ. Κακολύρης για τον τρόπο διαχείρισης της πανδημίας Covid-19, με φουκωικούς όρους: «Μια φουκωική ανίχνευση των απαρχών της

επιβεβλημένοι κανονισμοί αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης κατανοούνται ως ένα σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης, το οποίο οδηγεί στην αποδοχή/υποταγή και έλεγχο των ατόμων και των πληθυσμών στα μέτρα, κρίνοντάς τα ως ορθολογικά και αναγκαία. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο πλαίσιο της παρούσας ενότητας δεν φορτίζεται ο τρόπος διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, αλλά κατανοείται ως παραδειγματική περίπτωση τρόπων με τους οποίους οι πρακτικές της εξουσίας και οι σχέσεις τους με το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης, την πειθαρχία, τη βιοεξουσία συντελούν στη διαχείριση και ρύθμιση των ατόμων και των πληθυσμών.

Ο Φουκώ ενσωματώνει την έννοια της πειθαρχίας στην έννοια της βιοεξουσίας και υποστηρίζει ότι η πειθαρχία είναι ένας από τους δύο πόλους συγκρότησης της βιοπολιτικής³⁴. Πειθαρχία και πληθυσμός, το ατομικό σώμα και η συλλογική ομάδα είναι οι πόλοι της βιοεξουσίας³⁵. Η βιοεξουσία εφαρμόζει ρυθμιστικούς, διορθωτικούς μηχανισμούς και επιδιώκει να επιτύχει την ομαλοποίηση της ζωής. Η πειθαρχία, ως πλέγμα πειθαρχικών μηχανισμών, διαθέτει εξατομικευτικό χαρακτήρα και ασκείται πρωτίστως στο σώμα. Αντιθέτως, η βιοεξουσία δρα σε επίπεδο πληθυσμού, απευθύνεται στο έμβιο ον, δηλαδή απευθύνεται στην πολλαπλότητα των ανθρώπων ως σφαιρική μάζα. Με την έννοια αυτή, παρεμβαίνει σε διαδικασίες όπως η γέννηση, ο θάνατος, οι ασθένειες, προκειμένου να ρυθμίσει αυτά τα φαινόμενα και τις διακυμάνσεις της εξέλιξής τους (Φουκώ 2008, 16-17· Φουκώ 2020: 289)³⁶. Η βιοεξουσία ασκείται με τον έλεγχο και τη ρύθμιση όχι μόνο του ατομικού σώματος, των ατομικών φαινομένων αλλά στοχεύει κυρίως στη διαχείριση πληθυσμών. Όπως σημειώνει ο Κώστας Δουζίνας:

«Η βιοπολιτική ελέγχει τη ζωή και τις βιολογικές λειτουργίες του ατόμου και εξασφαλίζει ότι ρυθμίζονται και πειθαρχούν. Εκτείνεται από τα βάθη της συνείδησης, στα σώματα του πληθυσμού και στη στοχοποίηση κοινωνικών ομάδων βάσει χαρακτηριστικών όπως: το φύλο, η φυλή, η ηλικία, το επάγγελμα ή εθνότητα.

διαχείρισης της πανδημίας Covid-19», στο Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου, *Τοπικά ιθ*, Νήσος / Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα 2020 (σσ. 161-167).

³⁴ Στο *Επιλογή από τα Dits et écrits* ο Φουκώ αναφέρεται στον όρο βιοπολιτική: «Με τον όρο 'Βιοπολιτική' εννοώ τον τρόπο με τον οποίο, από τον 18^ο αιώνα, επιχειρήθηκε ο εξορθολογισμός των προβλημάτων που τέθηκαν στην πρακτική διακυβέρνησης από τα ιδιαίτερα φαινόμενα ενός συνόλου ανθρώπων που συγκροτούν έναν πληθυσμό: της υγείας, της υγιεινής, της γεννητικότητας, της μακροβιότητας, της φυλής... Γνωρίζουμε την αυξανόμενη σημασία που απέκτησαν αυτά τα προβλήματα από τον 19^ο αιώνα και τα πολιτικά και οικονομικά διακυβεύματα που συνιστούν μέχρι σήμερα» (σσ.61-620).

³⁵ Ο Φουκώ στο *Η Υπεράσπιση της Κοινωνίας* υποστηρίζει ότι: «Βρισκόμαστε λοιπόν εντός μιας εξουσίας που έχει αναδειχτεί τόσο το σώμα όσο και τη ζωή, ή που έχει αναδειχτεί από τη ζωή γενικώς θα λέγαμε που ο ένας πόλος είναι το σώμα και ο άλλος πληθυσμός» (σ.311).

³⁶ Απόσπασμα από το προλογικό σημείωμα του Τάσου Μπέτζελου, μεταφραστική του έργου: *Το μάτι της εξουσίας*, Βάνιας/Περάσματα, Θεσσαλονίκη, 2008 (σσ.16-17).

Οι κατηγορίες αυτές τα ομογενοποιούν, περιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και επιτρέπουν την εφαρμογή πολιτικών κλίμακας» (Δουζίνας 2020: 138).

Συνεπώς, η διαχείριση του κοινωνικού σώματος γίνεται μέσω του ελέγχου της βιολογικής ζωής. Η αναγκαιότητα ρύθμισης και περιορισμού της πανδημίας με πρακτικές πειθάρχησης και κανονικοποίησης του πληθυσμού σε μέτρα προστασίας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργίας της βιοεξουσίας³⁷.

Ο Φιλίππιδης σημειώνει ότι:

«Το πώς τα βιολογικά μας μεγέθη (επανα)φορτίζονται νοηματικά και πώς συγκροτούνται ως αντικείμενα κρατικής διαχείρισης, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, τόσο ως ανατομικο-πολιτική του ανθρώπινου σώματος όσο και ως βιοπολιτική του πληθυσμού» (Φιλίππιδης 2020: 10).

Η παρούσα ενότητα εστιάζει κυρίως στους λόγους των υγειονομικών πρωτοκόλλων³⁸ ως κανονιστικές/πειθαρχικές και εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες εφαρμόστηκαν στα σχολικά ιδρύματα κατά την περίοδο της πανδημίας (Μάρτιος 2020-Ιούνιος 2022). Η σχολική εκπαίδευση μελετάται ως το σημείο όπου διασταυρώνονται η εξουσία επί των ατομικών περιπτώσεων με τη βιοεξουσία επί του πληθυσμού.

Σύμφωνα με την Hannah Matthew: «Η διαχείριση της πανδημίας της covid-19 μπορεί να ιδωθεί ως ένας τύπος διακυβέρνησης που αντλεί στοιχεία από την ορθολογικότητα της βιοεξουσίας και από του φουκωκό τρίγωνο της κυριαρχίας, πειθαρχίας και διακυβέρνησης» (Matthew 2020: 16). Υπογραμμίζεται ότι οι πρακτικές διαχείρισης της πανδημίας, οι οποίες εφαρμόστηκαν με στόχο τη ρύθμιση της συμπεριφοράς του μαθητικού πληθυσμού, δεν είναι δυνατό να ερμηνευτούν σε όλη τη

³⁷Ο Γ. Κακολύρης (2020) συμπληρώνει: «Η αντικατάσταση του μοντέλου της λέπρας από το μοντέλο της πανούκλας αντιστοιχεί σε μια πολύ σημαντική ιστορική διαδικασία, την οποία ο Φουκώ αποκαλεί 'επινόηση' των θετικών τεχνολογιών εξουσίας». Η αντίδραση στη λέπρα είναι μια «αρνητική αντίδραση», δηλαδή είναι μια «αντίδραση απόρριψης, αποκλεισμού κ.λπ.». Αντιθέτως, η αντίδραση στην πανούκλα ή στον κορωνοϊό σήμερα είναι μια «θετική αντίδραση». Αποτελεί μια αντίδραση που περιλαμβάνει τον εγκλεισμό, την παρατήρηση, τη διαμόρφωση γνώσης, τον πολλαπλασιασμό των αποτελεσμάτων της εξουσίας μέσα από τη συσσώρευση παρατήρησης και γνώσης. Συνιστά, όπως ισχυρίζεται ο Φουκώ, «το πέρασμα από μια τεχνολογία της εξουσίας η οποία διώκει, αποκλείει, εξορίζει, περιθωριοποιεί, καταπιέζει, σε μια εξουσία η οποία είναι τελικά μια θετική εξουσία, μια εξουσία που κατασκευάζει, μια εξουσία που παρατηρεί, μια εξουσία που γνωρίζει, μια εξουσία η οποία πολλαπλασιάζεται πατώντας στα ίδια τα αποτελέσματά της» (Φουκώ, *Μη κανονικοί, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας*, 1979-1980, Εστία, Αθήνα, 2011 (σσ. 105-106).

³⁸ Στην παρούσα ενότητα αξιοποιούμε τα υγειονομικά πρωτόκολλα που εξέδωσε το ΥΠΙΑΙΘ και ο ΕΟΔΥ (Μάρτιος 2020-Ιούνιος 2022), τα οποία αφορούν στη δια ζώσης λειτουργία των σχολείων κυρίως της Α/θμιας Εκπαίδευσης. Τα πρωτόκολλα που αφορούν την αναστολή λειτουργίας των σχολικών μονάδων και την εισαγωγή της εξΑΕ και της τηλεργασίας, οι οποίες επιβάλλουν νέες μορφές κανονικότητας, έχουν ξεχωριστό ερευνητικό ενδιαφέρον, το οποίο υπερβαίνει τους στόχους και τους προβληματισμούς της ενότητας.

διάσταση και την πολυπλοκότητά τους είναι κατάσταση που βρίσκεται εν εξελίξει και που χρήζει πολλαπλές διεπιστημονικές προσεγγίσεις³⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίοδος της αναστολής λειτουργίας των σχολικών ιδρυμάτων και η εισαγωγή της εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (εξΑΕ) και της τηλεεκπαίδευσης. Όπως αναφέρει ο Lyotard: «Το ζήτημα της γνώσης της εποχής της πληροφορικής είναι περισσότερο από ποτέ ζήτημα διακυβέρνησης» (Lyotard 1993: 41). Η εισαγωγή της τηλεεκπαίδευσης αποτελεί ξεχωριστή προβληματική της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης των ατόμων, η οποία υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας ενότητας.

Η βιοεξουσία ως πειθαρχική δύναμη επιδρά στη συμπεριφορά και τη στάση των υποκειμένων ατομικά και συλλογικά, επιβάλλοντας νέες κανονικότητες. Η περίοδος της πανδημίας της covid-19 είναι παραδειγματική περίπτωση όπου μαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί και γονείς ήρθαν αντιμέτωποι με μια νέα συνθήκη: την ενεργοποίηση υγειονομικών πρωτόκολλων στην καθημερινή σχολική ζωή. Η ανάπτυξη δηλαδή πειθαρχικών/κανονιστικών πρακτικών διαχείρισης της πανδημίας (κοινωνική απόσταση, χρήση μάσκας⁴⁰, χρήση αντισηπτικού, διεξαγωγή selftest, ηλεκτρονική δήλωση αποτελέσματος selftest, κάρτα εισόδου μαθητή/τριας, πρωτόκολλο διαχείρισης κρούσματος, υπεύθυνος εκπαιδευτικός διαχείρισης covid-19) και η υιοθέτησή τους από τον σχολικό πληθυσμό είχε ως αποτελέσματα υποκείμενα να τροποποιούν τη δράση και τη συμπεριφορά τους σε σχέση με το ατομικό σώμα (ατομική υγιεινή), τα σώματα των άλλων (κοινωνική απόσταση/αποστασιοποίηση) και τη χρήση ή απαγόρευση της χρήσης των χώρων (αναστολή λειτουργίας σχολικών μονάδων). Οι νέοι κανονισμοί επιβάλλουν εντεινόμενες τεχνικές παρατήρησης και ελέγχου των υποκειμένων στην εφαρμογή των μέτρων προστασίας. Συνεπώς, «ένα σύνολο τεχνικών ενεργοποιούνται και ασκούνται βάσει ενός συστηματικού διατετραγωνισμού του χώρου, των κινήσεων και του χρόνου, όπου τα σώματα πρέπει, να τεθούν υπό επιτήρηση και να καθοδηγηθούν» (Φουκώ 2011) με βάση τις οδηγίες των υγειονομικών πρωτοκόλλων ως ρυθμιστικών/πειθαρχικών κανονισμών της εξουσίας (εγκύκλιοι, οδηγίες ΕΟΔΥ)⁴¹.

³⁹ Ο Ξ. Κοντιάδης στο *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα*, θεωρεί ότι: «Η εξήγηση της πανδημίας με ιατρικούς όρους θα αποδεχτεί μάλλον το λιγότερο δύσκολο πρόβλημα για τη σύγχρονη βιοτεχνολογία. Η κατανόηση των επιπτώσεων της στις μετανεωτερικές κοινωνίες αποτελεί το μεγαλύτερο αίνιγμα» (σ.27).

⁴⁰ Εγκύκλιο με οδηγίες εφαρμογής της νέας ΚΥΑ υπ. Αριθμ. Δ1α/Γ.Π.οικ. 69543 όσον αφορά την υποχρεωτική χρήση της μάσκας.

⁴¹ Στο κεφάλαιο Ο πανοπτισμός, στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο Φουκώ περιγράφει τον τρόπο διαχείρισης της πανούκλας σε σχέση με τον διατετραγωνισμό του χώρου, την επιτήρηση των μετακινήσεων των σωμάτων (σσ.223-228).

Η λειτουργία πειθαρχικών μηχανισμών υποστηρίζεται από την αρχιτεκτονική και τη διαρρύθμιση του χώρου, σε συνδυασμό με τον χρόνο που τελούνται οι διάφορες δραστηριότητες, οργανώνεται η διδασκαλία και η επικοινωνία των υποκειμένων. Η οργάνωση του χώρου,⁴² η διαρρύθμιση της σχολικής τάξης (μετωπική, φυσική απόσταση) διαμορφώνεται με βάση τις κείμενες διατάξεις⁴³ (ένας/μία μαθητής/τρια σε θρανίο), επηρεάζει τις μορφές επικοινωνίας (μεταξύ μαθητών/τριών, μεταξύ μαθητών/τριών εκπαιδευτικών), τον χρόνο τέλεσης καθημερινών συνηθειών (π.χ. διαφορετικά διαλείμματα των τάξεων, αποφυγή συγχρωτισμού). Οι νέες συνθήκες δημιουργούν νέα κανονικότητα στο σχολικό περιβάλλον και οδηγούν σε κοινωνική απόσταση και αποστασιοποίηση. Οι χώροι του σχολείου διαχωρίζονται σε επιτρεπτοί και απαγορευμένοι, η χρήση των χώρων από τους/τις μαθητές/τριες (αίθουσα μαθημάτων, προαύλιο, τουαλέτες, γραφείο) περιορίζεται ακόμη περισσότερο, καθώς εντατικοποιείται η εποπτεία των χώρων και του μαθητικού πληθυσμού (εφημερίες εκπαιδευτικών) και περιορίζεται η κίνηση των σωμάτων στον χώρο. Ο χρόνος διαιρείται σε χρονικά διαστήματα στα οποία θα πρέπει τα τελεστούν ορισμένες πράξεις: όπως το

⁴² Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διάταξη των θρανίων την περίοδο της πανδημίας, κατά την οποία κυριάρχησε για λόγους υγιεινής και ασφάλειας, η μετωπική διάταξη και η απόσταση μεταξύ των θρανίων (ένας μαθητής σε κάθε θρανίο όπου ήταν εφικτό). Θα πρέπει να τονιστεί ότι η διάταξη των θρανίων κυρίως στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια ακολουθεί συνήθως διαφορετική διάταξη από τη μετωπική π.χ. σε σχήμα Π, σε μικρές ομάδες εργασίας, εργασία σε ζεύγη, σε κύκλο. Η διαρρύθμιση του σχολικού χώρου (τάξη) υποβάλλει στους μαθητές τον τρόπο που θα πρέπει να τον χρησιμοποιούν. Η μετωπική διάταξη των θρανίων επηρεάζει την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Η διαρρύθμιση του χώρου επέβαλε ένα νέο είδος πειθαρχίας, της κοινωνικής απόστασης, μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικού και μαθητών επιβάλλοντας καθορισμένες θέσεις για τα υποκείμενα. Επιπλέον, τα περισσότερα σχολεία εφάρμοσαν για την αποφυγή συγχρωτισμού στον προαύλιο χώρο διαφορετικά διαλείμματα ανά σύνολο τάξεων (μικρές, μεγάλες τάξεις) ή χώρισαν την αυλή σε ξέχωρους χώρους, ώστε οι μαθητές των τάξεων να βρίσκονται σε συγκεκριμένο χώρο μόνο με τους συμμαθητές τους.

⁴³ Τρόπος επαναλειτουργίας σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και σχολικών μονάδων ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης μετά τη λήξη της προσωρινής απαγόρευσης λειτουργίας τους. 27/52020 <https://www.minedu.gov.gr>.

Οδηγίες του ΕΟΔΥ (23/5/2020) για Δημοτικά σχολεία για την αντιμετώπιση της λοίμωξης covid-19: «Τήρηση κοινωνικών αποστάσεων και περιβαλλοντικά μέτρα. Επιμερισμός των μαθητών του τμήματος σε μικρότερες ομάδες με ανώτατο αριθμό τους 15 μαθητές ανά αίθουσα. Κάθε τμήμα η σχολική τάξη σχολικών μονάδων, με περισσότερους από δεκαπέντε (15) μαθητές, χωρίζεται σε δύο ισοδύναμα υπομήματα (α υπομήμα και β υπομήμα). Τήρηση απόστασης 1,5 μέτρου μεταξύ των θέσεων (θρανίων) των μαθητών. Προσανατολισμός των θρανίων προς την ίδια κατεύθυνση ώστε να μειώνεται η έκθεση των μαθητών σε σταγονίδια από βήχα ή φτάρνισμα. Οι αίθουσες διδασκαλίας να είναι αποκλειστικά για συγκεκριμένο τμήμα μαθητών και τα υπομήματά του, ώστε σε περίπτωση εμφάνισης ύποπτου ή επιβεβαιωμένου κρούσματος να περιορίζεται ο αριθμός των στενών επαφών. Τήρηση της κοινωνικής απόστασης κατά τη διάρκεια αθλητικών δραστηριοτήτων. Αποφυγή ομαδικών παιχνιδιών με χρήση αντικειμένων (π.χ. μπάλες) ή εξοπλισμού που θα χρησιμοποιείται από πολλά παιδιά ταυτόχρονα. Μέριμνα για την αποφυγή ανάμιξης παιδιών διαφορετικών τμημάτων και τάξεων τόσο κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, όσο και στα διαλείμματα. Επίσης, εάν υπάρχει η δυνατότητα, να λαμβάνεται μέριμνα για προαυλισμό σε διαφορετικό χρόνο ή/και χώρο», σσ.4-5.

https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2020/Covid19_Odigies_Dimotika.pdf

πότε οι μαθητές/τριες θα πρέπει να απολυμαίνουν τα χέρια τους (εισερχόμενοι και εξερχόμενοι από την τάξη), που θα φορούν ή θα βγάζουν μάσκα (διάλειμμα μάσκας, είσοδος σχολείου, προαύλιο, αίθουσα διδασκαλίας), τότε θα επιστρέφουν στο σχολείο σε περίπτωση νόσησης, τότε θα γίνονται τα selftest ή τότε θα απολυμαίνονται οι χώροι από το προσωπικό καθαριότητας. Ο χώρος νοσηματοδοτείται ως πειθαρχικός χώρος και εσωτερικεύεται η χρήση του από τα υποκείμενα, ενώ επιβάλλεται η χρονική τελετουργία νέων συνηθειών (υποχρεωτική χρήση μάσκας στην αίθουσα διδασκαλίας). Συνεπώς, οι χρήσεις του χώρου και του χρόνου γίνονται αντιληπτές ως κανονιστικές πρακτικές, οι οποίες καταγράφονται στο σώμα και στη συμπεριφορά των υποκειμένων και του πληθυσμού.

Οι εγκύκλιοι του Υπουργείου Παιδείας και οι οδηγίες του ΕΟΔΥ ως σύμπλεγμα πολιτικών και επιστημονικών λόγων προωθούν υγειονομικά πρωτόκολλα, υποχρεωτικούς κανονισμούς, τα οποία εφαρμόζονται στις καθημερινές πρακτικές του σχολείου. Οι νέοι κανονισμοί εγγράφονται αρχικά στο σώμα και ενσωματώνονται στη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων ως αναγκαίοι κανονισμοί, τους οποίους τα μέλη της σχολικής μονάδας υποχρεούνται να ακολουθήσουν. Παράλληλα, τα σώματα επιτηρούνται συνεχώς και αδιαλείπτως, με σκοπό να διακοπούν ή να περιοριστούν οι διάλογοι επικοινωνίας και ο συγχρωτισμός. Η διαχείριση της πανδημίας επέβαλε ένα σύνολο κανονισμών, οι οποίοι ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της πειθαρχίας ως γνώσης, όπου τα σώματα και τα πνεύματα έπρεπε να υπακούσουν στο όνομα της ασφάλειας, της υγιεινής, της υγείας σε συγκριμένες πρακτικές⁴⁴. Οι κανονισμοί εσωτερικεύονται και σωματοποιούνται από τα μέλη της σχολικής κοινότητας και λειτουργούν ως μια νέα κανονικότητα. Οι πρακτικές αυτές (χρήση μάσκας, αντισηπτικό, διεξαγωγή selftest) ενεργοποιούν νέες δράσεις και νέες διαγωγές στα άτομα και τους πληθυσμούς. Υπό τη φουκωική οπτική τα «υποκείμενα είναι επιδεκτικά δράσης» και «η άσκηση της εξουσίας συνίσταται στην καθοδήγηση των διαγωγών» (Φουκώ 1991: 92). Τα άτομα οφείλουν να τροποποιήσουν τη δράση τους στο όνομα της ατομικής και συλλογικής υγείας, υιοθετώντας νέους τρόπους ύπαρξης, νέες πρακτικές εαυτού (ατομική ευθύνη, αυτοπροστασία).

⁴⁴Στο Επιλογή από τα *Dits et Ecrits* ο Φουκώ σημειώνει: «Απλώς υπογραμμίζω ότι το γεγονός υγείας είναι γεγονός πολιτισμικό με την ευρύτερη έννοια του όρου, το οποίο είναι ταυτόχρονα πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό, συνδεδεμένο με μια ορισμένη κατάσταση ατομικής και κοινωνικής συνείδησης» (σ.98).

Σύμφωνα με τη φουκωική προσέγγιση το σώμα είναι πεδίο εφαρμογής της εξουσίας και των πειθαρχικών τεχνικών, και υπό την επίδρασή της το σώμα «χειραγωγείται, διαπλάθεται, εκγυμνάζεται, υπακούει, αποκρίνεται, γίνεται επιδέξιο, ή πολλαπλασιάζονται οι δυνάμεις του» (Φουκώ 2011: 156). Το σώμα, στην περίοδο της πανδημίας γίνεται αντικείμενο προσοχής, παρατήρησης και εξέτασης για λόγους ασφάλειας και υγείας. «Το σώμα είναι φορέας δυνάμεων και μπορεί να προβεί σε εξειδικευμένες ενέργειες, οι οποίες διαθέτουν την τάξη τους, τον χρόνο τους, τις εσωτερικές προϋποθέσεις τους, τα συστηματικά στοιχεία τους. Καθώς το σώμα γίνεται στόχος για νέους μηχανισμούς εξουσίας, προσφέρεται ταυτοχρόνως σε νέες μορφές γνώσης» (Φουκώ 2011γ: 177). Το σώμα κατέστη χρήσιμο, υπάκουο και παραγωγικό. Το σώμα των μαθητών/τριών και των εκπαιδευτικών οικειοποιείται και εσωτερικεύει την νέα συνθήκη της διαχείρισης της πανδημίας, αρχίζει να τροποποιεί τη θέση του στον χώρο και τη σχέση του με τα άλλα σώματα. Οι κανονισμοί εφαρμόζονται ως μέρος των καθημερινών συνηθειών του σχολείου και εγγράφονται στο σώμα (υγιές/άρρωστο) και στη δράση των ατόμων (καταγραφή σε αρχείο των κρουσμάτων, των εμβολιασμένων ή μη μαθητών, ενημέρωση γονέων και προϊστάμενων αρχών, έλεγχος προσωπικού). Το σώμα γίνεται αντικείμενο επιτήρησης, ελέγχου και αυτοελέγχου. Η επανάληψη και η τυποποίηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων από τον μαθητικό πληθυσμό και το εκπαιδευτικό προσωπικό (μάσκα στο χώρο της σχολικής αίθουσας, σχολαστικό πλύσιμο χεριών, απόσταση μεταξύ μαθητών, διεξαγωγή selftest, ηλεκτρονική δήλωση selftest, κάρτα εισόδου μαθητή/τριας) παραπέμπει στη σωματοποίηση και αυτοματοποίηση των κανονισμών. Επομένως, τα υγειονομικά πρωτόκολλα ως εξουσιαστικοί λόγοι αναδύονται ως τρόποι λειτουργίας της βιοεξουσίας ως πρακτικής πειθαρχίας και ελέγχου του μαθητικού πληθυσμού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρωτόκολλο επιστροφής των μαθητών /τριών και εκπαιδευτικών στα σχολεία (Απρίλιος, Μάιος 2021)⁴⁵, το οποίο συνιστά μια ακόμη πρακτική πειθάρχησης και αποδοχής των νέων μέτρων για λόγους ασφάλειας και προστασίας του μαθητικού, εκπαιδευτικού και κατ' επέκταση του οικογενειακού περιβάλλοντος: την υποχρεωτική διεξαγωγή selftest, την ηλεκτρονική καταγραφή των αποτελεσμάτων, την επίδειξη κάρτας μαθητή/τριας κατά την είσοδο στο σχολείο. Η

⁴⁵ Εγκύκλιος για την επαναλειτουργία της δια ζώσης διδασκαλίας και τη διεξαγωγή υποχρεωτικού αυτοδιαγνωστικού τεστ σε μαθητές και εκπαιδευτικούς. Τα self-test χορηγούνται δωρεάν.
https://www.esos.gr/sites/default/files/articleslegacy/egkyklios_makrh_esos_0.pdf

υποχρεωτικότητα της ηλεκτρονικής καταγραφής του αποτελέσματος του αυτοδιαγνωστικού τεστ εκπαιδευτικών, μαθητών/τριών και επισκεπτών/τριών στην αντίστοιχη πλατφόρμα⁴⁶ (self-testing.gov.gr) είναι παράδειγμα «της εξάπλωσης των ψηφιακών τεχνολογιών επιτήρησης και ελέγχου» (Κοντιάδης 2020: 21· Λάγιος&Λέκκα 2020: 80). Ο/η διευθυντής/ντρια είχε πρόσβαση στην επίσημη ηλεκτρονική πλατφόρμα και εποπτεία της καταγραφής ή όχι των αποτελεσμάτων τωνself-test μαθητών, εκπαιδευτικών και επισκεπτών. Επίσης, στην ίδια εγκύκλιο γίνεται λόγος για ποινές με τη μορφή της «κανονιστικής κύρωσης» στη μη συμμόρφωση των ατόμων στα μέτρα: όπως περικοπή μισθού σε εκπαιδευτικούς οι οποίοι/ες δεν θα έχουν ανεβάσει το self-test στην ηλεκτρονική πλατφόρμα καταγραφής και σε μαθητές/τριες οι οποίοι/ες δεν θα γίνονται δεκτοί/ές στον χώρο του σχολείου χωρίς την επίδειξη κάρτας μαθητή/τριας. Η παραπάνω λογική καθιστά το άτομο κοινωνικό υπεύθυνο για την τήρηση των μέτρων χαρακτηρίζοντάς το υπεύθυνο ή ανεύθυνο, επιβάλλοντας κυρώσεις ή αμοιβαίες (δωρεάν self-test/rapid-test σε εμβολιασμένους εκπαιδευτικούς). Ιδιαίτερα στην περίπτωση των ανεμβολίαστων εκπαιδευτικών διαφοροποιείται το υγειονομικό πρωτόκολλο και τους/τις υποχρεώνει στη διεξαγωγή rapid-test σε ιδιώτη (φαρμακείο, διαγνωστικά κέντρα) σε σχέση με το εμβολιασμένο εκπαιδευτικό προσωπικό που του παρέχονται δωρεάν τα self-testκαι μπορούν να κάνουν δωρεάνrapid-test σε δημόσιο φορέα. Επίσης, ο αυτοδιαγνωστικός έλεγχος, στα ειδικά σχολεία δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα και συνιστάται να διενεργείται εφόσον είναι συμβατός με τον βαθμό και το είδος της αναπηρίας ή της ειδικής εκπαιδευτικής ανάγκης του μαθητή⁴⁷. Τέλος, τον Ιούνιο του 2022 καταργείται η χρήση μάσκας, ο υποχρεωτικός αυτοδιαγνωστικός έλεγχος και η ηλεκτρονική καταγραφή των αποτελέσματα των self/rapid-test μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών⁴⁸.

Όπως αναφέρουν οι Λάγιος & Λέκκα:

⁴⁶ <https://www.gov.gr/ipiresies/ugeia-kai-pronoia/koronoios-covid-19/delose-autodiagnostikon-test-covid-19>

⁴⁷Στην υπ. αριθμ. Δ1α/Γ.Π. οικ. 55254 Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) – ΦΕΚ Β 4187-10.09.2021 – αναφορικά με τη λειτουργία των εκπαιδευτικών δομών για το 2021-22, περιέχονται και ρυθμίσεις αναφορικά με τους μαθητές/τριες με αναπηρία ή και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες των σχολικών μονάδων Γενικής Εκπαίδευσης και Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης καθώς και για εκπαιδευτικούς. Για τους/τις μαθητές/τριες με αναπηρία ή και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, που φοιτούν σε σχολικές μονάδες της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, καθώς και εκείνους που φοιτούν σε σχολικές μονάδες της Γενικής Εκπαίδευσης, ο δωρεάν αυτοδιαγνωστικός έλεγχος δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα και διενεργείται εφόσον είναι συμβατός με τον βαθμό και το είδος της αναπηρίας ή και της ειδικής εκπαιδευτικής ανάγκης του/της μαθητή/τριας. www.especial.gr

⁴⁸https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/document_47.pdf

Το πώς κάθε φορά επαναξιολογείται το περιεχόμενο υγειονομικών πρωτοκόλλων είναι ζητήματα «της διαπλοκής του επιστημονικού λόγου, των πολιτικών ελέγχου και διαχείρισης του πληθυσμού, και της οικονομικής και τεχνοκρατικής λογικής, που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες ταξικές βιοπολιτικές κοινωνίες» (Λάγιος&Λέκκα 2020: 76).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το σχολικό πρόγραμμα, τόσο στο γενικό πλαίσιο(εγκύκλιοι, προεδρικά διατάγματα, υγειονομικά πρωτόκολλα) όσο και στο ειδικό, αυτό της καθημερινής σχολικής ζωής (εσωτερικός κανονισμός, σχέσεις, επικοινωνία, διδακτικές πρακτικές), οργανώνεται και συστηματοποιείται με σκοπό τον αυξημένο έλεγχο των σωμάτων και των συμπεριφορών, ώστε να τηρηθούν τα υγειονομικά πρωτόκολλα/διατάγματα. Δεν εξετάζεται η αποτελεσματικότητα, η ορθότητα ή όχι των μέτρων, αλλά πώς λειτουργούν ως κανονιστικές πρακτικές και εσωτερικεύονται στις συμπεριφορές των ατόμων στο σχολείο. Σύμφωνα με τον Δοξιάδη: Οι όροι «βιοπολιτική» και «πολιτική τεχνολογία σώματος», τους οποίους χρησιμοποιεί ο Φουκώ για να περιγράψει συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους εννοεί την εξουσία ως παραγωγική δύναμη καταδεικνύουν ότι η θετικότητα ως παραγωγικότητα της εξουσίας, συνίσταται στη θετικότητα των σχέσεων της με τη γνώση (Δοξιάδης 2011: 634). Παράδειγμα η υποχρεωτική χρήση μάσκα σε εξωτερικούς χώρους του σχολείου από μαθητές/τριες και εκπαιδευτικούς βιώνεται ως καταστολή, δεν παύει όμως η ίδια κατασταλτική δύναμη της εξουσίας να συνδέεται θετικά με την ιατρική εν προκειμένω γνώση. Προσοχή, αυτό δεν σημαίνει ότι το μέτρο κρίνεται κατά ανάγκη ως θετικό από τη φουκωική προσέγγιση, αλλά ότι η εξουσία του μέτρου είναι θετική υπό την έννοια ότι σχετίζεται θετικά με τη γνώση, ως σύσταση από ειδικούς.

Σύμφωνα με το φουκωικό ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης γίνεται εμφανές ότι οι επιστημονικοί λόγοι στηρίζουν τον κυρίαρχο λόγο των πολιτικών αποφάσεων. Το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης ως κοινή συνιστώσα είναι το κλειδί κατανόησης και ερμηνείας της βιοεξουσίας στον έλεγχο και την πειθάρχηση του πληθυσμού.«Μέσα από τη συναρμογή τεχνολογιών πειθάρχησης του υποκειμένου (ανατομικο-πολιτική του ανθρώπινου σώματος) και ρύθμισης του πληθυσμού (βιοπολιτική του πληθυσμού), το σώμα και ο πληθυσμός μετατρέπτηκαν σε κατεξοχήν αντικείμενα μιας συστηματικής γνώσης και βρέθηκαν στο επίκεντρο ενός πλέγματος εξουσίας που ταυτοχρόνως στηριζόταν από, και παρήγαγαν αυτήν την επιστημονική γνώση»(Λάγιος & Λέκκα 2020: 71). Το βιολογικό στοιχείο ανακλάται στο πολιτικό στοιχείο, μέσω του επιστημονικού λόγου, μέσα από δύο ακολουθίες: «την ακολουθία σώμα-οργανισμός-

πειθαρχία-θεσμοί, την ακολουθία πληθυσμός-βιολογικές διεργασίες-ρυθμιστικοί μηχανισμοί-κράτος» (Foucault 2012γ: 307). Η γνώση δεν υπηρετεί μόνο την εξουσία στην πρακτική της δράση, αλλά και η εξουσία με τη σειρά της ενθαρρύνει τη γνώση, ως αναντίρρητη αλήθεια συμβάλλοντας στον πολλαπλασιασμό της και την επέκτασή της στο κοινωνικό σώμα ώστε να αυξάνεται ο κοινωνικός έλεγχος. Ο Vihaleμποστηρίζει ότι: «Η εξουσία διαχέεται μέσα από την ανάπτυξη γνώσεων και καινοτόμων τεχνικών σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας» (Vihalem 2011: 97) και σε θεσμούς, όπως η εκπαίδευση. Η εξουσία με τη σειρά της επιβάλλει τα υγειονομικά πρωτόκολλα χρησιμοποιεί και προτάσσει τους λόγους των ειδικών ως αναντίρρητες αλήθειες με αποτέλεσμα να κρίνεται αναγκαίο/επιτακτικό και υποχρεωτικό να ληφθούν και να επιβληθούν περιοριστικά μέτρα με βάση τον επιστημονικό λόγο. Οι λογοθετήσεις των ειδικών προβάλλονται ως αξιώσεις αλήθειας, γνώσης, αλλά και ως αναγκαίοι κανονισμοί, οι οποίοι διαχέονται μέσα από τα δίκτυα της εξουσίας και των θεσμών της (κράτος, ΜΜΕ, εκπαίδευση, αστυνομία) και ενσωματώνονται στη δράση των υποκειμένων.

Οι επιστημονικοί λόγοι, ως σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης λειτουργούν ως «διαιρετικές πρακτικές» (Φουκώ 1991: 75)⁴⁹ με τον διαχωρισμό του πληθυσμού σε υγιείς, ευάλωτοι, ηλικιωμένοι/ενήλικες, νομοταγείς/απείθαρχοι, ενήλικες/παιδιά, εμβολιασμένοι/μη εμβολιασμένοι, παρέχοντάς τους ένα σύνολο ενδεδειγμένων τρόπων δράσης συμπεριφοράς αλλά, και πιθανών κυρώσεων στη μη συμμόρφωσή τους (π.χ. πρόστιμα, αναστολή εργασίας των υγειονομικών, απαγόρευση εισόδου σε μη εμβολιασμένους σε κλειστούς χώρους, υποχρεωτικό rapid-test σε μη εμβολιασμένο προσωπικό). Οι ειδικοί προτείνουν την τήρηση υγειονομικών πρωτοκόλλων στα σχολεία, τα οποία πρέπει να εφαρμοστούν από το εκπαιδευτικό προσωπικό, τους μαθητές, τους γονείς και το βοηθητικό προσωπικό(π.χ. για τρόπος διαχείρισης κρούσματος: διάρκεια καραντίνας, διαγνωστικά τεστ, καταγραφή, ενημέρωση στενών επαφών). Όπως αναφέρει ο Hannah: «Οι επιδημιολόγοι θεωρούνται ως αδιαπραγμάτευτες αυθεντίες, τις συμβουλές και τις οδηγίες οι πολιτικοί ακολουθούν, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι πολλοί ειδικοί τονίζουν τα όρια της γνώσης τους»

⁴⁹ Ο Φουκώ στο «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία» που περιλαμβάνεται στο *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, αναφέρει τον όρο «διαιρετικές πρακτικές», στην μελέτη του για την αντικειμενοποίηση του υποκειμένου: «Το υποκείμενο είναι είτε διαιρεμένο μέσα στον ίδιο του τον εαυτό είτε από τους άλλους. Αυτή η διαδικασία το καθιστά αντικείμενο. Ο διαχωρισμός σε τρελό και σε πνευματικά υγιή, σε άρρωστο και σε άτομο υγιές, σε εγκληματία και σε 'καλό παιδί', εξηγεί αυτή την τάση» (σσ.75-76).

(Hannah 2020: 17). Η χρήση των επιστημονικών λόγων από την εξουσία (υπουργείο υγείας, παιδείας, εσωτερικών, οικονομικών, πολιτική προστασία, ΕΟΔΥ), επενδυμένοι με πολιτικό λόγο, λειτουργούν ως κανονιστικές εκπαιδευτικές πρακτικές στα σχολεία. Οι λόγοι επιβάλλουν την επιτακτική ανάγκη τήρησης των μέτρων από το υποκείμενο, ενώ αναδεικνύονται ζητήματα προσωπικής ευθύνης «όπου αναμένεται και σχεδόν απαιτείται να δράσει για λογαριασμό του και για λογαριασμό της υγείας του συνόλου» (Λάγιος & Λέκκα 2020: 76). Επομένως, η εξουσία δεν έχει μόνο αρνητικό χαρακτήρα ως καταπίεση, αλλά σύμφωνα με τον Φουκώ, έχει ταυτόχρονα και θετικό πρόσημο ως σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης, που κατευθύνει και τροποποιεί τις συμπεριφορές και τις δράσεις των ατόμων σε ένα σύνολο επιθυμητών θέσεων και αντιδράσεων.

Ο Φουκώ αναγνωρίζει τον ρόλο της συμμετοχής των Επιστημών του Ανθρώπου στη συγκρότηση του ατόμου ως αντικείμενο και υποκείμενο των λόγων τους. Ειδικά, οι Επιστήμες του Ανθρώπου Ιατρική⁵⁰, Βιολογία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία και οι Επιστήμες της Αγωγής, μελετούν, παρατηρούν και καταγράφουν τις αντιδράσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων στα μέτρα αντιμετώπισης αλλά και στις επιπτώσεις της πανδημίας στον μαθητικό πληθυσμό. Ή, όπως υποστηρίζει ο Φουκώ σε ένα άλλο κείμενό του: «η Ιατρική είναι μια γνώση-εξουσία, που αφορά και το σώμα και τον πληθυσμό, και τον οργανισμό και τις βιολογικές λειτουργίες, και η οποία επομένως θα έχει πειθαρχικές και ρυθμιστικές συνέπειες» (Φουκώ 2012: 310). Επίσης, αναφέρει ότι: «Το σώμα είναι μια βιοπολιτική πραγματικότητα, η ιατρική είναι μια βιοπολιτική στρατηγική» (Φουκώ, 2011: 83). Η ιατρικοποίηση της ζωής και η αναφορά σε νοσούντες, σε θανάτους, σε κρούσματα, σε εμβολιασμένους και μη, γίνεται μέρος μιας νέας καθημερινότητας. «Το ιατρικό επάγγελμα ασκεί μια ανεξέλικτη εξουσία στο σώμα, στην υγεία των ατόμων, στη ζωή και τον θάνατο» (Φουκώ 1991: 79). Επιπροσθέτως, η Σχολική Ψυχολογία⁵¹ ως Επιστήμη της Αγωγής συγκροτεί λόγους για τη διαχείριση των

⁵⁰ Ο Φουκώ στο «Η κοινωνική έκταση του κανόνα», που συμπεριλαμβάνεται στο *Μάτι της εξουσίας*, αναφέρεται στην κοινωνική λειτουργία της Ιατρικής: «Η ιατρική εξουσία βρίσκεται στην καρδιά της κοινωνίας της κανονικοποίησης. Τα αποτελέσματα εξουσίας που έχει η ιατρική ξεπροβάλλουν παντού ανάγλυφα: στην οικογένεια, στο σχολείο, στο εργοστάσιο, στα δικαστήρια, αναφορικά με τη σεξουαλικότητα, την εκπαίδευση, την εργασία, το έγκλημα. Η Ιατρική μετατρέπεται σε γενική κοινωνική λειτουργία. Σχηματίζεται έτσι ένα νομικό-ιατρικό πλέγμα, που συνιστά την ουσιώδη μορφή εξουσίας. Αυτό που προσδίδει στην Ιατρική μια τέτοια ισχύ ότι εγγράφεται στον επιστημονικό θεσμό. Δεν αρκεί να περιγράψουμε τα πειθαρχικά αποτελέσματα της Ιατρικής. Η Ιατρική μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου».(σσ.109-110).

⁵¹ <https://elearningekpa.gr/entupa-me-episimanseis-gia-psuxokoinoniki-upostiriksi-oikogeneion-kai-paidion> Έντυπα που έχει αναπτύξει το Εργαστήριο Σχολικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας ΕΚΠΑ, στο πλαίσιο στήριξης οικογενειών και σχολικών/εκπαιδευτικών κοινοτήτων κατά την περίοδο της καραντίνας.

ψυχολογικών επιπτώσεων της πανδημίας με ενημερωτικά έντυπα στο πλαίσιο στήριξης οικογενειών και εκπαιδευτικών/σχολικών κοινοτήτων. Όπως, επίσης, η χρήση της γλώσσας εμπλουτίζεται με νέο λεξιλόγιο (lockdown, καραντίνα, covid-19, ιχνηλάτηση, κρούσμα, απολύμανση, μάσκα, συγχρωτισμός, κοινωνική απόσταση, αποστασιοποίηση), το οποίο δημιουργεί νέες νοηματοδοτήσεις στις καθημερινές σχέσεις, την επικοινωνία και τις ικανότητες των ατόμων να προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα. Επομένως, αναδύεται ο ρυθμιστικός ρόλος των Επιστημών του Ανθρώπου στη συγκρότηση του ατόμου ως αντικείμενο μελέτης και ελέγχου αλλά και ως σύσταση νέων θέσεων υποκειμένου.

Το κανονιστικό πλαίσιο του σχολείου ενσωματώνει τις νέες πρακτικές και(αντι-)δράσεις των ατόμων στην αντιμετώπιση κρίσεων τις οποίες η πανδημία επέβαλε: καταστολή, φόβος, ανασφάλεια, αναγκαιότητα, ανάληψη δράσεων, κριτική σκέψη, συλλογικότητα, αλληλεγγύη. Αφενός, το εκπαιδευτικό προσωπικό του σχολείου οφείλει να συμμορφώνεται με τις κείμενες διατάξεις του υπουργείου Παιδείας και να επιτηρεί την πειθάρχηση των μαθητών/τριών στους νέους κανονισμούς (επιπλέον έλεγχος της συμπεριφοράς των μαθητών, στην τάξη και το προαύλιο). Αφετέρου, από τον ιδεατό λόγο των διαταγμάτων, των εγκυκλίων, των οδηγιών του ΕΟΔΥ υπάρχει η πραγματικότητα που διαμορφώνεται σε τοπικό επίπεδο σε κάθε σχολική μονάδα. Όχι αν τηρούνται ή όχι τα μέτρα, αλλά αν ενημερώνονται και καθησυχάζονται οι μαθητές, γονείς, αν νιώθουν οι μαθητές την ανάγκη να εκφραστούν με άλλους τρόπους, να κατανοήσουν την αναγκαιότητα των μέτρων ή την ανάδειξη τρόπων αντιμετώπισης αρνητών, εκπαιδευτικών και γονέων, εμβολιασμένων και μη αλλά και ως ευκαιρία για μάθηση και εκπαίδευση σε τρόπους αντίδρασης σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Επισημαίνεται ότι δεν εξετάζεται αν είναι σωστός ή όχι, αν είναι χρήσιμος, αναγκαίος ή επιβεβλημένος ο κανόνας, αν προφυλάσσει ή όχι π.χ. η μάσκα ή ο εμβολιασμός και αν τα μέτρα είναι ορθολογικά. Εξετάζεται μέσα από το παράδειγμα του κανονισμών που απορρέουν από τους λόγους των Επιστημών του Ανθρώπου (π.χ. Ιατρική) και την αξιοποίηση των λόγων από την εξουσία (Πολιτική Προστασία, ΜΜΕ) ως υγειονομικών πρωτοκόλλων⁵² το πώς εφαρμόζεται η βιοεξουσία σε έναν πληθυσμό π.χ. μέλη σχολικής

⁵² Ο Φουκώ στο *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής*, Μάθημα 14^{ης} Μαρτίου 1979 αναφέρει την ιατρική φροντίδα ως παράγοντα ενίσχυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου: «Η ανάλυση των ιατρικών φροντίδων, και γενικότερα όλων των δραστηριοτήτων των σχετικών με την υγεία των ατόμων, οι οποίες φαίνονται τώρα σαν να είναι τα στοιχεία εκείνα βάσει των οποίων το ανθρώπινο κεφάλαιο θα μπορεί, πρώτον να βελτιώνεται, δεύτερον να διατηρείται και να χρησιμοποιείται όσο πιο πολύ γίνεται. Πρέπει, λοιπόν, να

κοινότητας και πώς τα άτομα (μαθητές/τριες, εκπαιδευτικοί, γονείς) σωματοποιούν νέους κανονισμούς και τροποποιούν τη δράση τους, υιοθετώντας νέες συμπεριφορές. «Στην πραγματικότητα οι πειθαρχίες έχουν τον δικό τους λόγο (*discourse*). Γεννούν συστήματα γνώσης και μια πολλαπλότητα νέων πεδίων κατανόησης» (Φουκώ 1991: 116). Επομένως, το υποκείμενο ατομικό/συλλογικό γίνεται αντικείμενο μελέτης για νέες επιστημονικές θεωρίες, έρευνες και μελέτες, οι οποίες αρθρώνουν λόγους για τις επιπτώσεις της πανδημίας, τη στάση και τη δράση των υποκειμένων, την αναγκαιότητα λήψης μέτρων για την ασφάλεια και την υγεία των υποκειμένων (ατομικά-συνολικά), συγκροτώντας μια νέα κανονικότητα και νέες θέσεις για το υποκείμενο.

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές ενσωματώνουν τις κανονιστικές πρακτικές που υπέβαλε η διαχείριση της πανδημίας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διαμορφώνονται νέοι τρόποι συμπεριφορών, αντι-δράσεων, ή αντι-στάσεων στην αντιμετώπιση κρίσεων (ως καταστολή, ανάληψη δράσεων, κριτική σκέψη, συλλογικότητα, αλληλεγγύη). Το ερώτημα που προκύπτει και μένει ανοικτό είναι: τα σχολεία ως οργανισμοί και κοινότητες μάθησης μπορούν να ρυθμίζουν μέσα από συλλογικές αποφάσεις και πρακτικές, να οργανώνουν τα πλαίσια δράσης τους; Τα μέλη της σχολικής κοινότητας εκπαιδεύονται ουσιαστικά στην αντιμετώπιση κρίσεων, στην αναγκαιότητα των κανονισμών και τον τρόπο που θα μπορούσαν να ασκήσουν κριτική στην βιοεξουσία και τις πειθαρχικές πρακτικές της; Η πειθαρχία, δεν έχει μόνο περιοριστικό, αρνητικό χαρακτήρα ως επιβολή ή εξαναγκασμός, ή περιορισμός, αλλά λειτουργεί ως παραγωγική δύναμη και τροποποιεί, παρακινεί, μετασχηματίζει τις δράσεις των ατόμων σε νέους τρόπους ύπαρξης (π.χ. υιοθέτηση χρήσης μάσκας χωρίς να είναι υποχρεωτική).

Υπό τη φουκωική οπτική η γνώση ως πειθαρχία είναι και παραγωγική δύναμη που δεν αναιρεί τον κανονιστικό της ρόλο στο σχολικό περιβάλλον αλλά φωτίζει και έναν άλλο ρόλο, αυτό της αυτορρύθμισης και της καθοδήγησης των μαθητών/τριών σε νέες μορφές δράσεων και συμπεριφορών. Η γνώση ως πειθαρχία μπορεί να οριστεί ως μια προσπάθεια αύξησης των δυνατοτήτων των ατόμων και ταυτόχρονα τον έλεγχο τους προς συγκεκριμένους στόχους ή νέες δράσεις. Εκπαιδευτικοί, μαθητές/τριες και γονείς εκπαιδεύονται στη διαχείριση κρίσεων, υιοθετούν επιβεβλημένους τρόπους να διαχειριστούν την κατάσταση φόβου και ανασφάλειας που προκαλεί η απειλή του ιού.

ξανασκεφτούμε όλα τα προβλήματα ή μπορούμε πάντως, να ξανασκεφτούμε όλα τα προβλήματα της δημόσιας υγιεινής, ως στοιχεία ικανά ή όχι να βελτιώσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο» (σ.215).

Παράλληλα εκπαιδεύονται στη διαχείριση της κοινωνικής απόστασης που προκαλεί η απαγόρευση κυκλοφορίας και η φυσική απόσταση των σωμάτων στον χώρο του σχολείου, η υποχρεωτική χρήση μάσκας, η αναστολή λειτουργίας των σχολείων, η εισαγωγή της εξΑΕ και της τηλεργασίας. Το βλέμμα, ο τόνος της φωνής, τα εξωγλωσσικά στοιχεία μπορούν να αντικαταστήσουν το άγγιγμα και τη σωματική επαφή, την εγγύτητα;

Σύμφωνα με τους Bazzul&Carter: «Η μελέτη της βιοεξουσίας τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο σχολικής τάξης, παρουσιάζει ενδιαφέρον και αναδεικνύει εκπαιδευτικές πρακτικές τις οποίες εκπαιδευτικοί, μελετητές της εκπαίδευσης δύναται να τις εξετάσουν κριτικά» (Bazzul&Carter 2017: 17). Σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον το οποίο συνεχώς εξελίσσεται και μετασχηματίζεται, η συγκρότηση του υποκειμένου είναι μια συνεχής προσπάθεια και πρόκληση να πραγματωθεί σε διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης, π.χ. υποκείμενο και αντικείμενο της υγειονομικής κρίσης, ενεργός πολίτης, ευαισθητοποιημένος για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Η εκπαίδευση είναι ο χώρος όπου αναδύονται τα μεγάλα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα και μπορεί να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα για την επίτευξη κοινωνικά, οικολογικά δίκαιου και βιώσιμου μέλλοντος. «Το έργο του Φουκώ χρησιμεύει ως γενναιόδωρη αφετηρία για τέτοια είδους ζητήματα βιοπολιτικής» (Bazzul&Carter 2017: 17)⁵³.

Οι νέοι τρόποι νοηματοδότησης της ανθρώπινης εμπειρίας, σύμφωνα με τη θεωρία του Φουκώ, δεν είναι κάτι που τα άτομα επινοούν, αλλά είναι κάτι που υπάρχει εντός των κοινωνικών συνθηκών που ζούνε και δρουν. Πιο συγκεκριμένα, η βιοεξουσία μέσω των υγειονομικών πρωτοκόλλων ως πειθαρχικών πρακτικών στοχεύει στον έλεγχο, την πειθάρχηση και την κανονικοποίηση του μαθητικού πληθυσμού στα μέτρα προστασίας της πανδημίας covid-19. Το σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης βρίσκει πεδίο εφαρμογής το σώμα, ως το σημείο όπου ενσωματώνονται οι κανονισμοί και γίνονται μέρος της εκδήλωσης της συμπεριφοράς και της δράσης των ατόμων αλλά και των πληθυσμών.

⁵³ Συγκεκριμένα οι Bazzul&Carter στο: «(Re)considering Foucault for science education research: consideration of truth, power and governance», *Cultural Studies of Science Education*, αναγνωρίζουν τη σημασία της βιοπολιτικής του Φουκώ ως μεθόδου κριτικής σκέψης στις Φυσικές Επιστήμες, τη διακυβέρνηση και την εκπαίδευση. Υποστηρίζουν ότι προσφέρει μια σειρά από κρίσιμα ερωτήματα στην μελέτη των φυσικών επιστημών στην εκπαίδευση. «Η βιοπολιτική του Φουκώ, ως θεωρητικό πλαίσιο, μπορεί να βοηθήσει τους ερευνητές στην επανεξέταση των ‘μικρο’ και ‘μακρο’ σχέσεων μεταξύ πολιτικής/πρόγραμμα σπουδών, σχολική εκπαίδευση, υποκειμενικότητα και παγκόσμια δίκτυα εξουσίας (Carter 2005)» (σ.17).

Τα άτομα και οι πληθυσμοί εσωτερικεύουν τους λόγους των ειδικών ως αναντίρρητα αποδεκτές αλήθειες και ενσωματώνουν το ρυθμιστικό δέον τους ως μέρος της ύπαρξής τους. Η αποδοχή της υποταγής των ατόμων οδηγεί σε κανονικοποίηση και πειθάρχηση αλλά με ανοικτό το αίτημα για αυτορρύθμιση, χειραφέτηση και αυτονομία της συμπεριφοράς. «Η επαναξιολόγηση μιας σειράς πρωταρχικών βιωμάτων όπως αυτά του χώρου, του χρόνου, του καθημερινού τρόπου ζωής» δημιουργούν νέες θυμικές διαθέσεις και νοηματοδοτήσεις στα υποκείμενα (Μαγγίνη 2014: 890). Η παραδειγματική περίπτωση της αντιμετώπισης/διαχείρισης της πανδημίας έχει πειθαρχικές και κανονιστικές επιπτώσεις, συνέπειες στη συμπεριφορά και δράση των ατόμων, αλλά ταυτόχρονα δίνει και την ευκαιρία να συσπειρωθεί η σχολική μονάδα και να αναδειχθούν νέοι τρόποι δράσης, επικοινωνίας και αυτορρύθμισης σε περιόδους διαχείρισης κρίσεων (οικονομική, επισιτιστική, προσφυγική, ενεργειακή).

Με αφορμή, λοιπόν, ζητήματα, όπως είναι η διαχείριση των επιδημιών, η έννοια της βιοπολιτικής έχει επιστρέψει στο προσκήνιο, κυρίως για να υπογραμμιστούν αρνητικές πλευρές και κίνδυνοι, για να διατυπωθεί το ερώτημα εάν μπορεί να υπάρξει μια δημοκρατική βιοπολιτική. Ο Παναγιώτης Σωτήρης υπογραμμίζει⁵⁴:

«Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη το γεγονός ότι για τον Φουκώ, στοχαστή που μάλλον δεν πίστευε στην ουτοπία μιας κοινωνίας χωρίς εξαναγκασμό, αλλά στη δυνατότητα κοινωνιών με περισσότερες ελευθερίες, η έννοια της βιοπολιτικής δεν διατυπώνεται μόνο με όρους δυστοπίας, το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν μπορεί να υπάρξει μια δημοκρατική βιοπολιτική. Είναι δηλαδή το ερώτημα έναν μπορούμε να έχουμε συλλογικές πρακτικές που προάγουν αυτό που θα λέγαμε υγεία μεγάλων πληθυσμών, χωρίς αυτό να είναι αποτέλεσμα μιας παράλληλης επέκτασης των μορφών εξαναγκασμού και επιτήρησης. Ο ίδιος ο Φουκώ στο ύστερο έργο του δείχνει τον δρόμο γύρω από την έννοια της αλήθειας, της παρρησίας και της επιμέλειας εαυτού. Σε έναν ιδιότυπο διάλογο με την αρχαία φιλοσοφία παραπέμπει σε μια εναλλακτική πολιτική του βίου που συνδυάζει την ατομική και συλλογική μέριμνα με όρους που δεν παραπέμπουν στον εξαναγκασμό. Αυτό θα σήμαινε ότι οι αποφάσεις θα ήταν αποτέλεσμα στο πλαίσιο μιας δημοκρατικά συζητημένης συλλογικής απόφασης, όπου η ευθύνη ατομική και συλλογική θα ήταν αποτέλεσμα συνειδητής απόφασης και όχι προϊόν συμμόρφωσης και εξαναγκασμού από τον φόβο της τιμωρίας (π.χ. πρόστιμα, αναστολή εργασίας υγειονομικών)» (Σωτήρης 2020, χ.α.).

Η εξουσία με φουκωικούς όρους, μελετάται ως παραγωγική δύναμη, εφόσον σχετίζεται με τη γνώση, και παράλληλα συστήνεται ως δράση, με τροποποιητική ανάδραση στις ενδεχόμενες δράσεις των ατόμων. Όπως προτείνει ο Κακολύρης: «Ο

⁵⁴Βλ. περισσότερα Παναγιώτης Σωτήρης, «Υπάρχει δημοκρατική βιοπολιτική;», *in.gr*, 5 Μαρτίου 2020 (ανακτήθηκε 3/1/23)

φόβος, η αδράνεια και η υπακοή των ατόμων θα μπορούσαν να παραχωρήσουν τη θέση τους στη συλλογική προσπάθεια, την αμοιβαία συμπαράσταση και βοήθεια, την αλληλεγγύη και τη φροντίδα»(Κακολύρης 2020: 166).

Συμπεράσματα

Υπό τη φουκωική οπτική, επιχειρήθηκε η ανάλυση ορισμένων θέσεων και, στη συνέχεια, εξετάστηκε η αξιοποίηση των σχετικών εννοιολογικών εργαλείων για την κατανόηση του χαρακτήρα παραδειγματικών εκπαιδευτικών πρακτικών. Η παρούσα εργασία συγκροτήθηκε με άξονα δύο βασικές έννοιες, τη γνώση και την πειθαρχία, οι οποίες διαπλέκονται παράλληλα με και διά της ανάπτυξης της μεθοδολογίας του Γάλλου φιλοσόφου. Το ενδιαφέρον της εργασίας εστιάστηκε στην πορεία της μετάβασης από τις σχέσεις εξουσίας-γνώσης στις συνθήκες συγκρότησης του υποκειμένου ως επιμέλειας εαυτού. Η χρήση της θεωρητικής εργαλειοθήκης του Φουκώ επέτρεψε να εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους αυτή μπορεί να αποβεί καινοτόμος στην κατανόηση των εκπαιδευτικών πρακτικών, καθώς και στη συγκρότηση του παιδαγωγικού υποκειμένου αλλά του έργου των εκπαιδευτικών στην πράξη.

Ο στόχος του πρώτου κεφαλαίου ήταν να ανασυσταθούν τα βασικά χαρακτηριστικά της μεθοδολογίας του Φουκώ σε συνάρτηση με το θέμα της εργασίας. Η μεθοδολογία του Φουκώ μεταβαίνει από τη μέθοδο της αρχαιολογίας σε αυτή της γενεαλογίας. Η αρχαιολογική μέθοδος στηρίζεται στην ανάλυση του λόγου και αναζητά τους όρους δυνατότητας της σκέψης, οι οποίοι είναι χαρακτηριστικοί της ιστορικής κατάστασης που ποικίλει κατά περιόδους και τομείς γνώσης. Κατά την ιστορική ανάλυση του επιστημονικού λόγου το γνωστικό υποκείμενο υπόκειται σε ουσιώδεις περιορισμούς για το τι μπορεί να σκεφτεί και να πράξει σε μια δεδομένη στιγμή. Η αρχαιολογία αντιμετωπίζει τον λόγο ως ένα σύστημα κανόνων που συγκροτεί τα αντικείμενα, τις έννοιες, τα υποκείμενα και τις στρατηγικές, ενώ στη γενεαλογία ο λόγος είναι το προϊόν των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και της πειθαρχίας που ασκούνται μέσα στην κοινωνία. Η γενεαλογία αποτελεί μέθοδο ανάλυσης της προέλευσης ή της εμφάνισης μιας ορισμένης πρακτικής. Η γενεαλογία αναδεικνύει την πολιτική πρακτική και τον ιστορικό ρόλο των σχέσεων εξουσίας-γνώσης στην καταγωγή των σύγχρονων κανόνων, πρακτικών και θεσμών που ασκούν εξουσία στο υποκείμενο. Η έννοια υποκείμενο συστήνεται ως προϊόν λογοθετήσεων των Επιστημών του Ανθρώπου και των πειθαρχικών πρακτικών των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Συμπερασματικά, ο Φουκώ ασχολήθηκε στην αρχαιολογική περίοδο κυρίως με τη γνώση και τις επιστημονικές πρακτικές στο επίπεδο του λόγου και στο μετέπειτα έργο του της γενεαλογικής περιόδου

έλαβε υπόψη του την εφαρμογή και την ενσωμάτωση του λόγου της γνώσης και της εξουσίας σε υλικές σχέσεις και πρακτικές.

Ο Φουκώ στο ύστερο έργο του στρέφει το ενδιαφέρον του στη συγκρότηση του υποκειμένου και αναλύει τις διεργασίες μέσα από τις οποίες το υποκείμενο συγκροτεί τον εαυτό του κατά ένα ενεργητικό και ηθικό τρόπο. Η διαδικασία συγκρότησης του υποκειμένου, σύμφωνα με φουκωική οπτική, συλλαμβάνεται ως μια διαρκώς εξελισσόμενη πρακτική, η οποία δεν ολοκληρώνεται ποτέ.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρήθηκε η διερεύνηση της έννοιας της εξουσίας, καθώς και η σύνδεση της με τις έννοιες της γνώσης, του λόγου, της πειθαρχίας και του σώματος. Διαπιστώθηκε ότι η εξουσία δεν είναι μια εξωτερική δύναμη καταπίεσης, εξαναγκασμού και βίας αλλά συνιστά εσωτερική δύναμη, που παράγει λόγο και μορφές γνώσης που παρακινούν τα άτομα σε δράση. Ο γάλλος στοχαστής αναδεικνύει τη σημασία της εξουσίας στις διαδικασίες παραγωγής γνώσης, εννοώντας τη γνώση αδιαχώριστα από την εξουσία. Θεμελιώδης έννοια, στη φουκωική σκέψη, είναι το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης, όπου οι δύο έννοιες εμπλέκονται εγγενώς και εξετάζονται πάντα στη μεταξύ τους σχέση. Το υποκείμενο, τα αντικείμενα, οι μορφές και τα πεδία γνώσης θεωρούνται επακόλουθα των σχέσεων εξουσίας-γνώσης.

Ο Φουκώ μελετώντας θεσμικούς χώρους όπως η φυλακή, το άσυλο, το σχολείο διερεύνησε τους τρόπους με τους οποίους το αδιαίρετο ζεύγμα της εξουσίας-γνώσης των ειδικών αναπτύσσει οργανωτικές πρακτικές και τεχνολογίες πειθαρχίας για να υποδειχθεί ότι αυτές συγκροτούν την υποκειμενικότητα εντός καθεστώτων αλήθειας. Επομένως, η πειθαρχία συνιστά συστατικό στοιχείο της εξουσίας και συντελεί στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου εξουσίας, της πειθαρχικής εξουσίας. Η πειθαρχική εξουσία επιβάλλεται κυρίως με τρεις μηχανισμούς: την ιεραρχική επιτήρηση, την κανονιστική κύρωση και την εξέταση, που βρίσκουν πεδίο εφαρμογής πρωτίστως στο σώμα των υποκειμένων. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι το σώμα καθίσταται αντικείμενο μελέτης, διά των σχέσεων εξουσίας-γνώσης. Η γενεαλογική ανάλυση αποκαλύπτει το σώμα ως αντικείμενο γνώσης και άσκησης της εξουσίας, καθόσον οι πειθαρχικοί μηχανισμοί ασκούν έλεγχο στο σώμα, και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα άτομα να μετασχηματίζουν τη συμπεριφορά και τη δράση τους.

Ακόμη αναδείχθηκε ο ρυθμιστικός ρόλος των κοινωνικών επιστήμων στη συγκρότηση της υποκειμενικότητας με την ανάδυση των τεχνολογιών εξουσίας-γνώσης.

Μελετήθηκε η εσωτερική σχέση των Επιστημών του Ανθρώπου με το πλέγμα της εξουσίας-γνώσης και τη συνάρτησή τους με την παραγωγή των επιστημονικών λόγων και των καθεστώτων της αλήθειας και ιδιαιτέρως με τη συγκρότηση του υποκειμένου. Διαπιστώθηκε ότι οι Επιστήμες του Ανθρώπου ως επιστημονικοί λόγοι παράγουν θέσεις για το υποκείμενο μέσα στα συναφή καθεστώτα αλήθειας. Ο Φουκώ άσκησε κριτική στους μηχανισμούς με τους οποίους οι σύγχρονες κοινωνίες επιβάλλουν ελέγχους και πειθαρχίες στους πληθυσμούς, επικυρώνοντας λογοθετήσεις ως αναντίρρητες αλήθειες, των πρακτικών των Επιστημών του Ανθρώπου: της Ιατρικής, της Βιολογίας, της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Οικονομίας. Οι Επιστήμες του Ανθρώπου στη φουκωική σκέψη ασκούνται με βάση το δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό, το οποίο καθιερώνεται ως κανόνα ζωής για όλους, και συγχρόνως παράγουν έρευνα, επιτήρηση, θεραπεία για όλες τις παρεκκλίσεις από το καθιερωμένο πρότυπο του κανονικού. Η κοινωνία και οι θεσμοί της, όπως η εκπαίδευση, λειτουργούν με το δίπολο φυσιολογικό-παθολογικό καθιερώνοντας επιστημονικές θεωρίες που κατατάσσουν συμπεριφορές, πράξεις, δράσεις, λειτουργίες των ατόμων αλλά και του πληθυσμού. Οι λόγοι διαμορφώνουν την κοινωνική δράση και την ατομική ενδοσκόπηση των ατόμων, λειτουργώντας υπόρρητα στην κρίση και τη συμπεριφορά τους. Επομένως, οι Επιστήμες του Ανθρώπου ορίζουν πρότυπα για το τι θεωρείται κανονικό και αποδεκτό στους εργασιακούς χώρους, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τις κοινότητες (όπως το κανονικό παιδί, το υγιές σώμα, ο καλός πολίτης).

Στο τρίτο κεφάλαιο, κατά τη διερεύνηση της μεθοδολογικής μετατόπισης του Φουκώ από τη γενεαλογία των σχέσεων εξουσίας-γνώσης στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης μέσω των πρακτικών εαυτού, αναδείχθηκε το ενδιαφέρον για τη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση με όρους υποταγής αλλά και με όρους αυτονομίας. Πρόκειται για τον διάλογο που διενεργεί ο Φουκώ με την καντιανή ανάγνωση του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός, λοιπόν, έθεσε το πρόβλημα της σχέσης του ανθρώπου με το παρόν και τη συγκρότηση του εαυτού ως αυτόνομου υποκειμένου. Αυτό που συνδέει τον Διαφωτισμό με τη θεώρηση του Φουκώ είναι η αποδοχή ή η παραδοχή της ενεργοποίησης «ενός φιλοσοφικού ήθους» το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί ως διαρκής κριτική της κοινωνικής πραγματικότητας όπου δρα το υποκείμενο.

Στη συνέχεια του τρίτου κεφαλαίου εξετάστηκαν οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής ως Επιστήμων του Ανθρώπου και μελετήθηκε ο ρόλος των θεωρητικών

υποδειγμάτων τους στη συγκρότηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση. Σύμφωνα με την φουκωική οπτική, οι κοινωνικές επιστήμες δεν είναι ουδέτερες ως προς τη συγκρότηση του υποκειμένου και τον ρυθμιστικό ρόλο τους στη ζωή των ατόμων. Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής διοχετεύονται μέσω του πολιτικού λόγου και οι πολιτικοί λόγοι συνδέονται με επιστημονικούς λόγους. Ως ζεύγμα εξουσίας-γνώσης συγκροτούν θέσεις για το παιδαγωγικό υποκείμενο, δημιουργούν το πλαίσιο λειτουργίας του σχολικού θεσμού και οριοθέτησης της δράσης των υποκειμένων (Αναλυτικά Προγράμματα, γνωστικά αντικείμενα, σχολικός κανονισμός, αξιολόγηση). Οι λόγοι αυτοί παράλληλα ασκούν επιρροή στις σχέσεις και την επικοινωνία μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών (ασύμμετρες σχέσεις, ιεραρχία, παιδαγωγικό κλίμα, τρόποι διοίκησης, αξίες, στάσεις). Επομένως, οι επιστημονικοί λόγοι ως λόγοι εξουσίας-γνώσης εισάγουν νέες μορφές κανονισμών στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση, νοηματοδοτούν τις σχέσεις εκπαιδευτικού-μαθητή/τριας, τη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία, την εκπαιδευτική αξιολόγηση, τον ρόλο του/της εκπαιδευτικού και του/ της μαθητή/τριας.

Το σχολείο γίνεται το πεδίο εφαρμογής της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής, των λόγων των Επιστημών της Αγωγής και των εκπαιδευτικών πρακτικών. Οι λόγοι των Επιστημών της Αγωγής και οι εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες απορρέουν από αυτούς, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση, στη μάθηση αλλά και την αξιολόγηση των υποκειμένων αναδεικνύοντας τον ρυθμιστικό τους ρόλο. Τα υποκείμενα ως δρώντα δεν αποδέχονται παθητικά την κανονικοποιητική λειτουργία του σχολικού θεσμού και των εκπαιδευτικών πρακτικών, αλλά δύναται να τροποποιούν τη δράση τους, να μετασχηματίζουν τον ρόλο τους αλλά και την εκπαιδευτική πραγματικότητα. Η εισαγωγή της ηθικής ως επιμέλεια εαυτού έχει το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση μέσα από τη δημιουργική ενασχόληση με τον εαυτό. Η οπτική αυτή αναδεικνύει τις δυνατότητες της εκπαίδευσης να λειτουργεί με όρους όπου η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και του αναστοχασμού θα επιτρέπει στα άτομα να δημιουργήσουν μια πιο επεξεργασμένη σχέση με τον εαυτό τους αλλά και τους άλλους θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις πρακτικές συγκρότησής τους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια κριτική αναπλαισίωση των εννοιών της εξουσίας-γνώσης, της πειθαρχίας, της βιοεξουσίας καθώς και της επιμέλειας του εαυτού στο πεδίο των εκπαιδευτικών πρακτικών. Το πάγιο αίτημα είναι να αναστοχαστούμε τι μπορούμε να κάνουμε στο εκπαιδευτικό παρόν μας που θα μας δώσει τη δυνατότητα να εξετάσουμε την εκπαίδευση διαφορετικά. Τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν: Ποιος ο

ρόλος των Επιστημών της Αγωγής και των επίσημων πολιτικών λόγων στην εκπαίδευση μέσα από τη μελέτη παραδειγματικών εκπαιδευτικών πρακτικών; Πώς μπορεί η εκπαίδευση να στηρίξει τη συγκρότηση υποκείμενου με όρους αυτονομίας και χειραφέτησης, αν ληφθεί σοβαρά υπόψη το όψιμο έργο του Φουκώ για τη φροντίδα του εαυτού;

Αρχικά, εξετάστηκε η μετεξέλιξη του παιδιού σε μαθητή/τρια, ως μια κοινωνική διαδικασία η οποία επηρεάζει τη συγκρότησή του/της ως παιδαγωγικού υποκειμένου. Υπό τη φουκωική οπτική, οι Επιστήμες της Αγωγής, εφόσον συγκροτούν θεωρητικά υποδείγματα και θέσεις για το παιδαγωγικό υποκείμενο, δεν είναι ουδέτερες ως προς τη συγκρότηση του. Οι αντιλήψεις για το περιεχόμενο του ορισμού της παιδικής ηλικίας σχετίζονται με επιστημονικές και πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές θεωρίες, και συνδέονται άμεσα με πειθαρχικές τεχνικές, οι οποίες συγκροτούν τις διάφορες μορφές της υποκειμενικότητας στο σχολικό περιβάλλον. Ο θεσμός της εκπαίδευσης και η σχολική τάξη γίνονται φορείς των κοινωνικών, πολιτικών και επιστημονικών λόγων περί παιδικής ηλικίας καθιερώνοντας έναν παιδαγωγικό λόγο και μια αντίστοιχη παιδαγωγική πρακτική για την αγωγή και εκπαίδευση του παιδιού, ως μαθητή/τρια. Ο ορισμός της παιδικής ηλικίας δεν είναι κοινωνικά ουδέτερος, διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί συγκροτείται ως υποκείμενο στην εκπαίδευση, ως παιδαγωγικό υποκείμενο, σύμφωνα με τη φουκωική πειθαρχία ως εκδήλωση των σχέσεων εξουσίας-γνώσης στην πράξη. Οι «ενδεδειγμένοι» τρόποι λειτουργούν στο σώμα, τη δράση και τη συμπεριφορά του παιδιού κανονικοποιώντας την υποκειμενικότητά του. Επομένως, η θεσμοθετημένη εκπαίδευση συμβάλλει καθοριστικά στον μετασχηματισμό του παιδιού σε μαθητή/τρια, μέσα από τους τρόπους με τους οποίους το άλυτο ζεύγμα εξουσίας-γνώσης πραγματώνεται στην εκπαιδευτική πράξη.

Στη συνέχεια μελετήθηκε ο θεσμός της εκπαιδευτικής αξιολόγησης, ο οποίος παραπέμπει σε μια τεχνολογία πειθάρχησης των ατόμων (μαθητών/τριών και εκπαιδευτικών) αλλά και του συνόλου της σχολικής μονάδας ώστε να ανταποκρίνονται σε προκαθορισμένους άξονες και δείκτες αξιολόγησης. Ο θεσμός της εκπαιδευτικής αξιολόγησης προσδιορίζεται από τα ίδια γνωρίσματα, χρησιμοποιεί ανάλογες τεχνικές και επιφέρει στα υποκείμενα αντίστοιχες συνέπειες, όπως οι πειθαρχικοί μηχανισμοί. Ο μηχανισμός της ιεραρχικής επιτήρησης παγιώνει μια μηχανή εντατικού ελέγχου και «διακριτικής» και «αδιάκριτης» παρατήρησης. Αφενός, οι μαθητές/τριες βρίσκονται σε μια συνεχή επιτήρηση του «ιεραρχικού βλέμματος», το οποίο παρακολουθεί τις

συμπεριφορές, τις σχέσεις με τους/τις άλλους/ες μαθητές/τριες και τους/τις εκπαιδευτικούς, στο προαύλιο, στη σχολική αίθουσα, στις δραστηριότητες. Αφετέρου, οι εκπαιδευτικοί αξιολογούνται και κατευθύνονται ώστε να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένους δείκτες αξιολόγησης. Η λειτουργία της ιεραρχικής επιτήρησης είναι πανοπτική, διότι οι επόπτες-εκπαιδευτικοί γίνονται τα όργανα που παρατηρούν τους/τις μαθητές/τριες και επίσης οι ίδιοι γίνονται αντικείμενα επιτήρησης (διευθυντής/τρια, γονείς, σύμβουλοι εκπαιδευτικού έργου). Η κανονιστική κύρωση καθιερώνει ένα «ποινικό σύστημα του κανόνα» που συγκρίνει, ιεραρχεί, αποκλείει και κανονικοποιεί. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι στο κέντρο όλων πειθαρχικών συστημάτων λειτουργεί ένας μικρός ποινικός μηχανισμός, ο οποίος περιλαμβάνει ένα σύνολο από δικαιοδοσίες, νόμους και κυρώσεις. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί μέσω της διαγωγής ιεραρχούν τα υποκείμενα και τα διαφοροποιούν όχι με βάση τις πράξεις τους αλλά τα ίδια τα άτομα, τη φύση τους, τις δυνατότητές τους, το επίπεδό τους και την αξία τους. Η πειθαρχία αποτιμά τα άτομα αντλώντας πληροφορίες από τις ποινές, αμοιβές, κυρώσεις και αποτιμήσεις αυτών των ατόμων (γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, συμπεριφορές, επιδόσεις). Η εξέταση, αποτελεί μια τεχνολογία εξουσίας-γνώσης, μια τεχνολογία παραγωγής του ατόμου και της γνώσης που το συνοδεύει. Η εξέταση αποβλέπει στη σύσταση γνώσης γύρω από τα άτομα. Η συμπεριφορά και η επίδοση των μαθητών/τριών αξιολογείται τυπικά και άτυπα (βαθμολογίες, καταγραφή απουσιών, άτυπες αξιολογήσεις, γνωματεύσεις από ανάλογα κέντρα ΚΕΣΥ, ιατροπαιδαγωγικά κέντρα). Αποτέλεσμα του μηχανισμού της εξέτασης είναι η επικύρωση των αποτελεσμάτων μάθησης των μαθητών/τριών αλλά και της αποτίμησης του εκπαιδευτικού έργου, άρα των εκπαιδευτικών. Τα αποτελέσματα του λόγου της αξιολόγησης επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη δράση των υποκειμένων (εκπαιδευτικών, μαθητών/τριών), την επαγγελματική ταυτότητα και εξέλιξη των εκπαιδευτικών και τη μαθησιακή πορεία των μαθητών/τριών. Επομένως, η μορφή οργάνωσης και διοίκησης της σχολικής μονάδας, η υλικοτεχνική υποδομή, οι διαθέσιμοι πόροι, η χρήση των χώρων, οι δράσεις και οι σχέσεις των υποκειμένων, τα μαθησιακά αποτελέσματα, οι διδακτικές πρακτικές σε αυτή, τελούν συνεχώς υπό αξιολόγηση, υπό το βλέμμα των αξιολογητών, υπό το βλέμμα του κράτους.

Το αίτημα για αυτονομία και χειραφέτηση του υποκειμένου στην εκπαίδευση εξετάστηκε σε συνάρτηση με την επιμέλεια εαυτού, μέσω της ανάπτυξης μιας ηθικής. Ο σχολικός χώρος γίνεται ο τόπος εφαρμογής των επιστημονικών λόγων, των

πειθαρχικών πρακτικών αλλά και ο τρόπος των αντιδράσεων όπου οι μαθητές/τριες αντιστέκονται ως προς την κανονικοποίησή τους. Η φουκωική οπτική προτρέπει και υποβάλλει σε κριτικό αναστοχασμό τα πεπραγμένα της εκπαίδευσης, η οποία λειτουργεί ως κανονικοποιητικός και κοινωνικοποιητικός φορέας αλλά και ως φορέας μετασχηματισμού και αλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, αναδείχθηκε η δυνατότητα που έχουν τα υποκείμενα στην εκπαίδευση να αλλάζουν την κατάσταση που τους έχει επιβληθεί, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις ίδιες τις διαδικασίες διαμόρφωσής της. Αυτό το οποίο έχει ενδιαφέρον είναι ότι η φουκωική οπτική προκαλεί και προσκαλεί σε κριτικό αναστοχασμό όλους όσους εμπλέκονται στην εκπαίδευση. Απευθύνει ένα κάλεσμα για την αναγνώριση της δύναμης της γνώσης ως πειθαρχίας που κατευθύνει καθοδηγεί και χειραγωγεί. Προϋποθέτει την κριτική αποτίμηση των επιστημονικών και εξουσιαστικών λόγων της εκπαίδευσης, οι οποίοι συγκροτούν το παιδαγωγικό υποκείμενο, κατευθύνουν την παιδαγωγική διδακτική, διαμορφώνουν την επικοινωνία και τις σχέσεις των συμμετεχόντων στο σχολείο. Ωστόσο, μολονότι δεν μπορούμε να αφιστάμεθα των εξουσιαστικών σχέσεων, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να ασκούμε κριτική σε αυτές και να εργαζόμαστε για τον μετασχηματισμό της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, αλλά και του ίδιου του εαυτού μας. «Υπό ποιους όρους;» Πρόκειται για ένα ερώτημα που μένει ανοιχτό και σε συνάρτηση με τις συνθήκες δυνατότητας μιας διαφορετικής υποκειμενοποίησης.

Η διαχείριση της υγειονομικής κρίσης της πανδημίας covid-19 αποτελεί ένα χαρακτηριστικό πεδίο εφαρμογής του ελέγχου, της κοινωνικοποίησης και πειθάρχησης των πληθυσμών, σύμφωνα με τη φουκωική έννοια της βιοπολιτικής. Στην ενότητα αυτή επισημάνθηκαν τα υγειονομικά πρωτοκόλλα, τα οποία εφαρμόστηκαν στις σχολικές μονάδες (δημοτικό σχολείο), ως αναγκαίοι κανονισμοί διαχείρισης της πανδημίας που ενσωματώθηκαν στις εκπαιδευτικές πρακτικές για τον έλεγχο του μαθητικού πληθυσμού. Οι λόγοι των ειδικών (υγειονομικών), ως αναντίρρητες αλήθειες και οι πρακτικές ως κανονισμοί αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης, κατανοήθηκαν ως ένα σύμπλεγμα εξουσίας-γνώσης, το οποίο οδηγεί στην αποδοχή/ υποταγή των ατόμων και των πληθυσμών στα μέτρα, κρίνοντάς τα ως ορθολογικά και αναγκαία. Τα άτομα και οι πληθυσμοί εσωτερικεύουν τους λόγους των ειδικών ως αναντίρρητα αποδεκτές αλήθειες και τις ενσωματώνουν ως ρυθμιστικό δέον. Συμπερασματικά, η λειτουργία της βιοπολιτικής μέσω των πειθαρχικών τεχνικών στοχεύει στον έλεγχο, την πειθάρχηση και την τροποποίηση της συμπεριφοράς του μαθητικού πληθυσμού.

Εν κατακλείδι, η παρούσα εργασία επιχείρησε να συμβάλει στην αξιοποίηση της φουκωικής σκέψης και μεθοδολογίας στην κατανόηση της εκπαίδευσης. Υπό τη φουκωική οπτική μελετήθηκαν όψεις εκπαιδευτικών πρακτικών μέσα από τη παραγωγική σχέση της γνώσης ως πειθαρχίας και της συγκρότησης του παιδαγωγικού υποκειμένου με όρους αυτονομίας. Η συμβολή της εργασίας ιδιαιτέρως σε ζητήματα βιοεξουσίας και επιμέλειας εαυτού εντάσσεται στο πεδίο μελέτης της εκπαιδευτικής πράξης. Παράλληλα, δίνει το έναυσμα να αναστοχαστούμε το εκπαιδευτικό παρόν ως ήθος υπέρβασης, ως δυνατότητα αισθητικής αυτοδιαμόρφωσης του εαυτού μέσα από ενστόχαστες διδακτικές πρακτικές, ασκώντας κριτική στις λογοθετήσεις των σχέσεων εξουσίας-γνώσης και στις βιοεξουσίες που μας συγκροτούν ως εκπαιδευτικά υποκείμενα. Το ερευνητικό ενδιαφέρον που εκφράζεται στην εργασία μπορεί να οδηγήσει σε περαιτέρω πραγμάτευση του ζητήματος της συγκρότησης του υποκειμένου, με όρους αυτονομίας και αυτορρύθμισης μέσω επιμέλειας εαυτού εντός των κανονικοποιητικών πρακτικών του σχολείου. Η επιμέλεια εαυτού δύναται να εξεταστεί ως η δυνατότητα που ενυπάρχει εντός των παιδαγωγικών και διδακτικών λόγων και των εκπαιδευτικών πρακτικών, ως ρωγμών, ως τόπων αντίστασης και μετασχηματισμού του παιδαγωγικού υποκειμένου και του εκπαιδευτικού έργου στην πράξη.

Τέλος, ο πλούσιο και εξαιρετικά γόνιμο φουκωικό έργο μπορεί να αξιοποιηθεί περαιτέρω σε ζητήματα που μέχρι τώρα δεν έχουν επισημανθεί και να ανοιχθούν νέοι δρόμοι σκέψης, ερμηνείας και δράσης στο χώρο της εκπαίδευσης. Ζητήματα όπως η ηλεκτρονική διακυβέρνηση (ηλεκτρονικά μητρώα, ηλεκτρονικοί φάκελοι, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ηλεκτρονικές υπηρεσίες), η εισαγωγή της τηλεεκπαίδευσης (πειθαρχία ή αυτονομία στη μάθηση), ζητήματα φύλου (όπως π.χ. το αίτημα της ΛΟΑΚΙ κοινότητας και το δικαίωμα στην εκπαίδευση χωρίς διακρίσεις) αποτελούν σύγχρονους τομείς για μελέτη με φουκωικά εργαλεία. Εξάλλου, όπως αναφέρει ο Φουκώ για το έργο του, «Δεν γράφω ένα βιβλίο με σκοπό να πω τα πάντα. Γράφω ένα βιβλίο ώστε να καταστήσει δυνατά και άλλα βιβλία, όχι κατ' ανάγκην γραμμένα από μένα» (Φουκώ 2011: 46).

Πηγές

- Foucault, M. 1969, *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Paris.
- Foucault, M. 1975, *Surveiller et punir, Naissance de la prison*, Gallimard, Paris.
- Foucault, M. 1977, *Histoire de la sexualité. La volonté de savoir*, Gallimard, Paris.
- Foucault, M. 2000, *Ethics, Essential works of Foucault, 1954-1984, Volume I*, ed. by P. Rabinow, Penguin, London.
- Foucault, M. 1991, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Routledge, London.
- Φουκώ, Μ. 1987, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Εξάντας, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 1988, *Τι είναι ο Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 1989, *Ιστορία της σεξουαλικότητας: Η χρήση των απολαύσεων*, μτφρ. Γ. Κωνσταντινίδης, Ράππα, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 1991, *Η Μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 1993, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου* (2^η εκδ.), μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2000, *Η τάξη του Λόγου*, μτφρ. Μ. Χριστίδης, Ηριδανός, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2007, *Εξουσία, γνώση, ηθική* (3^η εκδ.), μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2008, *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Σειρά Περάσματα 5, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Φουκώ, Μ. 2010, *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1974-75*, μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας, Εστία, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2011α, *Επιλογή από τα Dits et Écrits*, μτφρ. Θ. Λάγιος, Σειρά Στοχασμοί 29, Στιγμή, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2011β, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2011γ, *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2011δ, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δ. Γκινοσάτης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2012α, *Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*, μτφρ. Θ. Λάγιος, Futura, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2012β, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1978-79*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2012γ, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Τ. Δημητρούλια, Ψυχογιός, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2013, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η επιμέλεια εαυτού*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φουκώ, Μ. 2015, *Υποκειμενικότητα και αλήθεια. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας 1980-81*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.

Φουκώ, Μ. 2020, *Για την κυβέρνηση των ζωντανών. Μαθήματα στο Κολέγιο της Γαλλίας 1979-80*, μτφρ. Γ. Θ. Καράμπελας και Π. Μπουρλάκης, Εστία, Αθήνα.

Βιβλιογραφία

- Αλ Σαμπάγκ, Ζ. 2020, *Πειθαρχία, τάξη και αταξία στο ελληνικό δημόσιο σχολείο, Απόψεις εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Δυτικής Αττικής*, δ.δ., ΕΚΠΑ, ΕΑΔΔ, Αθήνα.
- Ανθογαλίδου, Θ. 1987, *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ασημάκη, Α., Νικολακάτος, Ν. & Βεργίνης, Δ. 2016, «Οι έννοιες της εξουσίας και της πειθαρχίας στη θεωρία του Michel Foucault», *Αρέθας, Επιστημονική Επετηρίδα του ΠΤΔΕ Πατρών*, Τόμος V, 93-114, Πάτρα.
- Ασημάκη, Α., Κουτουράκης, Γ. & Καμαριανός, Ι. 2011, «Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 15 (60), 99-120.
- Aubrey, K., & Riley, A. 2020, *Κατανοώντας και αξιοποιώντας παιδαγωγικά προκλητικές θεωρίες*, μτφ. Κ. Ιορδανοπούλου, Τζιόλας, Θεσσαλονίκη.
- Audureau, J. 2033, «Assujettissement et subjectivation: Réflexions sur l'usage de Foucault en éducation», *Revue Française De Pédagogie*, 143, 17-29.
- Βασιλακοπούλου, Ε. 2015, *Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα στο σημερινό συγκείμενο*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Αμητός Ι.Α., Κόρινθος.
- Βέν, Π. 2021, *Φουκώ, Η σκέψη και η προσωπικότητά του*, Εστία, Αθήνα.
- Βεν, Π., Βιλλάρ, Ζ., Ζέη, Ε., Σωτηρόπουλος, Δ. & Νικολαΐδης, Θ. 2008, *Ο Μισέλ Φουκώ και οι ιστορικοί*, Νήσος, Αθήνα.
- Ball, S. J. 1990, *Foucault and Education: Disciplines and Knowledge*, Routledge, London.
- Ball, S. J. 2017, *Foucault as educator*, Springer, London.
- Ball, S. J. 2021, *Ο Foucault, η εξουσία και η εκπαίδευση*, μτφρ. Ρ. Βασιλάκη, Gutenberg, Αθήνα.
- Bazzul, J. & Carter, L. 2017, «(Re)considering Foucault for science education research: considerations of truth, power and governance», *Cultural Studies of Science Education*, 12, 453-452.
- Butler, J. 2009, *Η ψυχική ζωή της εξουσίας, Θεωρίες καθυπόταξης*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.
- Butler, J. 2017, *Τι είναι κριτική; Ένα δοκίμιο για την Αρετή στον Φουκώ*, μτφρ. Θ. Λάγιος, Πλέθρον, Αθήνα.
- Blanchot, M. 2016, *Ο Μισέλ Φουκώ όπως τον φαντάζομαι*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα.
- Bowdridge, M. & Blenkinsop, S. 2011, «Michel Foucault Goes Outside: Discipline and Control in the Practice of Outdoor Education», *Journal of Experiential Education*, 34.2, 149-163.
- Γαβριηλίδης, Α. 2006, *Η επικαιρότητα του Μισέλ Φουκώ*, Θέσεις, τ.96, Αθήνα.
- Γκρο, Φ. 2007, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Α. Κλαμπατσέα, Νήσος, Αθήνα.

- Cannella, G. S. 1997, *Deconstructing Early Childhood Education. Social justice and revolution*, Peter Lang Publishing, New York.
- Cannella, G. S. 1999, «The Scientific Discourse of education: predetermining the lives of others, Foucault, education and children», *Contemporary Issues in Early Childhood*, 1 (1), 36-44.
- Δεμερτζής, Ν. 1990, «Ουσιώδης Αμφισβητησιμότητα και θεωρίες περί εξουσίας», *Θεωρία και Κοινωνία*, 23-46.
- Δέγλερης Π., Κορυφίδου Ε. & Νικολόπουλος Γ. 1988, «Φυλακή και ποινικό σύστημα στο 'Surveiller et punir' του Μισέλ Φουκώ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68, 97-115.
- Δοξιάδης, Κ. 1988, «Foucault, ιδεολογία, επικοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 71, 18-44.
- Δοξιάδης, Κ. 2011, «Η μέθοδος του Φουκώ», *Νέα Εστία*, 1843 (Απρίλιος), 630-637.
- Δοξιάδης, Κ. 2015α, «Ο Foucault και η ανάλυση του λόγου», στο Α. Κιουπκιολή (επιμ.), *Θεωρία του Λόγου, Δημιουργικές εφαρμογές*, 31-40, Gutenberg, Αθήνα.
- Δοξιάδης, Κ. 2015β, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα.
- Δουζίνας Κ. 2020, «Η βιοπολιτική της πανδημίας», στο *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, *Τοπικά*, 161-167, Νήσος / Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα.
- Deleuze, G. 2005, *Φουκώ*, μτφρ. Τ.Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.
- Deacon, R. 2016, «Moral Orthopedics: A Foucauldian Account of Schooling as Discipline», July 2016, <https://docshare.tips/deacon-moral-orthopedics-a-foucauldian-account-of-schooling-as-discipline_577f7001b6d87f75798b4c0c.html, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1150418.pdf>> (ανακτήθηκε 17/7/2022).
- Dean, M. 1991, *The constitution of poverty: toward a genealogy of liberal governance*, Routledge, London.
- Dreyfus, H.L. & Rabinow, P. 1983, *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*, University of Chicago Press, Chicago.
- Ζαραλή, Ζ. 2009, *Εξουσία και Υποκείμενο στις θεωρίες του λόγου του Michel Foucault και του Ernesto Laclau*, ΑΠΘ, ΙΚΕΕ, Θεσσαλονίκη.
- Ζήκα, Φ. 2016, Η παράδοση εμμονή του μοντέρνου, στο *Gavagai #1/Γκαβαγκάι #1 letters*, Περιοδική έκδοση Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Επιστήμης, έτος 2, letters, 202-203.
- Filloux, J.-C. 1992, «Étude critique: Michel Foucault et l'éducation», *Revue Française De Pédagogie*, 99, 115-120.
- Harwood, V., Muller, J. & Olssen, M. 2014, «Foucault, power, and education», *British Journal of Sociology of Education*, 35.6, 933-945, DOI: 10.1080/01425692.2014.953805.
- Gavagai #1/Γκαβαγκάι #1 letters*, Περιοδική έκδοση Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Επιστήμης, έτος 2, letters, 160-245, Σεπτέμβριος 2016.

- Golder, B.2012, *Foucault, Rights and Freedom*, Springer, Singapore. DOI 10.1007/s11196-012-9259-8.
- Gutting, G. 2006, *Φουκώ: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ν. Ταγκούλης, Το Βήμα/Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Hannah, M., Hutta, J. S.& Schemann C. 2020, *Thinking Corona measures with Foucault*, University of Bayreuth, Bayreuth.
- Κακολύρης, Γ. 2009, «Μ. Foucault: Υποκείμενο, Γνώση, Εξουσία», *Τόμος Κείμενα Νεώτερης και Σύγχρονης Φιλοσοφίας*, 213-225,Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Κακολύρης, Γ. 2020,«Μιαφουκωική ανίχνευση των απαρχών της διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊούCovid-19»,στο *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου, Τοπικά*10,161-167,Νήσος/ Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα.
- Καντ, Ε. 2014, «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι διαφωτισμός;», στο: *Τι είναι διαφωτισμός*, επιμ. Φ.Ξιφάρα, μτφρ. Ν.Π. Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα.
- Jaffro, L.2006, «Foucault et le problème del'éducation morale», *LeTélémaque*, 29, 111-124.
- Jones, D. & Ball, S. 1994,«Ο Michel Foucault και ο λόγος της εκπαίδευσης», στο *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ. Ι.Σολομών και Γ.Κουζέλης, Ε.Μ.Ε.Α., 169-178 Αθήνα.
- Καλημερίδης, Γ. 1998, «Φουκώ: Πειθαρχία και σχολείο», *Virtual School, The science of education online*, τόμος 1^{ος}, τ.2, Αύγουστος.
- Καραλής, Δ. 2014α, «Απομυθοποιώντας τον σύγχρονο ανθρωπισμό: Η αρχαιολογική κριτική των Επιστημών του ανθρώπου», *Θέσεις*,126, 97-121
- Καραλής, Δ. 2014β, «Σύγχρονος ανθρωπισμός και πειθαρχική εξουσία: Για μια γενεαλογική κριτική των επιστημών του ανθρώπου», *Θέσεις*,129, 83-104.
- Κασσιέρ, Ε. 2006, *Καντ, η ζωή και το έργο του*, μτφρ. Σ. Γερογιωργάκης, Ινδικός, Αθήνα.
- Κατσιαμπούρα, Γ. 1997, «Μισέλ Φουκώ: από τις λέξεις και τα πράγματα στην αρχαιολογία της γνώσης. μια πορεία από το ειδικό στο γενικό και από την εφαρμογή στη μέθοδο», *Δοκίμεις*,5,125-142.
- Κέη, Κ. 2006, «Η περιπέτεια της υποκειμενικότητας στο έργο του Μ. Φουκώ», *Ουτοπία*(Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), 72,159-168.
- Κιοσόγλου, Θ. 2016, «Μισέλ Φουκώ: Η συγκρότηση του σύγχρονου πειθαρχικού υποκειμένου»,*Conatus*, τχ. 0 (Φεβρουάριος), 41-48.
- Κιουπκιολής, Α. 2015, «Michel Foucault και Αγωνιστική ελευθερία [Κεφάλαιο 6]»,στοΑ. Κιουπκιολής, *Φιλοσοφίες της ελευθερίας* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις,110-128.
- Κοντιάδης, Ξ. Ι. 2020, *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον Covid 19*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Κουζέλης, Γ. 1993, *Επιστημολογία. Κείμενα*, Νήσος, Αθήνα.

- Κουζέλης, Γ. 1994, «Η 'προς συμμόρφωσιν γνώση'. Ο τόπος της πειθαρχίας στις θεωρίες της κοινωνίας», στο Ι.Σολομών και Γ.Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση*, τοπικά α', 259-282, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα.
- Κουράκης, Ν. 1988, «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68, 130-149.
- Κυρίδης, Α. 2006, *Η πειθαρχία στο σχολείο. Θεωρία και Έρευνα*, Gutenberg, Αθήνα.
- Λάγιος, Θ. 2012, *Stirner, Nietzsche, Foucault. Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του ανθρώπου*, Futura, Αθήνα.
- Λεοντσίνη, Ε. 2014, «Πολιτική Γνώση και Εκπαίδευση: Η σημασία της Ιστορίας της Φιλοσοφίας», Θεματικό συμπόσιο: Φιλοσοφία και Γνώση, στα πρακτικά β' τόμος, του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, *Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία; Ιστορικές – Συγκριτικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 28-19 Ιουνίου 2014, 896-904.
- Λοΐζου, Έ. Ν. 2015, *Η έννοια του υποκειμένου στο έργο του Μισέλ Φουκώ*, Γνώσις, Κύπρος. <https://gnosis.library.ucy.ac.cy/handle/7/39289?locale-attribute=el>
- Λυριντζής, Χ. 1995, «Περί εξουσίας: Ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, 3-20.
- Lyotard J.- Fr. 1988, *Η Μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα.
- Maartten, S. 2018, «Michel Foucault: Educational philosopher?», *International Handbook of Philosophy of Education*, 163-176, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-72761-5_14(ανακτήθηκε15/6/2022)
- McGushim, E. 2011, «Foucault's theory and practice of subjectivity», στο D. Taylor (επιμ.), *Michel Foucault, Key Concepts*, Acumen, Durham.
- Macherey, P. 2003, *Φουκώ και Μαρξ. Το παραγωγικό υποκείμενο*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα.
- Macherey, P. 2010, *Από τον Κανγκιλέμ στον Φουκώ, Η δύναμη των κανόνων*, μτφρ. Τ.Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα.
- MacNaughton, G. 2005, *Doing Foucault in Early Childhood Studies, Applying post-structural ideas*, Routledge, London.
- Marshall, J. D. 1996, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education, Philosophy and Education, Volume 7*, Springer, Singapore.
- May, T. 2019, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Α.Ματσάγγος, oposito/personas, Αθήνα.
- Merquior, J. G. 1985, *Foucault*, Fontana Paperback, London.
- Mills, S. 2003, *Michel Foucault*. Routledge, London.
- Μαγγίνη, Γ. 2007, *Νεωτερική και μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας: διακυβεύματα και προοπτικές*, Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τ.34.

- Μαγγίνη, Γ. 2008, «Φαινομενολογία, Ερμηνευτική, Γενεαλογία: τρεις θεωρητικές κατευθύνσεις στη σύγχρονη φιλοσοφία της παιδείας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 25.7, 234-247.
- Μαγγίνη, Γ. 2014, «Πολιτική Γνώση και Εκπαίδευση: Η σημασία της Ιστορίας της Φιλοσοφίας», Θεματικό συμπόσιο: Φιλοσοφία και Γνώση, στα πρακτικά β' τόμος, του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, *Γνωσιακές και Θυμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής γνώσης: φαινομενολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 28-19 Ιουνίου 2014, 884-895.
- Μακρυγιάννη, Δ. 1994, «Η υπό-διαπραγματεύση (σχολική) τάξη», στο Ι.Σολομών και Γ.Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση*, 145-168, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα.
- Μακρυγιάννη, Δ. 2020, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της παιδικής ηλικίας», στο Α. Ανδρούτσου και Β. Τσαφός (επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης*, 276-290, Gutenberg, Αθήνα.
- Μαντόζιο, Ζ.-Μ. 2019, *Μισέλ Φουκώ, η μακροήμερευση μιας αυταπάτης, Φουκώφιλοι και φουκωλάτρες*, Μάγμα, Αθήνα.
- Μεταφάς, Π. 2010, *Η πολιτική του Michel Foucault*, ΕΚΠΑ, ΕΑΔΔ, Αθήνα.
- Μπέτζελος, Τ. & Σωτήρης, Π. 2004, «Σώματα, λόγοι, εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην 'περίπτωση Φουκώ'», *Θέσεις*, 99, 1-34.
- Moghtader, B. 2016, *Foucault and Educational Ethics*, Soft cover reprint of the hardcover, 1st edition, Palgrave Pivot, New York.
- Νεχαμάς, Α. 2001, *Η τέχνη του βίου. Σωκρατικοί Στοχασμοί: Από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, Νεφέλη, Αθήνα.
- Νικολακάκη, Μ. 2001, *Ο Εκσυγχρονισμός και το Εκπαιδευτικό Σύστημα στη Μετανεωτερικότητα: Μια Σχέση Εξελισσόμενη*, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών θεμάτων, τχ. 4, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Νικολάου, Σ.-Μ. 2021, *Εκπαιδεύοντας για τη Δημοκρατία. Συμβολές στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα.
- Νίτσε, Φ. 2001, *Η Γενεαλογία της Ηθικής*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Niesche, R. & Gowlett, C. 2019, «Michel Foucault and discourses of educational leadership», in R. Niesche and C. Gowlett (eds), *Social, Critical and Political Theories for Educational Leadership*, 35-60, Singapore, Springer, <https://www.researchgate.net/publication/334775855_Michel_Foucault_and_Discourses_of_Educational_Leadership> (ανακτήθηκε 15/7/2022).
- Olivier, B. 2010, «Foucault and Individual Autonomy», *South African Journal of Psychology*, 40.3, 292-307, doi:10.1177/008124631004000308.
- Oksala, J. 2007, *How to Read Foucault*, Granta Books, London.
- Olssen, M. 1999, *Materialism and Education*, Critical Studies in Education and Culture Series Edited by Henry A. Giroux, Bergin & Garvey, London.
- Olssen, M. 2005, «Foucault, Educational Research and the Issue of Autonomy», *Educational Philosophy and Theory*, 37.3, 365-387, <<https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2005.00127.x>> (ανακτήθηκε 15/7/2022).

- Παπαδοπούλου,Κ. 2020, «Θεωρητικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης των παιδιών στην εκπαίδευση», στο Α. Ανδρούτσου και Β. Τσαφός (επιμ.), *Επιστήμες της Εκπαίδευσης*, 383-398,Gutenberg, Αθήνα.
- Παρούσης, Μ. 2011, «Φουκώ αλήθεια και νομικές πρακτικές», *Εστία* (αφιέρωμα στον Φουκώ), 169,638-649.
- Πετμεζίδου, Μ. 2009, «Η μεταδομική προσέγγιση του Foucault», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, τόμος Ι*, 23-28, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Πετρίδου, Β., &Ζιρώ, Ό. 2015, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Πέτρου, Α. 2010, «Παιδεία, Εκπαίδευση, Ηθική της Χειραφέτησης και Δημοκρατική Πολιτεΐότητα», στο Μ. Σακελλαρίου, Μ. Ζεμπύλας&Α. Πέτρου (επιμ.),*Ηθική και εκπαίδευση: Διλήμματα και προοπτικές*, 119-152,Κριτική, Αθήνα.
- Πεχτελίδης, Γ. 2011, *Κυριαρχία και αντίσταση, Μεταδομιστικές αναλύσεις της εκπαίδευσης*, Εκκρεμές, Αθήνα.
- Πεχτελίδης, Γ. 2015,*Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Πουρνάρη, Μ. 2014, «Ποια γνώση πρέπει να διδάσκεται; Οι επιστημονικές αξίες στη σχολική γνώση», Θεματικό συμπόσιο: Φιλοσοφία και Γνώση, στα πρακτικά β' τόμος, του 7^{ου}Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, *Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία; Ιστορικές –Συγκριτικέςπροσεγγίσεις*, ΠανεπιστήμιοΠατρών,Πάτρα,28-19Ιουνίου 2014,876-883.
- Perryman, J. & Ball, S. J. 2007, «Life in the pressure cooker-School eaguetalesand English and mathematics teachers», *British Journal of Education Studies*, 59, 179-195.
- Porter, R. 2014, *Ο Διαφωτισμός*, Οκτώ, Αθήνα.
- Philp, M. 2006, «Michel Foucault», στο Κ.Χατζής (επιμ.), *Μετά τον εμπειρισμό-Φιλοσοφία και σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις στις επιστήμες του ανθρώπου*, μτφρ. Χ. Μαρσέλλος, 97-119, Κάτοπτρο, Αθήνα.
- Raffnsøe, S., Gudmand-Høyer, M. &Thaning, M. S. 2016, *Michel Foucault: AResearch Companion*, Springer, Singapore.
- Ράπτης, Ν. & Ψαράς, Χ. 2015, *Η Συνεργατική Ηγεσία στην Εκπαίδευση. Ο ρόλος της Διεύθυνσης και του Συλλόγου Διδασκόντων*, Διάδραση, Αθήνα.
- Ράπτης, Ν. 2006, «Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων: Ψυχολογικές και Κοινωνικές Παράμετροι Διοικητικής Αποτελεσματικότητας», ΕΑΔΔ, Ρόδος.
- Ράπτης, Ν. & Γρηγοριάδης, Δ. 2017, *Ηγεσία Εκπαιδευτικών Μονάδων. Ηγετικά χαρακτηριστικά των διευθυντών/ντριών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Ρεβώ ντ' Αλλόν, Μ. 2011, «Μισέλ Φουκώ: μια φιλοσοφία της επικαιρότητας, μτφρ. Κ.Σπαθαράκης», *Νέα Εστία*, 1843 (Απρίλιος), 598-614.
- Ρούσσο, Π. & Τσαούσης, Ι. 2011, *Στατιστική στις Επιστήμες της Συμπεριφοράς με τη χρήση του SPSS*, Τόπος, Αθήνα.

- Ritzer, G. 2012, *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, μτφρ. Γ. Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα.
- Rogoff, B. 1991, *Apprenticeship in thinking: cognitive development in social context*, Oxford University Press, New York.
- Σαΐτη, Α. & Σαΐτης, Χ. 2012, *Οργάνωση και διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία, Έρευνα και Μελέτη Περιπτώσεων*, Αυτοέκδοση, Αθήνα.
- Σίμος, Χ. 2006, «Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις*, 94, 1-19.
- Σηφάκη, Ε. 2015, «Δομισμός, μεταδομισμός και σπουδές φύλου [Κεφάλαιο 5]», στο Ε. Σηφάκη, *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Simons, M. 2018. «Michel Foucault: Educational Philosopher?», Στο P. Smeyers (επιμ.), *International Handbook of Philosophy of Education. Springer International Handbooks of Education*, 163-173, Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-72761-5_14
- Smart, B. 2009, «Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, τόμος II*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, 135-166, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Smart, B. 2009, «Michel Foucault: Υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, τόμος II*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, 167-223, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Σολομών, Ι. 1992, *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Σολομών, Ι. 1994, «Πειθαρχία και γνώση: εισαγωγικές σημειώσεις», στο Ι. Σολομών και Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση, Τοπικά*, 7-10, Ε.Μ.Ε.Α, 7-10 Αθήνα.
- Σωτήρης, Π. 2020, «Υπάρχει δημοκρατική βιοπολιτική;», *in.gr*, 5 Μαρτίου 2020, <https://www.in.gr/2020/03/05/apopsi/yparxei-dimokratiki-viopolitiki/>
- Τζανάκης, Μ. 2006, «Τεχνικές του σώματος, τεχνικές του εαυτού: Η ηθική διάσταση της χρόνιας ασθένειας», *Ουτοπία* (Αφιέρωμα στον Μ. Φουκώ), 72, 67-80.
- Τζανάκης, Μ. 2008, *Η έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του Michel Foucault, ανακοίνωση στο συνέδριο: Διασταύρωση απόψεων πάνω στο έργο του Michel Foucault*, Ουτοπία & Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα.
- Τζανάκης, Μ. 2020, *Η έννοια του εαυτού στο ύστερο έργο του Μισέλ Φουκώ*, Δοκιμές, τόμος 23-24.
- Τζένου, Ε. 2017, «Πειθαρχία και Υποκειμενικότητα στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας των φυλακών: Το παράδειγμα του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των Διδακτικών Φυλάκων Διαβατών», ΕΑΔΔ, Θεσσαλονίκη.
- Taylor, D. 2011, «Practices of self», στο D. Taylor (επιμ.), *Michel Foucault, Key Concepts.*, Acumen, 173-186, Durham.
- Tovar-Restrepo, M. 2020, *Καστοριάδης, Φουκώ και Αυτονομία, Νέες προσεγγίσεις της υποκειμενικότητας, της κοινωνίας και της κοινωνικής αλλαγής*, μτφ. Ρ. Σινοπούλου, Πλέθρον, Αθήνα.
- Φυλλιπιδής, Χ. 2020, «Είμαστε σε πόλεμο με έναν αόρατο εχθρό»: Πανδημία, βιοπολιτική και αντιεξέγερση, επίμετρο Θ. Λάγιος και Β. Λέκκα, future, Αθήνα.

- Φουρτούνης, Γ. 2009, «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπατλερ», *Σύγχρονα Θέματα*, 106 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), 51-58.
- Φουρτούνης, Γ. 2010, «Ο ύστερος Φουκώ ξαναδιαβάζει τον Καντ: Τι είναι ο διαφωτισμός», *Κριτική/Επιστήμη και Εκπαίδευση* (Οκτώβριος), 65-88.
- Φρυδάκη, Ε. 2009, *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και της μετανεωτερικής σκέψης*, Κριτική, Αθήνα.
- Varela., J. 1994, «Χωροχρονικές κατηγορίες και σχολική κοινωνικοποίηση: από τον ατομισμό στο ναρκισσισμό, στο Πειθαρχία και Γνώση», στο Ι.Σολομών και Γ. Κουζέλης (επιμ.), 85-104, Ε.Μ.Ε.Α., Αθήνα.
- Vihalem, M. 2011, «Qu'est-ce qu'une subjectivation? Les rapports entre le savoir, le pouvoir et le sujet dans la pensée de Michel Foucault», *Synergies Pays Riverains de la Baltique*, 8, 89-100, <<https://fr.scribd.com/document/254015312/Subjectivation-Foucault>> (ανακτήθηκε 16/7/2022).
- Walshaw, M. 2007, *Working with Foucault in Education*, Sense Publishers, New Zealand.
- Youdell, D. 2006, *Impossible bodies, impossible selves: exclusions and student subjectivities*, Springer, Dordrecht.
- Youdell, D. 2011, *School trouble: identity, power and politics education*, Routledge, London.

Διαδικτυακές πηγές

Ευρυδίκη, Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφόρησης για τις εκπαιδευτικές πολιτικές των κρατών της Ε.Ε. για θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής και αξιολόγησης<<https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/>>

ESOS<https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/_odigies-_efarmogis_neas_kya_yp_arithm_d1a_gpoik_69543_gia_leitoyrgia_ton_ekpaideytikon_monadon_protovathmias_kai-1.pdf>

ESOS<https://www.esos.gr/sites/default/files/articleslegacy/egkyklios_makrh_esos_0.pdf>

ΕΟΔΥ<https://eody.gov.gr/wpcontent/uploads/2020/09/COVID_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B1_%CE%BF%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CE%91%CF%8D%CE%B3%CE%BF%CF%85%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82-2020.pdf>

ΕΚΠΑ<<https://elearningekpa.gr/entupa-me-episimanseis-gia-psuxokoinoniki-upostiriksi-oikogeneion-kai-paidion>>: Έντυπα που έχει αναπτύξει το Εργαστήριο Σχολικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας ΕΚΠΑ, στο πλαίσιο στήριξης οικογενειών και σχολικών/εκπαιδευτικών κοινοτήτων κατά την περίοδο της καραντίνας

Εργαστήρια Δεξιοτήτων του 21ου αιώνα, βλέπε πληροφορίες για τις θεματικές και το πρόγραμμα επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών από το ΙΕΠ<<https://www.minedu.gov.gr/news/49672-03-08-21-nees-thematikes-stanipiagogeia-dimotika-kai-gymnasia-olis-tis-xoras-apo-septemvrio-meso-ton-ergastirion-deksiotiton>> και <<http://iep.edu.gr/el/psifiako-apothetirio/skill-labs>>

Ταχύρρυθμο Επιμορφωτικό Πρόγραμμα T4E <<https://eclass.t4e.sch.gr/>>

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής ΙΕΠ <<http://iep.edu.gr/el/odigoi-kai-ergaleia-m>>

Εγκύκλιος με οδηγίες εφαρμογής της νέας ΚΥΑ υπ. Αριθμ. Δ1α/Γ.Π.οικ. 69543 όσον αφορά την υποχρεωτική χρήση της μάσκας. <https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/_odigies-_efarmogis_neas_kya_yp_arithm_d1a_gpoik_69543_gia_leitoyrgia_ton_ekpaideytikon_monadon_protovathmias_kai-1.pdf>

Εγκύκλιος για την επαναλειτουργία της δια ζώσης διδασκαλίας και τη διεξαγωγή υποχρεωτικού αυτοδιαγνωστικού τεστ σε μαθητές και εκπαιδευτικούς. Τα self-test χορηγούνται δωρεάν, <https://www.esos.gr/sites/default/files/articleslegacy/egkyklios_makrh_esos_0.pdf>

Οδηγίες του ΕΟΔΥ για τη Δημοτικά Σχολεία, πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς 2020-2021.

<https://eody.gov.gr/wpcontent/uploads/2020/09/COVID_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B1_%CE%BF%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CE%91%CF%8D%CE%B3%CE%BF%CF%85%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82-2020.pdf>

CF%82-2020.pdf> Ο Κόσμος της Ειδικής Εκπαίδευσης και
Φροντίδας, www.especial.gr